ВАЛЕРИ СТОЯНОВ

ИСТОРИЯ НА ИЗУЧАВАНЕТО НА CODEX CUMANICUS

КУМАНО-ПЕЧЕНЕЖКИ АНТРОПОНИМИ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ XV ВЕК

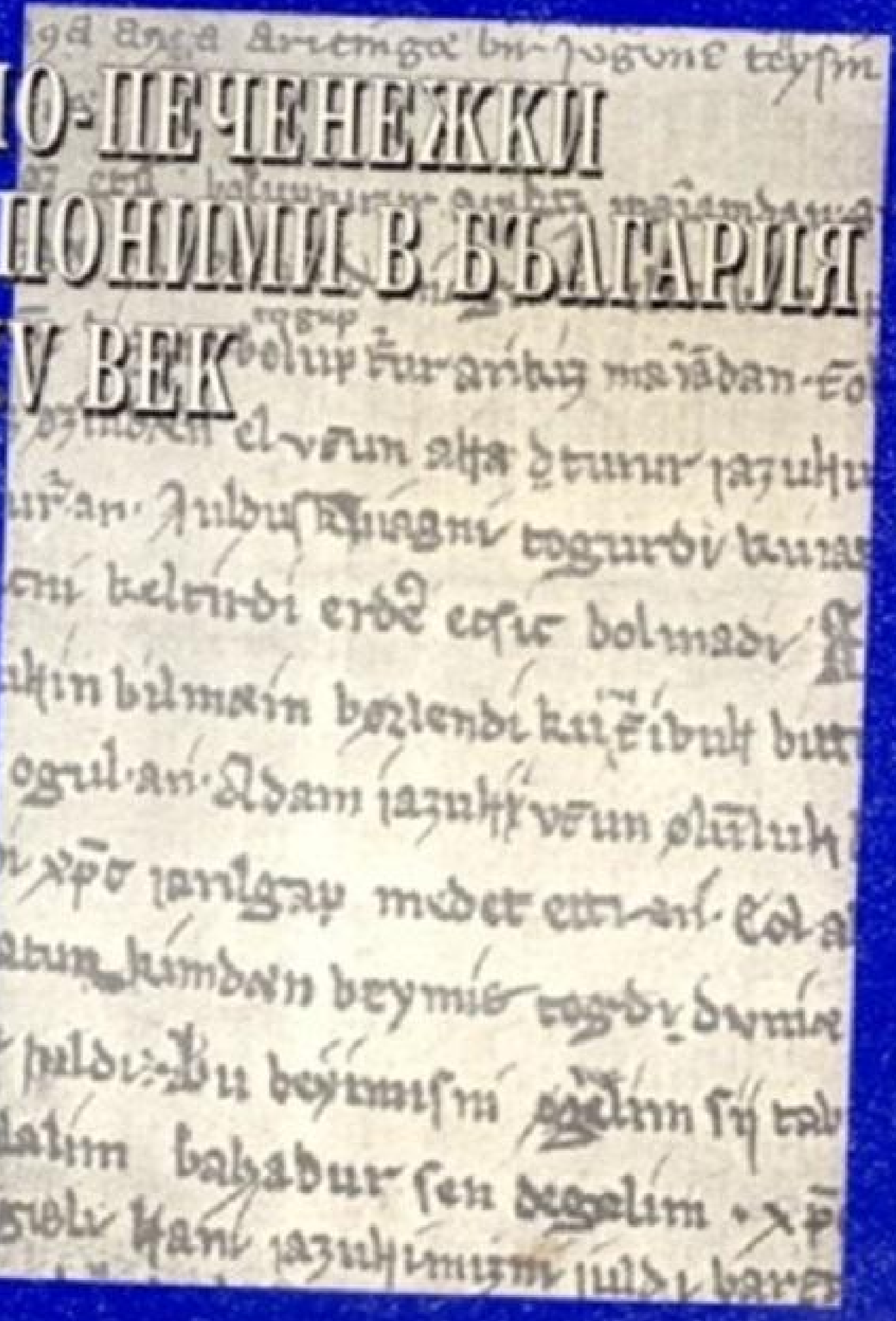

Библиотека
„ЕЛБЕГЕН"

ИК *Огледало*

Валери Стоянов

Bulgaro-Turcica 3-4

Codex Cumanicus
Антропонимика

сканирал Ж. Войников, 05.09.2017 г.

Издателска къща *Огледало*
София, 2000

ВАЛЕРИ СТОЯНОВ е роден на 11 февруари 1951 г. в София. Завършва ориенталистика в Софийския университет. Подготвя дисертация по османотурска палеография и дипломатика в Хумболтовия университет – Берлин, където е ученик на видния тюрколог проф. д-р Георг Хазай. През 1982 г. му е присъдена научната степен Doctor philosophiae. Разширен вариант на дисертационния му труд е публикуван една година по-късно в Западен Берлин. Той получава над 15 отзиви и рецензии в специализирани европейски и американски научни издания.

От 1982 г. Валери Стоянов работи в Института по история при БАН. През 1991 г. се хабилитира, в 1992 г. оглавява секция "Помощни исторически науки", а към края на 1993 г. е избран за заместник-директор на Института. Като стипендиант на престижната германска фондация "Александър фон Хумболт" е специализирал през 1989-1990 г. в Рурския университет на град Бохум. Бил е също стипендиант на Австрийското федерално министерство за наука и изследвания и на Австрийския Институт за Източна и Югоизточна Европа. Досега е публикувал или предал за печат над 50 научни труда, сред които се открояват монографиите Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Paläographie und Diplomatik. Mit einer Bibliographie (Berlin, Klaus Schwarz-Vertag, 1983), Дипломатиката на средновековните извори. Владетелски документи (София, издателство на БАН, 1991), Етнонимът "българи". За българо-тюркските смешения (София, Издателска къща Огледало, 1997) и Турското население в България между полюсите на етническата политика (София, Издателство ЛИК, 1998)

ВАЛЕРИ СТОЯНОВ

Bulgaro-Turcica 3-4

История на изучаването на Codex Cumanicus

Неславянска, кумано-печенежка антропонимика в българските земи през XV век

Издателска къща *Огледало*
София, 2000

© Валери Стоянов, автор, 2000
© Издателска къща *Огледало*, 2000
ISBN 954-90553-4-5

Bulgaro-Turcica 3

ИСТОРИЯ НА ИЗУЧАВАНЕТО НА CODEX CUMANICUS

0. Когато преди повече от десетилетие видният български османист Страшимир Димитров ме инспирира да подготвя кратък материал за спецификата на Codex Cumanicus, все още не бях запознат с вече обнародваното изследване на **Vladimir Drimba** „Sur la datation de la première partie du Codex Cumanicus“[1], поставящо в нова светлина въпроса за датировката (а оттук - и за характера на тюркския език) на този изключителен извор. Статията ми, предназначена за българския читател, излезе година по-късно[2], за съжаление без да бъде прегледана на коректури, поради което изобилстваше с печатни грешки и пропуски, включително на цели думи и заглавия. Тя се базираше на основната литература по въпроса, съществувала до 1979-1980 г. Междувременно оттогава се появиха редица нови публикации върху Венецианския кодекс и проблемите на отделни аспекти от неговото съдържание, които или допълваха изводите на предишните поколения изследователи, или предлагаха нова, по-различна интерпретация. Това ме кара днес да се върна отново към темата за Кодекса и да се опитам да предложа в историографски план едно по-пълно обобщение на историята на проучване, същността, структурата и значението на този уникален паметник на средновековната практическа ориенталистика.

Обнародването на Codex Cumanicus през миналия век помогна да се коригират редица погрешни представи за етнолингвистичната принадлежност на куманите, разкри неизвестни дотогава черти на тяхната духовна култура и даде тласък в развитието на цяло едно направление в изучаването на средновековните тюркски народи, което с основание може да бъде определено като "куманология". Ето защо преди да се пристъпи към разглеждането на самия паметник би трябвало да се очертаят основните параметри в познанията за куманите на онази плеяда големи учени, които още през предходното столетие положиха началото на едно по-задълбочено критично изучаване на Европейския Изток.

---

[1] Публикувано в: *Oriens*, 27-28, 1981, 388-404.

[2] **В. Стоянов.** Един неизчерпан извор: Codex Cumanicus. - *Векове*, 1982, № 6, 28-35

1. В началото на XVIII в. куманите отдавна вече не съществуват. Те са се превърнали в един от многото изчезнали народи, чиито имена оставили следи само в старите византийски, латински и руски извори или се запазили единствено в топонимиката и антропонимиката на определени региони. И ако след монголската инвазия католическите мисионери, папските и кралските пратеници и търговците в земите на Златната Орда все още имали някакви непосредствени впечатления за куманите и техния език, то по-късно тази представа се размива. Постепенно понятието "кумански" започва да се използва като общо обозначение на различните тюркски (татарски) езици, говорени в обширната "кипчакска степ". В 1338 г. францисканският минорит **Паскал** от Витория отбелязва, че пристигнал в Сарай, за да научи "кумански език и уйгурското писмо", след което бил в състояние да проповядва без преводач[3]. В средата на XIV в. флорентинецът **Франческо Пеголоти** на свой ред съветва търговците, пътуващи през Сарай за Централна Азия, да наемат предварително преводачи, владеещи добре "куманския"[4]. В менолога ("чети миней") на московския митрополит **Макарий** († 1563) бил включен списък на 17 татарски думи, изрично определени като "половецки" (т.е. кумански)[5]. За "татари, наричащи себе си кумани" в земите между Днепър и Дон пише и починалият през 1617 г. италиански географ **Дж. Ботеро**[6]. Още в 1578 г. обаче полският хронист **А. Ванин** подчертава, че при монголската инвазия куманите напълно загинали[7]. И дори преселилите се в Унгария отломки на този народ, след окончателното утвърждаване сред тях на католицизма и превръщането им в уседнали земеделци, постепенно се маджаризирали, загубвайки не само племенното название, но и собствения си майчин език[8]. Така, когато през XVIII в. се появяват първите конкретни проучвания върху историята на куманите, те отдавна вече били само смътен спомен с определена негативна натовареност.

---

[3] „Inde per aluid mare, cujus non est fundus, applicuimus Tana. Et quia ego citius accessi, quam socius meus, cum Graecis, in curribus equorum, usque in Sarray sum directus: Socius autem meus, cum quibusdam aliis Fratribus usque ad Urganthum delatus est. Ego vero volebam secum ire, sed consilio habito, prius volui linguam terrae illius addiscere, et per Dei gratiam addidici *linguam Chumanicam et litteram Uiguricam*, qua quidem lingua et littera utuntur communiter, per omnia ista Regna, seu Imperia Tartarorum, Persarum, Chaldaeorum, Medorum et Cathay". Вж. за Паскал при **Lucas Wadding.** *Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francusco intitutorum*, Roma 1773 (VII, 256), както и в: *Cathay and the Way thither, being a collection of mediaeval notices of China.* Translated by **Henry Yule**. New edition by **Henry Cordier.** Vols. 1-4. London 1913-1916 (III, 81-86). Срв. също: **Paschalis de Victoria.** Epistola. - In: **A. van den Wyngaert.** *Sinica Franciscana, I. Itinera et relationes Fratrum Minorum Saeculi XIII et XIV.* Quaracchi presso Firenze 1929, p. 504.

[4] **Francesco Balducci Pegolotti.** *La pratica della Mercatura.* Ed. By Allan Evans. Cambridge, Massachusetts 1936.

[5] Той става известен едва в средата на миналия век: **М. А. Оболенскій.** Половецкие слова. Письмо кн. М.А. Оболенскаго къ М. П. Погодину. - *Москвитянинъ*, 1850, ч. II, № 5, отд. III, кн. 1, с. 7-8; **М. Погодинъ.** *Изслѣдованія, замѣчанія и лекціи о Русской истории*, т. V. Москва 1857, 137-138; **П. Голубовскій.** *Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ. Исторія южно-русскихъ степей IX-XIII вв.* Кіевъ 1884, с. 153, бел. 3 и 154, бел. 1; **W. Bang.** Zu der Moskauer Polowzischen Wörterliste. - *BARB.CLSMP*, 1911, N° 4, 91-103 + 1 Pl.; **O. Pritsak.** Се татарскы азыкъ. - In: *Orbis scriptus.* Dmitrij Tschiževskij zum 70. Geburtstag. München 1966, 641-654.

[6] **G. Botero.** *Relationi universali.* Venetia 1640, p. 97.

[7] **A. Gwagnin.** *Kronika Sarmacyey europskiey.* Ks. 3. Kraków 1611, p. 30.

[8] Последният кумански потомък, който знаел отделни фрази и молитвата "Отче наш" на езика на своите предци, бил някой си Ищван Варро (Стефан Варон), включен през 1744 г. в едно унгарско пратеничество до императрица Мария Тереза във Виена. С неговата смърт през 1770 г. езикът на куманите бил напълно забравен.

Отрицателното отношение към тях се дължало преди всичко на факта, че сведенията за куманите идвали главно от средите на византийската и древноруската интелигенция, т.е. от представителите на онези страни и народи, които непрекъснато страдали от номадските набези и не могли да бъдат безпристрастни при описване на постоянния си враг. Това били придворни книжовници, които презирали номадите поради по-различния им начин на живот, или пък църковни люде, мразещи "варварите" дори само защото са езичници. За руските хронисти половците са предтеча на нечистите народи от Гог и Магог, заключени от Александър Македонски в планините, за да не вредят на цивилизования свят. Летописците използват за тях епитета "поганые", определяйки ги като безбожни разбойници, които се хранят с мърша и нечистотия ("ядущи мерьтвечину и всю нечистоту, хомѣки и сосуля") и имат редица други още по-отвратителни обичаи. Също и за византийските писатели куманите били един жесток, грабителски и нецивилизован народ, притежаващ вълчи нрави. Те са "животните на човешкия род, или хората със скотски облик" - отбелязва с погнуса през XII в. солунският митрополит Евстатий. При такава изворова база е съвсем естествено и по-късните изследователи да описват куманите като "диваци" (Wilde), които в продължение на дълги години "беснеели и вилнеели" (tobten und wüteten) в източната част на Европа, поради което не са достойни за собствена история[9], макар да не липсва и противоположното мне-

---

[9] Срв. например **A. L. Schlözer.** *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, I-III.* Göttingen 1795-1797 и по-специално в т. II (1796), с. 450-451.

ние, а именно, че те били "един от най-великите и най-забележителните ... народи на света"[10].

Тази диаметрална противоположност във възгледите е породена не само от едностранчивостта на старите писмени свидетелства, но и от пълната неяснота по отношение на езика и етническата принадлежност на номадите, чийто произход дори през просветения XVIII в. все още бил извеждан от потомството на Ной. Това е добре отразено от Татишчев в първата част на неговата "Руска история", където е отбелязано дословно: "О их произхождении и праотцах, мню, ..., верного известия нет. Однако ж некоторые историки так хотят сведусчи быть, что их от Исмаила произшедших сказуют и на 4 рода разделили, яко торкмени, печенеги, торки и комани, ..., болгор же и хвалис от дочерей Лотовых, ..., но иногда сам себе противоречит. Полские половцов ово от Сима, ово от Афета сказуют... Я же сие родословие оставлю известнейшим в древностях изъяснить"[11].

1.1. Извличането на куманите от Измаил, родоначалника на арабите[12], е характерно за древните руски хроники[13]. Още първият руски аналист Нестор († след 1113 г.) отбелязва под 1096 г., че половците са "сынове Измаилеви ... исшьли бо суть си отъ пустыне Нитривьскыя, межю востокомъ и сѣверомъ; число жь есть ихъ колѣне четыре: Торкъмени и Печенѣзи, Торци, Половци. ... Друзіи же глаголють, сыны Амоновы. Се же нѣсть тако: сынове бо Моавли Хвалиси [т.е. хорезмийците, *б.м.*, *В.С.*], а сынове Амонови Болгаре, а Сарацини отъ Измаила... Тѣмже Хвалиси и Болгаре суть отъ дочерю Лотову, иже зачаста отъ отца своего, тѣмъ же нечисто есть племя ихъ; **а Измаилъ роди 12 сына, отъ нихъ же суть Торкмени и Печенѣзи, и Торци, и Кумани, рекше Половци, иже исходять отъ пустынѣ**"[14]

---

[10] **J. Thunmann.** *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker.* Theil 1. Leipzig 1774, S. 164.

[11] *Исторія Россійская съ самыхъ древнѣйшихъ временъ неусыпными трудами черезъ тритцать лѣтъ собранная покойнымъ тайнымъ совѣтникомъ и Астраханскимъ губернаторомъ, Васильемъ Никитичемъ Татищевымъ.* Книга первая. Часть первая. Напечатана при Императорскомъ Московскомъ Университетѣ 1768 года. Срв. в новото издание - **В. Н. Татищев.** *История российская*, т. I, М.- Л., 1962, с. 272.

[12] Вероятно и поради това руските летописци често определят половците като "сарацини". Непосредствено след монголската инвазия така понякога ги наричат Плано Карпини и особено Рубрук, говорейки за тяхната "сарацинска" вяра. Вж. за тях: **Willem van Ruysbroek,** ed. D'Avezac. - In: *Recueil de Voyages et de Mémoires*, publié par la Sociéte de Géographie, t. IV. Paris 1839; **W. W. Rockhill.** *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253*-1255, *as Narrated by Himself.* London 1900; **Вильгельм де Рубрукъ.** *Путешествіе въ восточныя страны*, перев. Малеина. СПб., 1910; **Johann von Plano-Carpini.** *Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245-1247.* Übersetzt

Този пасаж представлява синтез на средновековните руски схващания за произхода на куманския народ и дава ключа към множество по-късни тълкувания. От една страна в него куманите са поставени наравно с торки, печенези и туркмени, т.е. с останалите по-големи номадски групи от племена, обитавали степта между разгрома на Хазарския каганат и монголското нашествие. Като потомци на синовете на Измаил те са родствени помежду си. Оттук идва практиката да бъдат разглеждани вкупом, независимо от отделни опити за тяхното по-нататъшно диференциране. На второ място, изразът "кумани, сиреч

---

und erläutert von Friedrich 'Risch. Leipzig 1930 (= *Veröffentlichungen des Forschungsinstituts für vergleichende Religionsgeschichte an der Universität Leipzig.* 2. Reihe, Heft 11); **Wilhelm von Rubruck.** *Reise zu den Mongolen, 1253-1255.* Übersetzt und erläutert von Friedrich Risch. Leipzig 1934 (= *Veröffentlichungen des Forschungsinstituts für vergleichende Religionsgeschichte an der Universität Leipzig.* Hrsg. von Hans Haas, 2. Reihe, Heft 13); *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука.* М., 1957; и др.

[13] Тази версия се повтаря не само в обнародваната още през 1767 г. в С. Петерсбург Никонова летопис, но също и в други списъци на древноруските хроники. Срв. *Лѣтопись по Ипатьевскому списку.* Изданіе Археографской коммиссіи. СПб., 1871, с. 163; *Лѣтопись по Лаврентьевскому списку.* Изданіе Археографской коммиссіи. СПб., 1872, с. 226.

[14] *Собраніе Русскихъ лѣтописей.* СПб., 1856, т. I, с. 99.

половци" свидетелства, че древноруският летописец добре познавал двете наименования на този народ. Нещо повече, той ги е отъждествявал и не смятал половците за по-различни от куманите, както през XVIII в. се опитва да стори Сум[15], а в наши дни това прави Плетнева[16]. Друг е въпросът, че в руската литература се е наложил терминът "половци" и нехарактерното в случая название "кумани" може би се дължи на влиянието на византийската традиция.

Особено внимание обаче заслужава краят на разглеждания откъс. В него е фиксиран най-ранният опит за обяснение на този етноним. Куманите са наречени "половци" тъкмо, защото идват от "пустинята" (от пустоша, степта, т.е. ***от полето***) - една народна етимология, която господства през следващите векове и намира своите привърженици дори сред учените среди. И макар да не липсват и други тълкувания[17], Татишчев определено твърди, че "имя их руское от ***поль великих***, что сходно с греческим номады, ..., или с еврейским скифы..."[18]. През XVIII в. Херберщайн също застъпва тезата, че на руски език "половци" означавало "***народ, живеещ по полята***, т.е.

---

[15] **P. Fr. Suhm.** Abhandlung von der Uzen oder Polovzern. - In: *Nestors Jahrbüchern der russischen Geschichte*, Bd. 4, Leipzig 1774, S. 271-310. Вж. **руския** превод: Историческое разсужденіе объ Уцахъ или Половцахъ. Сочиненіе Петра Фридриха Сума, каммергера и королевско-датскаго исторіографа. Переводъ съ Датскаго Д. И. Протоіерея Стефана Сасинина. - ***ЧИОИДР***, Годъ III, № 8, 1848, 13-49 (и по-специално на с. 30).

[16] **С. А. Плетнева.** *Половцы.* Ответств. ред. акад. Б.А.Рыбаков (Изд. АН СССР. Серия "Страницы истории нашей Родины"). Москва 1990, с. 44.

[17] Например това на **Strykowski.** *Kronika polska, litowska etc.*, 1582, p. 25, според който името "половци" идвало от думите "*полевания*", т.е. "ловель" (ловуване, лов на животни), или пък от "*полон*", т.е. плен (има се предвид пленяванията и грабежите из руските земи). Срв. при **В. Н. Татищев.** *История российская*, т. IV, М.-Л., 1964, с. 73. По-късно и **Michovius** твърди, че "половци" означавало всъщност "*ловци и разбойници*" (в: *Nov. Orbe region*, p. 449-459, цит. по **Suhm**, руското издание от 1848 г., стр. 17).

[18] **В. Н. Татищев.** *История*, IV, 73.

поляни"[19]. Впоследствие се възприема друга интерпретация на етнонима. Един век по-късно обаче Вамбери и Бретшнайдер продължават да поддържат, че "половци" означавало "***жители на степта***"[20], а Цойс на свой ред предлага подобно тълкуване дори за немския еквивалент „Valwen" - от „fal" (поле, Feld), т.е. "***жители на равнините***" (Bewohner der Flächen)[21].

1.2. Днес е трудно да се установи логиката в библейските генеалогии, отнасящи куманите ту към Яфет, ту към Сим. Във всеки случай те отразяват една късноантична традиция, обясняваща произхода на всички народи с разселването на Ноевите синове. И ако от съобщението на Нестор можем да заключим, че някога е имало колебание, дали куманите са Амонови или пък Измаилеви "синове", то самата тази постановка говори за възприемането на половците като далечно родствен на българите народ[22]. Защото съгласно старозаветната легенда, както децата на Измаилевите синове така и тези на "Амон" (Бен Ами) водят произхода си от братята Авраам и Аран. След смъртта на Аран неговият син Лот останал да живее в семейството на своя чичо, заедно с което напуснал родния си град Ур и от Шумер се преселил в северомесопотамското царство Мари - в Харан. Той дълго придружавал Авраам при странстванията му до Египет и обратно в Ханаанската земя, преди родовете им окончателно да се разделят. Лот се заселил в Содом, когато местният управник Бера в съюз с владетелите на 4 други градове бил вече отхвърлил господството на еламския цар Кедор-Лаомер (или "Ходологомор" - вероятно: Кудур-Лагамар), в резултат на което последвала наказателна експедиция на месопотамските коалиционни сили, завършила с поражение на въстаниците "в долината Сидим, където е ***сега*** Солeното [т.е. Мъртво? - *б.м., В.С.*] море"[23]. Преди Содом да бъде унищожен от Божия гняв Лот намерил убежище в съседен Цоар (или Сигор, т.е. Бела)[24], а после заживял в планините с двете си дъщери, които му родили Моав и Бен Ами - бащата на амонитите, откъдето според древноруската традиция произлизали и (волжките?) българи[25]. Авраам също имал многобройно поколение - Измаил (от египтянката Агар), Исаак (от съпругата му Сарра) и редица синове от Хетура, за която се оженил след смъртта на Сарра. Библията съобщава имената на дванадесетте Измаилеви синове[26]. От кого сред тях руските хронисти извличали половците, не е ясно.

"Амоновото" и "Измаилевото" потекло на куманите обаче еднакво води към най-старшия син на Ной - Сим

---

[19] **Herberstein.** *Comment. Rer. Moscov.*, p. 87. Цит. по **P. Suhm**, руското издание от 1848, с. 17.

[20] **Ármin Vámbéry.** Der *Ursprung der Magyaren*. Leipzig 1882, S. 102, Anm. 3; **E. Bretschneider.** *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*. Vol. II, London 1888, p. 70.

[21] **Kaspar Zeuss.** *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, 1837, S. 390, Anm. 744. Цит. по **J. Marquart.** Über das Volkstum der Komanen. - In: *Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse*. Neue Folge, Bd. XIII, N° 1 (= **W. Bang, J. Marquart.** *Osttürkische Dialektstudien*). Berlin 1914, S. 25-238 (вж. на с. 175).

[22] Тук се натрапва паралелът с "Апокрифната българска летопис" от XI в., позната повече под името "Видение на пророка Исай", според която по Божията повеля Исай отделил "третата част от куманите, наречени българи" и с тях населил "земята Карвунска" (Добруджа).

[23] **Битие, гл. 14, 1 и сл.**

[24] Разположен вероятно на южния бряг на днешното Мъртво море край съвременното йорданско селище Аш-Шафи. Западно от Аш-Шафи на срещуположния израелски бряг се намира град Седом, чието име, както и това на вероятно погълнатия от водите на Мъртво море древен Содом, а така също и на долината Сидим (Сиддим), може би произлизат от един и същ семитски корен.

[25] Мюсюлманските автори също познават подобни библейски генеалогии, но при тях българите най-често са потомци на Йафис (Яфет) или пък на Матушаллах ибн Ахнух (Метушелах или Матусаил, син на Енох) - потомък на третия Адамов син Сет, дядо на Нух (Ной) и прадядо на Яфет и неговите братя. Вж. при **В. М. Бейлис.** Библейская генеалогия Булгар, Русов и Славян в версии Ал-Масуди. - В: *Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы истории*. Москва 1993, с. 4-6.

[26] Битие, гл. 25, 13-16.

(или Сем), дал начало на 25 източни народа, назовани според имената на неговите деца: Елам (откъдето идват еламитите), Асур ("баща" на асирийците), Арфаксад или Арпашхад (родоначалник на халдеите), Луд или Луз (прадед на "алазоните", т.е. лазите) и т.н.[27] На пето място Библията споменава Арам[28], след което посочва имената на неговите синове - Уц (Уз или Гос), Ул (Хул или Лебул), Гетер (Гафер или Гатсера) и Маш. На свой ред Арфаксад "родил" Каинан, Каинан "родил" Сала (Шелах или Салафиел), Сала "родил" Евер[29], а той пък - Пелег (Фалек, Фалех) и Йоктан (Йектан). Тъкмо от Фалековия род бил Авраам и братята му, включително бащата на Лот[30], а от Йоктановите синове произлезли други източни народи - индийците (от Алмодад, Елмодад, Хелмодад), бактрите (от Сала, Салеф, Шелеф), "кармилите" или "гамерите"[31] (от Хадорам, Адорам, Идурам, Идурма), "кедрусите" или "гедрусите" (от Дикла, Деклам, Деелем), "хиркяните" (от Авимаил, Авимеил, Авимелех) и т.н.

При разглеждане на Симовото потомство прави впечатление сходството между името на *Арам* и това на далечния негов родственик по Фалекова линия, *Аран* - бащата на Лот и брата на Авраам и Нахор. Понякога Арам фигурира и сред Йоктановите синове или пък отделно като потомък на Сим, от когото произлизали арабите. Доколкото руските летописци смятали половците и за "сарацини", то лесно е могло да настъпи объркване при уточняване на тяхното библейско родословие - било от Авраамовия син Измаил, било от внука на Аран, Бен Ами (т.е. "Амон"). Още повече, че в самия старозаветен разказ се съдържат доста неясноти, особено по отношение на родствените връзки на лица с еднакви лични имена. Така например, сред потомството на Нахор (брат на Авраам и Аран, който се оженил за Арановата дъщеря Милка, или Мелха[32]) е посочен Кемуил като баща на Арам[33]. Това може би отразява практиката да се възобновяват имената в рода, защото и самият Нахор носел името на своя дядо. Неговият първороден син обаче се наричал *Уц* (или *Уз*)[34], което име (*Уц*, *Уз*, *Гос*) фигурира на първо място и сред Арамовите деца при изброяване на синовете на Сим[35]. Не се ли крие тук допълнителна причина за извеждане произхода на куманите от Сим? Векове наред те често били съпоставяни и дори отъждествявани с предхождащите ги в Европа *уци* (*узи*, *гузи*).

Друга една традиция свързва куманите с древните скити и сармати. Тя се корени в практиката на византийските писатели да използват названията на античните народи за обозначаване на по-късно появилите се в Европа нови "варварски" племена. Така името Σκύθαι по различно време означавало в архаизиран смисъл не само готи, славяни, руси, но също хуни, тюрки, авари, хазари, българи, маджари, печенези, узи, кумани, селджуки, монголи и дори османски турци[36]. Вече през XVIII в. във връзка с предполаганото готско-сарматско потекло на половците[37], Татищчев отбелязва, че "о подлинном их произхождении, потому что они сарматы, не иначей, как с протчими от рода Симова пошли, ..., разуметь должно"[38]. Не е ясно защо руският историк свързва сарматите (и оттук - куманите) с най-възрастния Ноев син. Може би се опитвал да примири противоречието между руските сведения и интерпретациите на някои полски хронисти, или пък е изхождал от презумпцията, че готите като германци били смятани за "деца" на Сим. Сред разпространените в средновековието генеалогични "таблици на народите" обаче табарите, сарматите, скитите, таврите, меотите и редица други народи на север от Понта принадлежали по-скоро към Яфетовото потомство.

---

[27] Битие, гл. 10, 21-31; гл. 11, 10-32; гл. 19, 30-38; гл. 25, 1-4, 12-16, 19-26 и т.н. Вж. по-подробно при **И. В. Ведюшкина.** Фрагмент о разделении земли сыновьями Ноя в "хронике" Ипполита Римского (III в. н.э.). - В: *Восточная Европа в древности и средневековье*..., 92-100. Срв. също анализирания от Петър Добрев "Анонимен хронограф" от 334 г., където между синовете на Сем е посочен и "Зиези, от когото са българите" (**П. Добрев.** *Прабългарите. Произход, език и култура. Нов прочит.* София 1991, с. 7-16).

[28] Битие, гл. 10, 22.

[29] Предтеча на всички евреи.

[30] Срв. Битие, гл. 11, 17-27.

[31] По П. Добрев - кимерийци (Цит. Съч., 11).

[32] Вероятно - от "мелека, мелеха, мелиха", т.е. "царица".

[33] Лутеровият превод на Библията предпочита вместо "Арам" названието на народа "арамеи".

[34] Вж. Битие, гл. 22, 20-24.

[35] Битие, гл. 10, 22-23.

[36] Вж. при **Gyula Moravcsik.** *Byzantinoturcica*, Bd. II. *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*. Zweite durchgearbeitete Auflage. Berlin 1958 (= *Berliner byzantinische Arbeiten*, Bd. 11). S. 279-283, където са посочени и съответните извори.

Съгласно Библията, Иафет (Яфет) имал 7 сина: Гомер, Магог, Мадай, Иаван, Тувал, Мешех и Тирас[39]. В хрониката на Иполит Римски от III в. сарматите са отнесени тъкмо към сина на Гомер - Асханат (т.е. Асханаз, или Аскеназ, Ашкеназ)[40], докато за един от другите Гомерови синове - Тогарма се твърди, че дал началото на арменците. По-късно източната традиция започва да смята Тогарма за прародител на всички тюркски народи. Още в средата на X в. хазарският каган Йосиф отбелязва в писмо до великия везир на Кордовския емират Хасдай ибн Шапут, че Тогарма имал 10 синове, седмият от които (Хазар) бил праотец на хазарите. Мюсюлманските писатели свързвали с Йафис (Яфет) не само тюрки, хазари, "бурджани" (дунавските българи) и пр., но и т. нар. "ас-сакалиба"[41]. Освен това източната традиция приписва на Яфет още един син Гоц (или Гуз), който, победен от брат си Тюрк, се отправил към р. Булгара (Волга)[42]. За "команини, деца на Гозз", намиращи се сред нахлулите някога в Персия "кофри ат-турки", споменава еврейският пътешественик от XII в. Бениамин Туделски, а Петер Сум, като се позовава на издателя на Бениамин - Бартие, смятащ команините за "команиенски скити" от околностите на Окс (Аму Даря), препраща за тях също към Птоломей, който причислявал народа "ками" към саките, т.е. "източните скити" в близост до Яксарт (Сър Даря)[43].

1.3. Така още през късното средновековие и на прага на новото време, въз основа на библейските генеалогии за произхода на куманите от Сим или Яфет, старите историци ги отъждествявали с узи, торки, печенези, или пък с готи, сармати, скити и други антични племена. Същите схващания битуват в научната мисъл и по-късно, когато се предприемат първите частични опити за определяне на етническата принадлежност на този изчезнал народ. До появата на Шльоцер обаче - "най-оспорваната личност на немския духовен живот" през Просвещението[44], на чиито трудове до голяма степен дължим изясняването на основни понятия и изисквания в историческите изследвания[45], потеклото на древните народи все още било извеждано традиционно от Ной и неговите синове.

---

[37] Още Стриковски в своята "Хроника" от 1582 г. (с. 44, 105) приема, че куманите и сарматите били от един род с готите. Същата теза се поддържа и от други полски историци, търсещи родината на всичките тези народи в Литва. Срв. при **В. Н. Татищев.** *История*, IV, 73.

[38] **В. Н. Татищев.** *История*, IV, 73.

[39] Битие, гл. 10, 2.

[40] Вж. **И. В. Ведюшкина.** Фрагмент, 92.

[41] Термин, използван главно за славяните, но също и за някои други народи (вкл. германци), откъдето идват по-късните колебания при определяне на същинската етническа принадлежност на "сакалибите".

[42] **J. Deguignes.** *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares occidentaux, ouvrage tirédes livres chinois*, I-V. Paris 1756-1758 (вж. tome I, part 2, p. 6, note 1). Срв. също немския превод: **J. Deguignes.** *Allgemeine Geschichte der Hunnen und Türken, der Mongols und anderer occidentalischen Tataren.* Aus dem Französischen übersetzt von J.C. Dähnert. Greifswald 1768.

[43] Вж. при **P. Suhm,** с. 48 на руския превод.

[44] Така **Julius von Farkas.** August Ludwig Schlözer und die finnisch-ugrische Geschichts-, Sprach- und Volkskunde. - In: *UAJ*, 24, 1, 1952, 1-22 (на с. 1).

[45] **J. Farkas.** August Ludwig Schlözer, 7.

През XVIII в. за куманите продължавало да се пише предимно във връзка с руската и полската история, доколкото районът на основния контакт с номадите в днешна Украйна бил обект на териториалните аспирации на полската и руската корони. В трета книга на излязлата през 1711 г. "История" на **Ян Длугош**[46] мимоходом се засягат и половците в духа на полската традиция от предходните столетия. По-късно обаче инициативата преминава в руски ръце. През първата половина на века е положено началото на новата руска историография. След основаването на Санкт Петерсбург в 1703 г. имперската столица се превръща в средище на богат духовен живот. С подкрепата на двора и правителството редица немски учени (Мюлер, Баер, Фишер, Шьонинг, Щритер) се заемат с благородната задача да запълнят "белите петна" в историята, географията и етнографията на новата велика сила[47]. Към тях се присъединяват усилията на местния научен елит (Манкиев, Татищчев, Шчербатов, Ломоносов и др.), който в спор с германските си колеги разширява знанията за древното руско минало.

Времето на Петър Велики (1672-1725) бележи нов период и в изучаването на източните култури. Лично по нареждане на царя за пръв път са преписани около 50 татарски и арменски надписи от руините на град Болгар край Волга. Пак тогава за събирането на материали в Сибир бил командирован немският ориенталист Д. Г. Месершмидт. Още в 1701 г. С. Е. Ремезов завършил новата "чертожна книга на Сибир", при чиято подготовка се натъкнал на непознатите дотогава древнотюркски орхонски паметници. Те станали известни в Европа едва чрез описанията на пленения край Полтава шведски офицер **Ф.И. Табберт-Щраленберг**, който дълги години прекарал в Сибир. Благодарение на него науката се снабдила и със съчинението на починалия през 1663 г. хивински хан Абул-Гази - „Šeğre-i türk“ (Родословно дърво на тюрките), чийто френски превод възбудил интереса на ориенталистите[48]. Самият труд на Щраленберг с неговите географски описания и карти, както и една от първите класификации на тюркските, угрофинските и палеоазиатските езици (Tabula Polyglotta), придобил широка популярност и за десетилетия напред се превърнал в основен наръчник на зараждащата се алтаистика[49]. В него за пръв път е направен интуитивен опит за групиране на народите според техните езици - една възможност, доловена впоследствие от Йохан Фишер, но едва по-късно в трудовете на Шльоцер придобила измеренията на научно обоснован подход. На места Щраленберг засяга въпроса за печенезите, а по отношение на куманите твърди, че били предци на татарите[50]. С това той предхожда големия френски ориенталист Дегин, който - противно на своите съвременници - смятал половците по-скоро за кипчаки и подчертавал, че те заедно с узите, печенезите и хазарите спадали към тюркските народи[51].

---

[46] **Ioannis Dlugossi** *Historiae poloniae libri XII*. Lipsiae MDCCXI.

[47] След разпадането на Златната Орда, васалната някога Московска Русь започва да се разширява за сметка на татарските държави наследници. През 1552 г. е завладяно Казанското (или Болгарско) ханство, през 1556 г. - Астраханското ханство, а през 1581 г. - Сибирското ханство. В началото на XVII в. руските територии се простират на изток чак до Енисей. Към средата на същото столетие русите достигат Охотско море, а през XVIII в. владеят вече Камчатка, Алеутските острови и Аляска (до 1867 г.). По-нататъшната тяхна експанзия е насочена на юг срещу Кримското ханство и османските владения в Кавказ, на югоизток - срещу Персия и средноазиатските ханати, както и на запад - към Молдова, Бесарабия и Полша, след чието разделяне в руски ръце остават Украйна, Белорусия и Литва.

[48] *Histoire généalogique des Tatars*. D'Abulgasi-Bayadur-Chan. Trad. Par D. A Leide 1726.

[49] **Ph. J. Stralenberg.** *Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia insoweit solches das ganze Russische Reich mit Siberien und der grossen Tartarey in sich begreiffet*. Stockholm 1730.

[50] **Ph. Stralenberg.** Das nord- und östliche Theil, 38.

През първата половина на века материали за историята и езиците на неруските етноси в империята събират също В. Н. Татищчев, изследователят на Сибир Й. Е. Фишер и петербургският имперски историограф Герхард Фридрих Мюлер (Миллер) - прочутият на времето издател на „Sammlung Russischer Geschichte“, в чийто първи том той предложил нова етимология на етнонима "половци"[52]. Много по-голямо значение обаче придобили трудовете на друг един немски учен от академичната колегия в Петербург - **Баер**[53], благодарение на който "публиката получила първата, макар и още изключително несъвършена идея за този народ"[54]. Баер поддържал тезата за идентичността между кумани и узи и смятал, че те самите се назовавали уци (узи), а името "половци" с неговите разновидности им било дадено от русите и поляците[55]. Така той се явява продължител на една стара немска традиция, датираща от XI век[56]. Във връзка със значението на етнонима Баер привел познатите дотогава етимологии, без да ги защищава или да предлага свое собствено тълкуване. По същия начин той цитирал и голяма част от полските историци, които смятали половците за готи. На друго място немският учен посочил, че река Днепър се наричала от татарите "Уци", от османците - "Оси" или "Уси"[57], което пак напомняло за узите. Още тогава той изказал предположението, че поради сходство в имената и еднаквата зона на обитаване съвременните му оси (осети) биха могли да са потомци на узите[58] - мисъл, която по-късно занимава унгарската историография във връзка с потеклото на т. нар. "язиги", а днес намира прием и сред отделни български специалисти[59]. В своята "Руска география" Баер засегнал проблема за произхода и на други източни народи. Той се противопоставил на опитите за отъждествяване на тюрките (Τοῦρκοι) от византийските извори с по-късните панонски маджари, а по въпроса за хазарите, които Нестор смятал еднородни с българите край Волга, определено твърди, че те имали тюркско потекло. С всичко това Баер създал по-стабилна основа за изучаване миналото на Източна Европа и неслучайно откъси от неговата "География" били включени като гл. 6 в Шльоцеровата "Всеобща северна история"[60].

Опит за изясняване произхода, етническата принадлежност и взаимовръзката между неславянските етноси в Русия предприел през XVIII в. и **В. Н. Татищчев**. Той не само обобщил изводите на своите предшественици, но предложил също нови хипотези, което увеличило значението на посмъртно издадения му труд. В духа на традицията Татишчев разглежда куманите заедно с печенези и торки, смятайки ги за сармати, произлезли от рода на Сим. Той приема хипотезата за родство между някогашните половци, сармати и готи, но изтъква, че куманите са дошли по-скоро от изток, а не от Литва, както твърдели старите полски автори. Според него, към средата на XI в. името на печенезите се променило в "половци" и съвсем "угаснало" при руските историци, поради което не е правилно куманите да се обособяват в отделен род[61]. "Половци те же суть печенеги" - отбелязва Татишчев и допълва, че името при русите може да им е било дадено от "пространните поля или степта", но те собствено се наричали "комани" или "кумани"[62]. Това название черемисите тълкували като "***кумаис***" (лунен човек, лунни хора), а изследователите извеждали от името на река ***Кума,*** извираща край Кубан[63]. Тъкмо в този регион Татишчев вижда в народа ***кумики*** останки от куманите в Дагестан, макар да не бил в състояние да определи дали те са наречени така от река Кума или обратно - реката била назована с тяхното име[64]. Във всеки случай, освен по Дон, Донец и Днепър кумани обитавали също край Волга и Кума и именно те - според Татишчев - били наричани от русите "диви половци"[65]. "Законът им бил езичеството" - съобщава авторът, - но много от тях впоследствие приели от волжките българи исляма, а от русите християнството. За това свидетелстват имената на техните князе, а с приемането на "християнския закон" сред тях проникнали също халдейски, еврейски, гръцки и латински имена[66]. Татишчев отчита обстоятелството, че библейските генеалогии не са достатъчно надеждни, още повече, че изхождайки от руската летопис би трябвало куманите (заедно с печенези, торки и туркмени) да се причислят към тюркските (респективно татарските) народи. Ето защо той предпочита езиковия критерий, но поради липса на други сведения припомня само думите на Рубрук и Карпини, че куманите били "от един род и език" с унгарците, волжките българи и мордвите[67].

---

[51] **J. Deguignes.** *Histoire générale* etc. Tome I, part 1, p. 230; tome 3, p. 60.

[52] От река ***Полот***, където според него обитавали някога куманите. Първоначално това тълкуване било възприето и от П. Сум - датският учен предполагал, че половците може да са се разселили на изток към Волга и Яик, потегляйки от района на Полот край Двина. По-късно обаче се изяснило, че в конкретния случай Мюлер неправилно интерпретирал сведенията на Нестор, превръщайки славяните при Полот в "половци" и така неговата етимология била бързо забравена.

[53] Вж. **Bayer.** Alte Geschichte von Azov. - In: *Sammlung russischer Geschichte*, Bd. II, 1736; **Bayer.** Geographia Russiae vicinarumque regionum circiter A.C. DCCCCXLVIII. Ex Constantino Porphyrogenneta. - In: *Commentarii Acad. Scientiarum Jmper. Petropol.*, v. IX ad annum 1737.

[54] Така **A. L. Schlözer.** *Kritische Sammlungen*, II, 482.

[55] **Bayer.** Begebenheiten von Azow, 42-43 (цит. по P. Suhm, рус. изд., 1848, с. 15); **Bayer.** Geographia, 385.

[56] Именно тогава, изброявайки в своята "Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum" народите, разположени отвъд готите по посока на Русия, починалият през 1076 г. Адам Бременски отбелязва и половците, които се наричали узи: „ibi sunt homines *pallidi*, virides et macrobii, quos appelant *Husos*“. Срв. при **J. Marquart.** Uber das Volkstum der Komanen, 29-30.

[57] **Bayer.** Begebenheiten, 45; Geographia, 386.

[58] **Bayer.** Geographia, 387.

[59] Например Емил Боев, който е склонен да коригира традиционния възглед за тюркския произход на *узите* и да ги отнесе по-скоро към ираноезичните *аси* или *яси* - предците на осетинския народ (в устно съобщение до автора).

[60] **A. L.Schlözer.** *Allgemeine nordische Geschichte*. Halle 1771.

Тази теза в продължение на дълги години господствала в унгарската историография - било защото унгарските хронисти споменавали куманите още по време на маджарското заселване в Панония[68], било поради широко разпространеното схващане, че унгарците са директни потомци на хуните, чието име напомняло унгарското название на куманите ("куни"), или пък поради хипотезата за торко-унгарското родство, откъдето отново стигаме до връзката между узи и кумани. Че куманите общували на маджарски от най-ранни времена, вярвал дори големият унгарски историк на XVIII в. **Дьордь Прай** (1723-1801)[69], за когото куманският език се различавал само в диалектно отношение от унгарски[70]. Прай споделял широко разпространения възглед за хунското потекло на унгарците и дори след като се убедил в угрофинския произход на маджарите продължавал да смята, че хуните говорели тюркски език. Поради някои структурни сходства обаче (преди всичко аглутивността), тюркският му се струвал еднакво родствен както с унгарски, така и с финските езици[71], а това засилвало увереността му в родството между маджарски и кумански.

---

[61] **В. Н. Татищев.** *История*, I, 272.

[62] **В. Н. Татищев.** *История*, I, 272.

[63] **В. Н. Татищев.** *История*, I, 272; IV, 72.

[64] **В. Н. Татищев.** *История*, IV, 73.

[65] **В. Н. Татищев.** *История*, I, 272.

[66] **В. Н. Татищев.** *История*, I, 274.

[67] **В. Н. Татищев.** *История*, IV, 72.

[68] Срв. публикуваните през XVIII в. *Scriptores rerum hungaricarum*. Ed. Schvandtneri. Vindobonae 1746.

[69] Вж. **Georg de Pray.** *Dissertationes historico criticae in annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum*. Vindobonae 1775, където на с. 79, 109-125 и 168 сл. подробно се разглеждат сведенията за печенези, кумани и секели.

[70] **G. Pray.** *Dissertationes*, 113: „Lingua Cumanorum dialecto solum differebat ab Hungarica". На същата страница Прай отбелязва и началото на едно вече неразбираемо „Pater noster", което по негово време децата на някогашните кумани все още умеели да рецитират: „Bezám Attamáz keuezkikte". (Изненадващо е, как Прай не е прозрял тюркския език в този фрагмент, чиито първи две думи определено дават „Bizim atamïz", т.е. "Отче наш", откъдето идва и названието на самата молитва).

В края на XVIII в. били обнародвани и други трудове, засягащи въпроса за куманите. **Йохан Туман** посветил отделно проучване на езиковите им реликти от Унгария, в което - независимо от заглавието - приемал кумани и узи за един и същ народ[72]. Той се ангажирал също да разгледа миналото на "узите или команите" заедно с печенежката история във втората част на своите прочути "Изследвания"[73]. За съжаление ранната смърт на автора му попречила да реализира своя замисъл. "Една истинска загуба за историята на Източна Европа" - отбелязва по този повод А. Шльоцер. - "Младият човек щеше..., ако бе доживял труда на Щритер[74], да запълни големи, засега съществуващи в него празнини"[75]. Традиционното отъждествяване на узи с кумани се забелязва и при Шльоцеровия ученик и основен негов съперник в областта на източноевропейската история, **Йохан Кристиан фон Енгел** (1770-1814)[76]. Използвайки някои идеи на своя учител, без обаче да го цитира, Енгел също се противопоставил на хунската теория за произхода на маджарите, като изтъкнал, че те спадали по-скоро към угрофинското етнолингвистично семейство и тюркските съставки в унгарския език били заемки от кабарски и кумански[77]. Още по-отчетливо идентифицирането на узи с кумани било застъпено в проучванията на датския кралски историограф **Петер Фридрих Сум**. През 1770 г. той публикувал цяла студия за печенезите[78], а четири години по-късно излязал и трудът му върху "узите или половците"[79]. И макар Сум също да си служел с библейските генеалогии[80] и да смятал узите за оси или усуни, произлезли на свой ред от хуните, като същевременно правел разлика между половци и кумани, отнасяйки последните към торките или към така наречените "Долни Болгари" край Волга, неговите работи изиграли голяма роля за бъдещите проучвания в областта. Те били използвани като секундарна литература и при Шльоцеровите "Хроники" на печенезите и куманите.

---

[71] С това Прай допускал възможността за съществуването на още по-голяма "тюрко-финска" етнолингвистична общност, чиято прародина някога се намирала в съседство на Китай. По-късно в лингвистиката тази общност била обозначена като общност на урало-алтайските, т.е. на угрофинските и самоедските езици от една страна и на алтайските (тюркски, монголски, тунгузски и манджурски) езици - от друга.

[72] **J. Thunmann.** De Chunis, Cunis, Hunnis et Comanis. - In: *Acta Societatis Iablonovianae*, vol. IV, Lipsiae, 1773, p. 279-296. Вж. също: **J. Thunmann.** Dissertationes de Stauanis Ptolemai, de situ Lacus Musiani et de Comanis. - Пак там, с. 59-106; **J. Thunmann.** De Comanis ab Hunnis plane diverso populo. - Пак там, с. 133-188.

[73] **Johann Thunmann.** *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*. I. Theil. Leipzig 1774, S. 164.

[74] **I. Stritter.** *Memoriae populorum*. Petropoliae 1778.

[75] **A. L. Schlözer.** *Kritische Sammlungen*, II (1796), S. 451, Anm. 1.

[76] Вж. **Johann Christian von Engel.** *Fortsetzung der allgemeinen Weltgeschichte durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Teutschland und England ausgefertiget*. Halle 1797, където на стр. 293-474 се разглежда „Geschichte der Bulgaren in Mösien nebst einer kritischen Erläuterung, Berichtigung und Bestätigung der Thunmannschen Völkergenealogie und ältesten Geschichte der Bulgaren, Türken, Chazaren, Ungern, Petschenegen, *Uzen oder Comanen* und Walachen".

[77] Вж. също встъпителния доклад, произнесен от Даниел Корнидес през 1785 г. при избора му за член кореспондент на Гьотингенското академично общество, който Енгел публикувал след смъртта на младия учен заедно със собствено изследване върху произхода на унгарския народ: ***Danielis Cornides*** *Commentatio de Religione veterum Hungarorum*, edidit suamque de origine Hungaricae gentis Dissertationem adjecit **Christianus Engel**. Vindobonae 1791.

[78] **P. Fr. Suhm.** Om Patzinakere. - In: *Skrifter, fom udi der Kiœbenhavnst Selskab 25 (Abhandlungen der Kopenhagner Gesellschaft der Wissenschaften)*. Bd. X, 4. Kopenhagen 1770, S. 260-310.

[79] **P. Fr. Suhm.** Abhandlung von der Uzen oder Polovzern. - In: *Nestors Jahrbüchern der russischen Geschichte*, 4, Leipzig 1774, S. 271-310 (също в руски превод - вж. тук бел. 15).

[80] Сум възприемал узите като потомци на Яфет от неговия син Мешех (срв. с. 47 на руския превод).

Август Лудвиг Шльоцер (1735-1809) е онзи голям изследовател на Източна Европа, който повлиял най-много за изграждането на нов поглед към миналото на тази част от континента. Той пръв обърнал гръб на старите легенди, смятани дотогава за свещени извори на ранната история и се противопоставил на традиционните етимологии, извеждащи всички народи от Ной. Още в първия си по-значителен труд Шльоцер настоял да се групират народите въз основа на техните езици[81], а не според други - често съмнителни критерии. За него историята била точна наука, изградена върху достоверни документи и тя свършвала във времето там, където секвал изворовия материал, респективно където липсата на лингвистични податки не позволявала да се правят езикови съпоставки. Същите принципи Шльоцер застъпва последователно в своята „Allgemeine Nordische Geschichte", която бързо се превърнала в своеобразен канон по източноевропейска история[82], съдържащ всичко писано преди него по тази необятна тема. От тях той изхождал и в останалите си трудове, включително в многотомното критично издание на руските хроники по Нестор[83]. Шльоцер оборва хипотезата на Прай за родството между маджари и тюрки и поради липсата на надеждни езикови податки въобще се съмнява, че хуните, аварите и хазарите спадали към тюркските народи[84]. Още по-прецизно неговият

---

[81] **A. L. Schlözer.** *Probe russischer Annalen*, 1767, S. 72.

[82] Така **J. Farkas.** August Ludwig Schlözer, 11.

[83] ***Nestor***. *Russische Annalen in ihrer slavonischen Grundsprache verglichen, übersetzt und erklärt von* A.L. Schlözer. Göttingen, I. und II. Bd. 1802, III. Bd. 1805, IV. Bd. 1805, V. Bd. 1809. Също в руски превод: ***Несторъ***. *Рускія лѣтописи на Древне-Славянскомъ языкѣ..* и пр. Перѣводъ съ Нѣмецкаго Д. Языкова, ч. I. 1809, ч. II. 1818.

[84] Вж. **A. L. Schlözer.** *Kritisch-historische Nebenstudien*. Göttingen 1797.

критичен подход е приложен в проучванията върху миналото на трансилванските саксонци, където се съдържа и най-добрият за XVIII в. обзор на печенежката и куманската история[85].

За разлика от Сум, Шльоцер смятал "половци" и "кумани" за две имена на един и същ народ, подобно на "немци и германци" (Deutsche und Allemands), на "венди и славяни" и т.н.[86] Той пръв се опитал да разграничи куманите от печенезите, независимо от твърдението на Анна Комнена, че те били "сродноезични" (ὁμόγλωττοι) и въпреки очевидното сходство в номадския им начин на живот. За него било пределно ясно, че "характерът на нациите зависи от равнището на обществото, в което те живеят; и че еднаквите състояния предизвикват дори сред различни народи еднакви видове поминък и обичаи"[87], откъдето не бива да се правят прибързани изводи за някакво езиково или етническо родство. Шльоцер грижливо отбелязва названията на куманите в старите гръцки и латински извори, при унгарците, поляците, русите и в немските хроники, като игнорира въпроса за предполаганата връзка между узи и кумани, просто защото в Седмоградско не се срещали никакви узи[88]. Пак по същата причина не засяга и "азиатските кумани" (или "кипчаките"), а се ограничава само върху европейската история на този народ, разглеждайки в хронологичен ред сведенията за половци и кумани в рамките на три последователни периода. Той изтъква, че не се знаело откъде идва техния етноним. Нищо не било известно и за напълно отмрелия им език, освен само, че куманите и печенезите били някога ὁμογλωττοι. Шльоцер критикува обаче унгарската теза за маджарско-куманската езикова идентичност, за която въобще нямало сериозни доказателства. И макар да се съмнява в думите на Лайбниц за наличието на някакъв "dictionarum linguae Cumaniae"[89], той изразява надеждата, един ден да бъде открит някой още жив азиатски език, чрез който да се обяснят стоте запазени в изворите кумански собствени имена, а заедно с това да се определи окончателно и етническият произход на "двете големи нации" - печенежката и куманската[90].

---

[85] **A. L. Schlözer.** *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. II. Stück: *XII kritisch-historische Untersuchungen*. Göttingen 1796, S. 450-482 (Zehende Untersuchung: Chro-nik der Petscheneger, vom J. 900-1200), S. 482-504 (Elfte Untersuchung: Chronik der Komaner oder Polovtzer, vom J. 1061-1300).

[86] **A. L. Schlözer.** *Sammlungen*, II, 221; 485, бел. 1.

[87] **A. L. Schlözer.** *Sammlungen*, II, 223.

[88] **A. L. Schlözer.** *Sammlungen*, II, 483.

2. Все пак големият немски историк неоправдано поставил под въпрос съобщението на **Лайбниц**, който някога лично "vidi catalogum Librorum Petrarchae, ubi inter alios Libros conspiciebatur Dictionarum Lingvae Cumanae, sed in hoc indagando frustra laboravi"[91]. Такъв "речник" наистина съществувал. Още през 1650 г. емонският епископ **Якоб Филип Томазини** двукратно отбелязва сред манускриптите на Венецианската библиотека един "Alphabetum Persicum, Comanicum et Latinum Anonymi scriptum anno MCCCIII, Die XI. Julii", като дава неговото начало: „Cuius libri initium est tale. In nomine Domini Jesu Christi etc. Hec sunt prima verba et nomina de litera A: Audio - Mesnoem - Esiturmen; Audis - Mesnoy - Esitursen; Audit - Mesnoet - Esitir“[92]. Това е и първото споменаване на Codex Cumanicus в научната книжнина. Близо век по-късно, през 1741 г., префектът на библиотеката при храма на св. Марко във Венеция, **Антонио Занети**, описва Кодекса в своя систематичен каталог[93] със следната кратка сигнатура: „Codex DXLIX / in 4°, chartaceus, foliorum 62, Saeculi XIV. / Lexicon latinum, persicum et comanicum. / Initio legitur: / MCCCIII. Die XI. Julii“.

През май 1769 г. по време на посещението на граф Йожеф Телеки във Венеция[94] неговият личен секретар и бъдещ професор по дипломатика **Даниел Корнидес** (1737-1787) успял да издири Кодекса и да препише първите му 22 страници. Впоследствие копието било загубено[95], но след завръщането си в Унгария Корнидес информирал в писмо своя приятел Г. Прай за намерения ценен манускрипт, който хвърлял нова светлина върху езика и произхода на куманите. В него той изтъква, че куните по времето на крал Ладислав и куманите при Бела IV били един и същ народ и като изразява съмнение в Шльоцеровата система, отнасяща куманите към "хазарския род", твърди, че най-вероятно те били татари-кипчаки, а езикът им - татарски диалект[96]. Десетилетия наред обаче наблюденията на

---

[89] Авторът предполага, че съставителят на каталога с книгите на Петрарка, където бил отбелязан този речник, може да е сгрешил и припомня във връзка с това как някога ученият Белармин смесвал хърватски с коптски език. (**A. Schlözer.** *Sammlungen*, II, 483, бел. 2).

[90] **A. L. Schlözer.** *Sammlungen*, II, 484.

[91] **Gothofredi Guillelmi Leibnitii,** *Opera omnia*. Genevae 1768. Tom VI, Pars 2, Pag. 188.

[92] *Bibliothecae Venetae manuscriptae publicae et privatae. Quibus diuersi Scriptores hac tenus incogniti recensentur.* Opera **Iacobi Philippi Tomasini** Episcopi Aemoniensis. Typus Nicolai Schiratti, Utini, MDCL, p. 56. Същата информация е посочена на 16-то място и в списъка с книгите, завещани от Франческо Петрарка на Венеция, вж. **Iacobi Philippi Tomasini** Patavini Episcopi Aemoniensis *Petrarcha redivivus.* [...] Editio altera correcta et acuta. [...] Patavii, MDCL, p. 72.

[93] **Anton Maria Zanetti.** *Latina et italica D. Marci Bibliotheca codicum manu scriptorum.* Per titulos digesta. Praeside et mederatore Laurentio Theupolo equite ac d. Marci proc. Iussu Senatus. [Tome II]. Venezia, MDCCXLI, p. 216.

[94] Издателят на Кодекса граф Геза Кун твърди, че посещението е станало през 1770 г., но въз основа на някои нови по-изследвания Лигети го отнася към предходната 1769 година. Вж. **Louis Ligeti.** Prolegomena to the Codex Cumanicus. - *AO Hung.*, 35, 1, 1981, 1-54 (на с. 4, бел. 11).

[95] Лигети предполага то да се намира евентуално някъде в Трансилвания - може би в Szeben, Sibiu (вж. **Ligeti.** Prolegomena, 4, бел. 11).

[96] „...Cumanos perhibent Tartaros Kipzacos fuisse, linguamque Cumanicam Tartaricae Dialectum“. Вж. при Г. Кун, където на с. IX-XIII той подробно се спира на Корнидес: ***Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum.*** Primum ex integro edidit, prolegomenis, notis et compluribus glossariis instruxit Comes **Géza KUUN**. Budapestini 1880, CXXXI + 395 pp. (и по-специално на с.

Корнидес останали неизвестни на широката научна общественост, поради което в Унгария продължавали да смятат куманите и язигите за родствени с маджарите народи[97]. Ето защо честта на откриването на Codex Cumanicus се паднала на големия ориенталист от началото на XIX в. Юлиус Клапрот (1783-1835), автор на прочутата "историческа таблица" на Азия от Ахаменидско време до "наши дни"[98], интересуващ се също от историята и езиците на тюрките и редица други източни народи[99].

XI-XII). Текстът на писмото до Прай бил запазен в един непубликуван ръкопис на **Daniel Cornides**, *Commentatiuncula Hist. Critica de Cumanis* (в § 14, III на труда), който днес се съхранява в Ръкописния отдел на Унгарската Академия на науките (Tort, 2° 164). Там е включена и копираната от Корнидес част на Венецианския кодекс (подробности вж. в изданието на Г. Кун, *Codex Cumanicus* ... etc., p. X; също при **Ligeti,** Prolegomena, бел. 11).

[97] Вж. например: **Petro Horvath.** *Commentatio de initiis et majoribus Jazygum et Cumanorum*. Pestini 1801; **Gy. Fejér.** *A kunok eredete* [За произхода на куните]. Budapest 1840 и особено **István Gyárfás.** *A Jász-Kúnok története*, I-IV [История на язиго-куманите]. Kecskemét-Szolnok-Budapest, 1870-1855 (и по-специално в т. II от 1873 г., гл. 2 на с. 41-102, където са проследени от 884 до 1301 г. миграциите и заселванията на печенези и куни в Унгария). За проникването и усядането на двата етноса в Унгария срв. също **M. Kring.** Kun és jás társadalomelemek a kozépkoroban [Кумански и язигски елементи в средновековното общество]. - *Századok*, 66, 1932, 33-66, 169-188.

[98] **Julius Klaproth.** *Tableau historique de l'Asie depuis la monarchie de Cyrus jusqu'à nos jours* ... etc. Paris 1826.

[99] Срв. например: **J. von Klaproth.** Uber die Sprache und Schrift der Uighuren, (nach Abu al-Ghazi Bahadur Khan, Ahmad Ibn 'Arabschah, *et al.*). - *FdO*, 2, 1811, 167-195; **J. Klaproth.** Sur les Tcherkesses ou Circassiens. - *AV*, 17, 1812, 145-169; **J. v. Klaproth.** Die Osseten, ein Volkstamm am Kaukasus. - *AGHSSK*, 6, 1815, 82-85, 93-95; **J. Klaproth.** Mémoire dans lequel on prouve l'identité des Ossètes, peuplades du Caucase, avec les Alains du moyen âge. - *NAV*, 16, 1822, 243-256; **J. Klaproth.** Sur quelques antiquités trouvées en Sibérie. - *JA*, I-ère série, t. 2, 1823, 1-14; **J. Klaproth.** Mémoire sur les Khazars. - *JA*, 3, 1823, 153-160; **J. Klaproth.** Mémoire sur l'identité des Thous khiu et des Hioung nou avec les Turcs. - *JA*, 7, 1825, 257-268; **J. Klaproth.** Sur les noms de la Chine. - *JA*, 10, 1827, 53-61; **J. Klaproth.** Commentaire sur la description de pays caucasiens de Strabon. - *JA*, 2-ème série, t. 1, 1828, 48-67, 290-307 + 1 carte; **J. Klaproth.** Comparaison de la langue des Tchouvaches avec les idiomes turcs. - *JA*, 2-e sér., 1, 1828, 237-246; **J. Klaproth.** Sur le titre de *Gour-Khan*. - *JA*, 2-e sér., 2, 1828, 294-305; **J. Klaproth.**

2.1. Както често става в научните изследвания, Клапрот се натъкнал на Кодекса съвсем случайно. Прелиствайки в 1824 г. издадената от Томазини биография на Петрарка[100], той намерил, че сред книгите, завещани от прочутия поет на република Венеция, имало един "Alphabetum persicum, comanicum et latinum" от 1303 г., от който били съобщени първите три реда (audio - mesnoem - esiturmen, audis - mesnoy - esitursen, audit - mesnoe - esitir). Това начало го накарало да заключи, че вероятно "азбуката" (alphabetum) представлявала по-скоро някакъв речник, отколкото едно просто въвеждане в четенето на персийски и кумански. Той помолил да му бъде направено извлечение от ръкописа и благодарение усърдието на един от венецианските библиотекари, чието име останало неизвестно, Клапрот получил копие от паметника през ноември още същата година. Оказало се, че томът съдържал цял речник от около 2500 думи, разположени на 118 страници в 3 колони: латинска, персийска и куманска. Първите 58 страници обхващали съществителните и глаголите по реда на латинската азбука, останалите включвали други имена, обособени в тематични групи.

Сдобивайки се с такъв уникален извор, Клапрот веднага започнал подготовката за неговото научно издаване. Своите основни бележки и изводи той публикувал през 1826 г. в органа на френското Азиатско дружество[101], а две години по-късно обнародвал и самия "вокабулар"[102].

Note sur la véritable position de Sarkel. - *JA*, 2-e sér., 2, 1928, 413-418; **J. Klaproth.** Extrait du Derbend-nâmeh ou de l'Histoire de Derbend. - *JA*, 2-e sér., 3, 1829, 439-467; **J. Klaproth.** Notice et explication des inscriptions de Bolghari. - *JA*, 2-e sér., 8, 1831, 483-503 и др.

[100] **I. P. Tomasini.** *Petrarcha redivivus*. Paduva 1650.

[101] **J. Klaproth.** Notice sur un Dictionnaire Persan, Coman et Latin, manuscrit légué par Pétrarque à la république de Venise. - *JA*, I-ère série, t. 8, 1826, 114-117.

[102] **J. Klaproth.** Vocabulaire latin, persan et coman d'aprés un MS écrit en 1303 et provenant de la bibliothèque de Francesco Petrarcha. - In: *Mémoires relatifs à l'Asie*,

Той осъзнавал изключителното значение на речника за разбиране на етнографията на Средна Азия от времето преди монголската инвазия, защото "езикът на Команите давал този на Пацинаките или Половците, на Узите, на Берзилите, на Капчаките и на множество други народи от същия произход, които повече не съществуват"[103]. Ето защо, за да го направи по-полезен, добавил съвременните персийски форми към персийската колонка и съпоставил куманските глоси с османотурски думи и с тюркските диалекти от централна и северна Азия, съобразно използуваното от него поделяне на езика на "константинополски" и на "сибирски" тюркски.

Изхождайки от новооткрития лингвистичен материал, Клапрот определил куманите като народ от тюркската раса, който говорел "същия език както Пацинаките или Половците"[104]. Той посочил, че техните земи се намирали на север от Черно и Азовско море между Волга и устието на Дунав в района, наричан от арабските географи "Ал-Кумания". След монголската инвазия (1237) част от куманите се преселили в Унгария при своите съплеменници, които се били установили там още към 1086 г. В продължание на три века тези кумани водели номадски начин на живот в определените им земи преди да приемат окончателно християнството през 1410 г., което ги превърнало в земеделци. И по времето на Клапрот те още обитавали край Тиса двете графства на Голямата и Малка Кумания (съответно с 32 624 и 41 346 жители), като напълно забравили родния си език и говорели само унгарски. Последният от тях, който знаел няколко думи от древния идиом на своите предци, бил починалият през 1770 г. гражданин на

Карчаг (Karczag) Стефан Варро. Единственият паметник, останал от езика на унгарските кумани, била една непълна молитва "Отче наш", запазена при Прай и Тунман[105].

Другата част кумани, която останала в старата си родина, се смесила неусетно с "Ногаите и Капчаките, които като тях били от тюркската раса". Така те "започнали да образуват различна нация"[106]. По време на монголското владичество мисионерите, изпращани в Татария, преминавали обикновено през старата куманска земя и с помощта на тюркския диалект, говорен от този народ, могли да се разбират в цяла Средна Азия чак до Алтайските планини, където започвали обиталищата на монголските племена. Изглежда че тези монаси усвоявали куманския език преди да предприемат своите дълги и мъчителни странствувания. Но и генуезците, установили се в Крим, също се намирали в преки контакти с куманите. Ето защо те имали особен интерес да знаят идиома на този народ, което улеснявало търговските им начинания в по-отдалечените земи на Азия. Може следователно да се допусне - заключава Клапрот, - че "значителен брой европейци, в частност италианци, се занимавали през XIII и XIV в. с изучаването на куманския език"[107] и най-вероятно речникът е бил изготвен тъкмо с практическа цел от италиански търговци[108].

2.2. Въпреки редица грешки на преписа изданието на Клапрот хвърля достатъчно светлина върху езика и етническата принадлежност на късносредновековните номади в Европа и дава нов тласък за тяхното по-нататъшно проучване. И ако в началото на века големият руски историк Н. Карамзин бил в състояние само да раз-

---

contenant des recherches historiques et philologiques sur les peuples de l'Orient, par M.J. Klaproth. Tome III, Paris 1828, pp. 113-256.

[103] **J. Klaproth.** Notice, 117.

[104] **J. Klaproth.** Notice, 114. Също **J. Klaproth.** Vocabulaire, 113 и сл.

---

[105] **J. Klaproth.** Notice, 114-115.

[106] **J. Klaproth.** Notice, 115.

[107] **J. Klaproth.** Notice, 115-116.

[108] **J. Klaproth.** Vocabulaire, 121.

граничи половците от останалите "ездитни народи"[109], то по-късните изследователи вече определено ги отнасяли към обширната "тюрко-татарска" общност[110].

---

[109] **Н. М. Карамзин.** *Исторія Государства Россійскаго...* Изд. Смирдина. СПб., ч. 1- 8, 1816; ч. 9, 1826 (5 изд., т. I-II, СПб., 1842-1843). Вж. т. II, с. 70: "Този номадствуващ народ, едноплеменен с печенезите и, вероятно, с днешните киргизи, обитавал в азиатските степи близо до Каспийско море; изтикал узите (именувани вероятно торки в нашата летопис); принудил много от тях да бягат към Дунава, прогонил изглежда печенезите от днешната югоизточна Русия, и заел бреговете на Черно море до Молдавия".

[110] Още Карл Фридрих Нойман отбелязва, че благодарение на открития от Клапрот речник "куманите ... са ни станали по-познати" и вече нямало съм- нение в произхода на този народ, който говорел заедно с узите и печенезите на един и същ език (**K. F. Neumann.** *Die Völker der südlichen Russland in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Leipzig 1827, S. 132). В рецензия върху труда на Л. Саули за генуезката колония в Галата големият европейски ориенталист от първата половина на XIX в., Йозеф фон Хамер-Пургщал (1774-1856) изтъква значението на Венецианския кодекс, чието обнародване премахнало всякакви съмнения, че "уйгурският, куманският и древнотюркският били един и същ език" (срв. **J. von Hammer-Purgstall.** - в: *JL*, 65, 1834, 30). "Откакто Клапрот публикува ... един латино-персийско-кумански вокабулар ... притежаваме неоспоримо доказателство, че езикът на куманите е не друг, а тюркски", подчертава на свой ред **D'Avezac** в *Recueil de Voyages et Memoires* publiè par la Societè de Geographie, Paris 1839, t. IV, p. 488. Венецианският речник "доказва, че куманите говорели тюркски диалект, но той води [и] до убеждението, че сред тях тюркската кръв била примесена с угърска кръв", допълва княгиня **Koltzoff Massalsky.** Russes et Mongols. - *RDM*, 15, 1872. Един от учените, който безусловно причислил куманите, заедно с печенези и българи към тюркските народи, бил **Max Müller.** *The Languages in the Seat of War*. 1855, p. 96. Списъкът с думи, публикуван от Клапрот, "ясно показва, че куманите говорели тюркски идиом" - пише и А.Ф. Пот в своята рецензия върху "босненско-турските" езикови паметници на Ото Блау (вж. **A. F. Pott,** в: *Kuhns Beiträgen*, VI, 3, 1870, S. 307). Не липсвали обаче и някои по-предпазливи изказвания, като това на Брун, според който "още не е доказано, че тези думи принадлежат към тюркското наречие на команите или половците" (**Ф. Брун.** Черноморские Готы и следы долгого ихъ пребыванія в Южной России. - *ЗИАН*, т. 24, 1874, с. 39), а Куник уточнява, че "така наречения Vocabularium comanicum би трябвало да се нарича собствено „nogaicum" или „tataricum", тъй като по време на неговото съставяне в Северното Черноморие нямало повече комани или половци" (**А. Куникъ.** Начались ли русские торговые сношения и походы по Черному и Каспийскому морямъ во времена Мухаммеда или при Рюрике? - В: **Б. Дорн.** Каспій. О походахъ древнихъ русскихъ въ Табаристанъ. - *ЗИАН*, т. 26, кн. 1, 1875, с. 387).

В средата на миналото столетие княз **М.А. Оболенский** се снабдил при едно от пътуванията си с ръкописния "чети миней" на московския митрополит Макарий († 1563), който започнал работа върху труда през 1529 г. докато бил още на служба във Велики Новгород. На гърба на лист 603 от ръкописа Оболенский открил кратък "половецки" речник, начеващ с думите: "Толкование языка половецкаго. Первые половецки, а отпосле руски"[111]. Той изпратил в писмо копие от този текст на М. **Погодин**, който напечатал откъса в своето списание "Москвитянин"[112]. В един по-късен брой се появила таблица на въпросните думи в съпоставка с техните татарски съответствия, откъдето неизвестният съставител заключавал в унисон със самия текст ("половчане, рекше татарове"), че "половците били татарско племе"[113].

---

[111] Толкова[ні]е. ѩзыка. полове[ц]каго. первїе. полове[ц]ки. а ѡпослѣ. руски. тагри. б[о]гъ. феришта. âггелъ. исраилъ. âрханглъ. кω[к]. н[е]бо. та[х]. престω[л]. куѩшь. сл[о]нце. илудоузъ. звѣз[д]а. ȁâнъ. м[еся]ць. ка́ръ. снѣ[гъ]. âмгуръ. дож[д]ь. суоукъ. студено. иси. тепло. à[л]коранъ. законъ. елфока[ж]. оучт[е]ли и великпе то[л]ковници. сарракине. половчане, рекше тотарове. етмакъ. хлѣбъ. молла. попъ...' По технически причини тук не е възможно да се предадат точно използваните в ръкописа специфични знаци. Факсимиле на този текст е представено в тюркологичното изследване на **W. Bang.** Zu der Moskauer Polowzischen Wörterliste. - *BARB.CLSMP*, 1911, N° 4, 91-103. Съпоставка между него и един друг руско-тюркски глосар в ръкопис от XV-XVI в. предлага **O. Pritsak.** Се татарскы азыкъ. - In: *Orbis scriptus. Dmitrij Tschiževskij zum 70. Geburtstag*. München 1966, 641-654 (вж. приложението на стр. 652-653). Срв. също тук бел. 5.

[112] Послание патриарха Фотия въ древнемъ славянскомъ переводе. - Половецкие слова. Письмо кн. **М. А. Оболенскаго** къ М. П. Погодину. - *Москвитянинъ*, 1850, ч. II, № 5, отд. III, кн. 1, с. 7-8.

[113] Вж. **Z.** О половецкихъ словахъ. (Письмо къ редактору). - *Москвитянинъ*, 1850, ч. III, № 10, отд. III, с. 31. Част от примерите са приведени също от **П. Голубовскій.** *Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ...* Кіевъ 1884, с. 154 (64), бел. 1: тягри (бог) - тангри; кокъ (небо) - гёгъ; каръ (снѣгъ) - каръ; етмякъ (хлѣб) - этмянъ. Освен това Голубовский дава и техните съответствия в публикувания вече от граф Г. Кун пълен текст на Codex Cumanicus (tengri, kok, kar, ôtmack), което го кара да заключи, че татарският речник стоял "по-далеч от половецкия, отколкото от куманския".

След публикациите на Клапрот и Оболенский куманите все по-често започнали да бъдат смятани за тюркски народ[114] и само в унгарската историография се запазило традиционното схващане за маджаро-куманското етнолингвистично родство. Това накарало **Роберт Рьослер** не само да обърне внимание на ролята на куманите в зараждането на молдовската история[115], но и да влезе в спор с такъв унгарски авторитет като изследователя на маджарското минало и етнография Пал Хунфалви[116], за когото езиците на печенези и кумани били "ако не идентични, то много близко родствени с унгарския"[117]. Още през 1865 г. Рьослер се позовава на Клапротовия речник, за да подчертае, че в крайна сметка куманският представлявал тюркски език[118]. Изхождайки от ортографията на източните думи, които според него показвали "венецианския диалект на записващия", той обяснява възникването на глосара с оживените търговски връзки на генуезци и венецианци с Крим, Южна Русия, Молдова и Влахия, довели до дългогодишен контакт с куманите и породили нуждата от усвояването на техния идиом[119]. За да докаже нагледно несъстоятелността на "унгарската теза", Рьослер посветил на куманския цяло приложение[120], където са съпоставени отделни кумански думи с техните османотурски (отчасти източно-тюркски) и унгарски езикови съответствия. Както приложените граматични форми с тяхната деклинация[121], така също основни лексеми[122] убедително демонстрирали "огромната пропаст между куманския и маджарския" и показвали, че езикът на куманите стоял по-близо до източните тюркски диалекти, отколкото до османотурския[123].

През миналия век били предприети нови опити за разтълкуване на куманското народностно име, при някои от които се изхождало и от характера на куманския език. Десет години след преоткриването на Венецианския кодекс Мураджа Досон извлича етнонима от названието на река ***Кубан***, като отбелязва, че в различните тюркски диалекти се наблюдава заместване на билабиалните съгласни ***m*** и ***b***, поради което е могло някога да се говори за „les Turcs de Couman", така както в негово време казвали „les Tartares de Couban"[124]. В своята руска история Иловайский обяснил името "кумани" като "степняки", но не от "поле", подобно на по-старите автори[125], а от татарската и тюркска дума "***кум***", т.е. "пясък"[126]. По-късно по аналогия с етнонима „туркмен, türk-men" ("приличащ на турчин, тюркоподобен") Голубовский предпазливо допуснал възможността формата "куман" (Cuman-i) да представлява изопачен изговор на „***Kun-men***" ("светоподобен") - от унгарското название на куманите (Cun-i, Kun-ok), което той погрешно отъждествил с „kun" ("ден, светлина")[127]. Нова интерпретация получило и руското обозначение на този народ - "половци", обяснено от А. Куник[128] чрез прилагателното "***полóвый***" (жълто-бял, жълтеникав, блед)[129].

---

[114] Например в трудовете на **М. Погодинъ.** *Изслѣдованія, замѣчанія и лекціи о Русской исторіи, М. Погодина.* Т. V. *Періодъ удѣльный.* М., 1857 (вж. Глава III. *Внѣшнія войны*, стр. 135-180: *Половцы*, с. 181-208: *Прочія восточныя племена*). **А. Куникъ.** Историческіе материалы и разысканія - 21. О торкскихъ Печенѣгахъ и Половцахъ по мадьярскимъ источникамъ с указаніемъ на новѣйшія изследованія о черноморско-торкскихъ народахъ отъ Аттилы до Чингисхана. - *УЗИАН по 1. и 3. отд.*, т. III, вып. 5, 1855, 714-741; **Н. Аристовъ.** О землѣ Половецкой. Историко-географическій очеркъ. - В: *Изв. Ист.-фил. фак. инст. кн. Безбородко въ Нѣжинѣ за 1877.* Кіевъ 1877; **Пл. Бурчаковъ.** Опытъ изслѣдованія о Куманахъ или Половцахъ. - *ЗИООИД*, 10, 1877, 111-136 и др. Вж. също **В. Васильевскій.** Византія и печенѣги (1048-1094). - *ЖМНП*, 164, 1872, 116-165, 243-332 и по-специално на с. 296-299: "Приложенія. I. О Куманскомъ (Половецкомъ) словарѣ". От този период е също труда на **H. H. Howorth.** On the westerly drifting of nomads from the fifth to the nineteenth century: (3) The Comans and Petchenegs. - *JESL*, new series, 2, 1870, 83-95.

[115] **Robert Roesler.** *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens.* Leipzig 1871 (вж. глава VII „Die Anfänge moldauischer Geschichte" на с. 328-344).

[116] Вж. **Paul Hunfalvy.** *Ethnographie von Ungarn.* Budapest 1877, 235-244, както и § 45. „Die Nationalität der Hunen, Bulgaren, Hazaren, Avaren, Petschenegen und Kumanen" на с. 251-265. Срв. също **P. Hunfalvy.** *Die Ungern oder Magyaren.* Wien und Teschen 1881; **P. Hunfalvy.** *Die Rumänen und ihre Ansprüche.* Wien und Teschen 1883; **P. Hunfalvy.** Die Völker des Ural und ihre Sprachen. - *UR*, 6, 1888 и др.

[117] **Paul Hunfalvy.** Ungarn. - In: Rotteck und Welcker. *Staatslexikon*, S. 225 (цит. по **R. Roesler.** *Romänische Studien*, 338).

[118] **R. Roesler.** *Die griechischen und türkischen Bestandtheile im Romänischen.* Wien 1865, S. 27.

[119] **R. Roesler.** *Studien*, 338-339.

[120] **R. Roesler.** *Studien*, 352-356: Anhang [II]: „Über das Kumanische (zu S. 338)".

[121] Например глагола "чувам" в инфинитив и пълно спрежение в сегашно, минало несвършено, минало свършено и бъдеще време, а така също личните, притежателни и показателни местоимения с техните падежни форми (**R. Roesler.** *Studien*, 352).

[122] Съпруг (мъж), дядо, внук, син, дъщеря, тъст, брат, сестра, бог, море, планина, долина, път, камък, трева. Срв. например: "съпруг, мъж" - *кум.* er, *тюрк.* er, *унг.* férj; "син" - *кум.* ogul, *тюрк.* ogul, *унг.* fi; "бог" - *кум.* tengri, *тюрк.* tengri, *унг.* isten; "море" - *кум.* tengis, *тюрк.* deňiz, *унг.* tenger; "планина" - *кум.* tag, *тюрк.* dag, *унг.* hegy и т.н. (**R. Roesler.** *Studien*, 355).

[123] **R. Roesler.** *Studien*, 355.

Но може би едно от най-интересните изследвания за куманите след обнародването на Клапротовия речник, била посветената на него студия на **Ото Блау** върху езика и етническата принадлежнот на този народ[130]. Преди да пристъпи към анализа на езиковите податки от Венецианския кодекс, Блау разглежда историческите предпоставки, довели до неговото възникване, като изтъква ролята на тюркския елемент в района на северното Причерноморие. Той възразява срещу опита на Березин за извличане на куманския етноним от името на река ***Кума***[131] и смята, че руското название "Половци" е също с неясна етимология и трудно може да се обясни чрез славянското "***плòв, плав***" (falb, blassblau - от цвета на ли-цето)[132]. След като засяга мимоходом въпроса за печенезите[133], Блау ло-кализира някогашната куманска земя и очертава нейните граници, изхождайки от описанията на Идриси. Тя обхващала почти цялата южноруска степ с редица населени места, които Блау се опитал да идентифицира. От този регион куманите предприемали своите набези към Византия. Те участвали в борбите около основаването на "българо-влашката империя", при което "един преден пост на руското господство", разположен някога между Серет и Прут до река Дунав, бил унищожен и така Бесарабия и Молдавия се превърнали в куманска плячка[134]. След монголската инвазия част от този народ потърсил убежище в Унгария и скоро куманските отреди предизвикали ужас в Моравия, Австрия и Щайермарк. Кумани се заселили също по източните граници на Унгария - в по-късната влашка земя, която през XIII в. носела названието "Кумания". Основната маса на народа обаче останала в старите си поселения. "Който, както Рьослер, мисли, че народа на куманите бил тотално унищожен от монголците, се лъже" - отбелязва Блау. - "Той забравя, че тъкмо монголците никъде не са създали здрави поселения на собствената си народност и от ... техните военни пълчища никъде не се е пръкнало жизнено потомство с национална самостоятелност"[135]. По всяка вероятност, след завоевателните походи от монголците останали само господстващата класа, военната прослойка и чиновничеството, докато търговията и земеделието се паднали на заварените местни елементи. С това се обяснява факта, че дори до края на XVIII в. населението и селищните названия от така наречената "Малка Татария"[136] били предимно тюркски. "Тюркското, погрешно наричано ... татарско, население по северния бряг на Понта и Азовско море не е дошло от Туркестан чрез по-късно допълнително преселване..., а произлиза от тюркските племена, които уседнали тук още преди монголското време и това на първа линия са куманите" - заключава Блау[137].

---

[124] Вж. **D'Ohsson.** *Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-khan jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan.* Vol. I., La Haye et Amsterdam 1834, p. 388.

[125] Вж. тук бел. 18 - 21.

[126] **Д. Иловайскій.** *Исторія Россіи.* ч. I, Москва 1876, с. 307, бел. 42.

[127] **П. Голубовскій.** Печенѣги, Торки и Половцы, с. 129 (39), бел. 3. А. Вамбери също смятал, че името на куманите произлизало от тяхното унгарско название ***kun***, свързано обаче с латинския суфикс -anus. Подобна е и една от по-ранните етимологии на Немет - от ***qün*** плюс суфикса -man, -män, както при "türk-män" (**Gyula Németh.** *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest 1930, pp. 141-142). Заедно с това Аделунг, Бретшнайдер, Дьярфаш и редица други автори през XIX в. продължавали да извличат етнонима от названието на река ***Кума***.

[128] Вж в бележка към с. 387 от изçледването на **Б. Доринъ.** Каспій. О походахъ древнихъ русскихъ въ Табаристанъ. - *З ИАН*, т. 26, кн. 1, 1875. Също Куник - тук, бел. 114.

[129] То било познато в редица езици, например: *рус.* половóй (светложълт, избледнял), *укр.* половúй (жълт, червено-жъл), *др.рус.* половъ (светложълт, блед), *ст.слав.* плавъ (λευκός), *бълг.* плав, *сърбохърв.* плâв, плáва, плâво (гълъбовосин, светлокос), *словен.* plàv, pláva (бледосин), *чеш., слов.* plavy (блед, кулест, светложълт), *пол., луж.* płowy (блед, сламен). На *праслав.* *polvъ са родствени *лит.* pal̃vas, *ж.р.* palvà (кулест, светложълт), *ст.в.нем.* falo (блед, избледнял, светлокос), *др.сакс.* falu (*falwaz), *ср.в.нем.* val, -lwes, *др.инд.* palitás (старец, сив), palitám (сиви коси), *гр.* πολιός (сив), πελιός (безцветен, блед, тъмносив), πελιτνος (сив), *лат.* pallidus (бледен) и др.

[130] **Otto Blau.** Ueber Volksthum und Sprache der Kumanen. - *ZDMG*, 29, 1875, 556-587.

[131] **И. Березинъ.** Первое нашествіе Монголовъ на Россію. - *ЖМНП*, 9, 1853, с. 237.

[132] **O. Blau.** Volksthum, 558.

[133] За тяхната тюркска "националност" свидетелствували според Блау както сведението на Анна Комнена (πρόσεισι Κομανοις ὡς ὁμολώττοις), така и съобщените от Константин Багрянородни названия на печенежки крепости, съдържащи елемента -καταί, който лесно се съпоставял с думата كث (kath), означаваща в хорезмийския диалект "стена, траншея". Блау предпазливо подкрепя също изказаното преди него предположение, че названието на печенезите при Абу-л-феда - بجناك (bâğnâk) продължавало да живее в днешното بوشناق (bošnâq), т.е. "Бошняк". Той смята, че тази мисъл "не е съвсем за изхвърляне", тъй като босненският диалект съдържал много "източнотюркски" елементи, а следи от печенежки поселения все още били запазени в България. Срв. на стр. 558, бел. 3 и 4 от труда, както и на стр. 572, където Блау смята босненския диалект за "вероятен потомък на печенежкия".

---

[134] **O. Blau.** Volksthum, 564.

[135] **O. Blau.** Volksthum, 565.

[136] За нея Блау препраща към **Francesco Beccatini.** *Storia della Crimea, piccola Tartaria ed altre provincie circonvicine*. Venezia 1785 (вж. бел. 43 на с. 567 от труда).

[137] **O. Blau.** Volksthum, 567.

При тези обстоятелства било лесно обяснимо възникването на Петраркoвия глосар. Оживените търговски контакти през XIII-XV в. с Крим, Южна Русия, Молдова и Влахия предлагали на италианските търговци многостранна възможност за сношения с куманите и повод за изучаване на техния език. Латинската част на речника, а така също транскрипцията на тюркските думи издавала венецианския говор на съставителя. При предаване на тюркските звуци той следвал същия метод, използван от левантинските гърци и колонисти край Мариупол, когато говорели и пишели на турски. От тази област били запазени ръкописи, доказващи, че тамошните гръцки християни си служели с тюркския дори за литургични нужди. И тъй като те били преселници от Крим, по всяка вероятност представлявали потомци на същите онези кумани, чийто език е отразен във Венецианския кодекс"[138].

Този идиом съдържал някои чуждици, по които можело да се съди за връзките на куманите със съседни страни и народи. Близостта на руската езикова област проличавала от отделни думи, като samola, pix = рус. "смола" (на с. 220 от изданието на Клапрот), peç, furnus = рус. "печъ" (на с. 227) и yxba, camera = рус. "изба" (с. 242). Една цяла руска фраза, slese lube leti стои на с. 135 като превод на „tus vel gigil", при което куманското tus (осм. döš-) съответствало на лат. cade (императив от cadere "падам"), така че в нея лесно се разпознавало руското "слѣзай, либо лети"[139]. От Унгария в кумански проникнали думите bor, "вино" и borla, "лозе", които още Клапрот обяснил като маджарски[140]. В речника фигурирали също някои германски глоси и Блау се колебаел дали да припише техния произход на контактите на куманите с немски рицари по унгарската и трансилванската граници, или да ги отнесе по-скоро към "готското време" от околностите на Судак[141]. В много по-голяма степен обаче върху куманското речниково богатство са повлияли арабската и персийската култури, откъдето в кумански навлезли редица термини и изрази, свързани с търговията и военното дело, служебния и правния живот[142].

---

[138] Блау съпоставил фонетично тюркския език на един такъв "карамански" ръкопис от VXII в. с този на Петраркoвия глосар, опитвайки се да извлече общите закономерности в ортографията на двата литературни паметника. Любопитно е наблюдението му, че при Мариуполския ръкопис липсващият в гръцки звук „š" бил предаван не само чрез „σ" („s"), но и посредством специфичен знак, образуван по подражание на славянската буква „ш". (**O. Blau.** Volksthum, 568-570). Вж. също **O. Blau.** Ueber die griechisch-türkische Mischbevölkerung um Mariupol. - *ZDMG*, 28, 1874, 576-583.

Наличието на специфични думи, спадащи към "ислямската терминология", кара Блау да постави въпроса, дали куманите били християни или мохамедани? Наистина, за Бог в речника е използвано не ислямското име Allah, а общотюркската древна форма Tengri. Тук личи почитането на Божията майка (Mariam chaton), духовенството е обозначено като Bapas, знае се основния символ на християнството - кръста (Ghaç), познати са догмите за небето и ада, за ангелите и светците, може би е била известна също и свещенната книга Tura[143]. От друга страна обаче съществуват редица податки, свидетелствуващи за предходни мюсюлмански влияния. Дори подреждането на дните от седмицата, макар да съответствало на персийското, при което към Sabbat "събота" (*перс.* sambe) се добавяли числата от 1 до 5 (je-sanbe = *перс.* jec-sanbe, tu-sanbe = *перс.* du-sanbe и т.н.), съдържало за "петък" името Ayda, в което лесно се разпознавала арабската дума ‘ayd (عيد) "празник", тъй като при Festum[144] в персийската колонка стояло Eyd[145]. Ислямски следи показват също названията на някои кумански месеци, необичайни за традиционния сезонен календар, като например Safar ay (януари) или Curbanbairam ay (ноември), наречен така по жертвения празник, падащ се в свещения месец на мохамеданите. Ето защо Блау е склонен да допусне, че голяма част от това речниково богатство куманите донесли "заедно с мохамеданската религия от своите местоживелища в Туркестан", така както преди това техните съседи и предшественици българите са "пренесли исляма от Горна Волга към Дунав"[146] (sic).

Като се изключел обаче този сравнително нисък процент чужди елементи в куманския език, вокабуларът предлагал в лексикално и граматично отношение ясната картина на един "източен" тюркски говор, стоящ най-близо до узбекския диалект на Хива. Блау очертава неговите граматичните особености, използвайки предложената от Вамбери скица на чагатайския (староузбекски) език, като привежда за морфологичните форми съответни примери от Клапротовия речник[147]. Той проверява глосара и откъм лексикалното му съдържание, давайки паралели от Вамбери, за да докаже, че куманската лексика е също на източнотюркски идиом[148]. Отчитайки значението на Кодекса за тюркския народен език от XIII в. Блау изтъква, че доста благородна задача би било, "ако една академия като Санкт-Петербургската или Виенската ... се заемела с издаването на венецианския ръкопис по сегашните изисквания на науката"[149].

---

[139] На нея обръща внимание още Клапрот. Като допълнителен пример той сочи приписката yest minaylu, поставена редом с думата alisirmen, съответстваща в латинската колонка на canibo res, а така също и mineyse, стояща до куманското alischil, лат. caniba. В двата случая Клапрот вижда руското "мѣняю, мѣняй" (по-правилно: "есть мѣняла" и "мѣняйся").

[140] На стр. 215 от неговия речник. По-вероятно е обаче двете лексеми да представляват "българско наследство" в куманския език (срв. израза "**дели *боран***", т.е. лудо вино).

[141] Едва по-късно, след пълното публикуване на Codex Cumanicus станало ясно, че това били допълнителни записи на германските съставители на втората част от Кодекса, с която Клапрот не разполагал.

[142] Вж. с. 572 - 575 от труда, където Блау посочва множество конкретни примери.

[143] Блау предполага, че източнотюркското съществително töre (. , ,), "закон", използвано в частност за "Законника" на Чингиз-хан, произлизало (навярно чрез юдейско посредничество) от старозаветното „twrh" (תורה), т.е. tora, tura. Вж. бел. 52 на с. 572 от труда.

[144] На с. 205 от Клапротовото издание, където погрешно било записано „Testum".

[145] Блау добавя, че и "мариуполските християни" също използували за петъка мюсюлманско название - τζουμαά, докато останалите дни от седмицата наричали с персийските им имена (вж. на с. 573 от разглеждания труд).

[146] **O. Blau.** Volksthum, 574.

[147] **O. Blau.** Volksthum, 576-580.

Задълбоченото проучване на материала би било полезно и в историческо отношение, смята Блау. И тук немският ориенталист[150] подхвърля онази своя идея, за която по-късно често бива критикуван. Едно предположение на Джордж Роулинсън, „that we must viuw the Parthians as the congeners of the ... Comans“[151] започва да му се струва "исторически и езиково установена истина", в случай че се приемела идентичността на куманите с тюрките по северния край на Иран. Там по границата между Туран и Иран била разположена местността Parthyene - прародината на древните парти, на Παρθυαῖοι от гръцките текстове, Parthwa от клинописите. Блау допуска възможността, от Parthava да е възникнала по-новата иранска форма Pahlav, която да е породила руското наименование на куманите, така че като производно на Pahlav съобразно славянските фонетични закони руската форма Polowzi би била еднозначна с ***Pahlavi***. Още на времето отделни хронисти определяли куманите като "парти" - припомня Блау. С други думи, "половците са партяните на средновековието". Излезлите през северната периферия на Каспийско море "турански" племена били потомци на раздвижилите се при Аршакидите етнически маси на изток от морето, част от които се разпростряла и южно върху иранска земя, но по-късно отново била изтикана на север чрез семитския ислямски контраудар. Недостатъчно добре прецизираният "турански елемент в клинописите" навярно би встъпил в правилна светлина чрез по-нататъшното изследване на куманския и сродните нему диалекти - предполага Блау и заключава, че подобно свързване на тюркските лингвистични проучвания с останките от класическата древност на Ориента, със старата етнография и история, би дало значителен тласък в развитието на тази област на познанието[152].

3. Пожеланието на Блау за ново издание на Кодекса, съобразено с оригиналния ръкопис, се сбъдва доста скоро. То бива реализирано от големия унгарски учен и бъдещ вице-президент на Будапещенската академия на науките, граф **Геза Кун** (1838-1905). Роден в Nagyszeben (Hermannstadt или Sibiu) в трансилванските земи, обитавани някога от куманите, Кун отрано проявил интерес към тяхното минало, навярно и защото фамилното му име го свързвало с този народ. Завършвайки класическа филология в Пещенския университет, той разполагал със стабилни познания по иврит и сирийски, след което се заел да изучи арабски, персийски и турски езици. Това го превърнало в един от водещите унгарски ориенталисти на времето и още на двадесет и девет годишна възраст през 1867 г. бил избран в Академията на науките. Голяма част от неговите изследвания са свързани с източните извори за ранната унгарска история[153] или са посветени на проблемите на куманския народ и език. В годината, в която Блау отпечатва своята студия за куманите, излиза и една работа на Кун върху въпроси от Кримската история[154]. По това време той вече е насочил вниманието си към Венецианския кодекс, на който се спира в новооснования във Флоренция италиански орган за източни проучвания[155], а малко след това обнародва и извадки от самия манускрипт, придружени със свои критични бележки[156].

---

[148] **O. Blau.** Volksthum, 581-585.

[149] **O. Blau.** Volksthum, 568. Това пожелание Блау отправя още в началото на своята студия, когато посочва редица грешки в изданието на Клапрот, за които без сверяване с оригиналния текст остава съмнително, дали те били само печатни грешки (вж. на с. 557 и бел. 1).

[150] Неговите публикации свидетелстват за широкия кръг на научните му интереси. Срв. например: **O. Blau.** Inschriften aus Petra. - *ZDMG*, 9, 1855, 230-237; **O. Blau, J. G. Stickel.** Zur muhammedanischen Numismatik und Epigraphik. - *ZDMG*, 11, 1857, 443-459; **O. Blau.** Ueber nabatäische Inschriften. - *ZDMG*, 16, 1862, 331-388; **O. Blau.** Nachrichten über Kurdische Stämme. - *ZDMG*, 16, 1862, 607-627; **O. Blau.** Das Albanesische als Hülfsmittel zur Erklärung der Lykischen Inschriften. - *ZDMG*, 17, 1863, 649-672; **O. Blau.** Turanische Wurzelforschungen, 1. - *ZDMG*, 20, 1866, 141-143; **O. Blau.** Die Wanderung der sabäischen Völkerstämme im 2. Jahrhundert n. Chr., nach arabischen Sagen und Ptolemäus. - *ZDMG*, 22, 1868, 654-673; **O. Blau.** *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*. Leipzig 1868; **O. Blau.** Etwas über das Manna. Etwas über den Bergstein. Etwas über das Opium. - *ZDMG*, 23, 1869, 275-281; **O. Blau.** Ueber Ni'met-ullah's persisch-türkisches Wörterbuch. - *ZDMG*, 31, 1877, 484-494 и др.

[151] **George Rawlinson.** The sixth great oriental monarchy, p. 25 (цит. по **O. Blau.** Volksthum, 586).

[152] **O. Blau.** Volksthum, 587.

В 1880 г. Кун публикува пълния текст на Codex Cumanicus, заедно с обширен увод, индекси и приложения към него[157]. За разлика от чисто канцеларското заглавие на ръкописа[158] и неговите каталожни названия[159], Кун го обозначава като "кумански кодекс", което име до днес е запазено в научната книжнина. При това, издателят бил мотивиран не само от субективното желание "да прослави предците, отразявайки изключително тяхното име в названието на кодекса"[160], но изхождал също от обстоятелството, че ръкописът съдържал и една липсваща при Клапрот втора част с текстове, която трудно би могла да се определи като "речник".

В публикацията на Кун самият кодекс е предхождан от кратък предговор (Praefatio) и пространно въведение (Prolegomena), където на 134 страници в девет параграфа авторът очертава историята на изучаването на Codex Cumanicus, изразява мнението си за куманския език и връзките му с тюркските езици, обяснява стойността на буквите в текста и пр. Тук са проследени по-ранните сведения за венецианския манускрипт (с. I - XIV), изданието на Клапрот и неговото значение за изясняване произхода на куманите (XIV - XXVII), въпросът за някои техни езикови реликти (XXVII - XL), сведенията за кумани в Унгария

---

[153] Срв. например: **Géza Kuun.** *Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima.* t. I-II. Claudipoli 1892, 1895; **G. Kuun.** Keleti kútfők [Източни извори]. - In: Gy. Pauler, S. Szilágyi. *A magyar honfoglalás kútfők* [Извори за унгарското заселване]. Budapest 1900, pp. 137-184; **G. Kuun.** Gurdēzi a törökökről [Гардизи за тюрките]. - *KSz.* N° 2, 1901, 1-5, 168-181, 260-270; N° 3, 1902, 32-44, 81-94, 253-261; N° 4, 1903, 14-30, 129-141, 257-287.

[154] **G. Kuun.** *Adalékok Krím történetéhez* [Данни за историята на Крим]. Budapest 1875.

[155] **G. Kuun.** Il codice comano della Marciana a Venezia. - *BISO*, 1, 1876-1877, 50-53, 92-97.

[156] *Quinquaginta aenigmata Cumanica. Ex Codice Cumanico Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum.* Versione et notis criticis illustravit Comes **Géza Kuun**. Budapestini, Ex Typographia Soc. Franklin, 1878, 15 pp.

[157] ***Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum.*** Primum ex integro edidit, prolegomenis, notis et compluribis glossariis instrunit Comes **Géza KUUN**. Acad. Scient. Hung., Budapestini 1880, CXXXI + 395 pp.

[158] „In hoc libro co[n]ti[ne]ntur P[e]rsicum et Coma[n]icum p[er] alphabetum", т.е. "В тази книга се съдържа персийски и кумански по азбуката". В ръкописа заглавието фигурира след встъпителната инвокация и преди началото на самия речник:

MCCCIII die XI Iuly.
In no[m]i[n]e d[omi]ni N[ost]ri ih[es]u χr[ist]i et B[ea]te Vi[r]gi[ni]s Marie Mat[ri]s eius et om[n]ium S[an]c[t]orum et S[an]c[t]arum dei Amen.
Ad honorem dei et B[ea]ti Ioh[ann]is euangeliſte.
In hoc libro co[n]ti[n]entur p[e]rsicum et coma[n]icum p[er] alfabetum:
Hec sunt Ve[r]ba et no[m]i[n]a de lit[er]a **A**.

[159] Например „Alphabetum Persicum, Comanicum et Latinum anonymi" при Томазини (1650), „Lexicon Latinum, Persicum et Comanicum" при Занети (1741). Срв. също обозначенията при Клапрот: „Dictionnaire persan, coman et latin" (1826), респективно „Vocabulaire latin, persan et coman" (1828).

[160] Така: **Я. Р. Дашкевич.** Codex Cumanicus - вопросы возникновения. - *ВЯ*, 1985, № 4, 72-83 и по-специално на с. 72-73, където авторът изтъква, че в самия ръкопис автохтонното обоз-начение на езика било tatar til, т.е. "татарски език" и благодарение на предложеното от Кун название се закрепила "веригата на повърхностни асоциации: ако кодексът е Cumanicus, значи езикът му е lingua Cumanica, а носителите на езика, разбира се, Cumani - кумани (ко-мани) - половци - кипчаки".

(XLI - LI), архаизираните и други обозначения за тюрки (и кумани) в старата изворова книжнина (LV - LXXI), произхода и съдбата на куманския народ и пропагандирането на християнството сред него (LXXII - LXXXVII). По-нататък следват фонологични, морфологични, синтактични и лексикални "анотации" на представения в кодекса тюркски език, съпоставян от някои автори с ногайския (LXXXVII - CXVII), анализ на съдържащите се в него персийски, германски и латински глоси (CXVII - CXXIV), а така също преглед на материала по страници (CXXIV - CXXXI). Уводът завършва с подробно описание на съдържанието (Conspectus Codicis), също обвързано с пагинацията на оригиналния манускрипт (CXXXI - CXXXIV).

Същинският текст на паметника е представен в транслитерация, с транскрипция на издателя и съответни обяснения под линия (с. 1 - 235) - един филологически метод, използуван при издаването на класически автори. Тук Кун е вложил цялото си умение за разчитане и транслитериране на паметника, при което е добавил съкращенията при латинските, персийски, кумански и немски глоси, разграничавайки на места куманските податки от техните немски и латински съответствия. В бележките под линия той се е постарал да даде найразнообразна допълнителна информация, например за някои грешки в изданието на Клапрот, за значението на отделни думи, за произхода на чуждите заемки в кумански, като оригиналите е цитирал така както те били изписвани на арабски, персийски, иврит, гръцки, славянски, латински и унгарски езици. Освен това в бележките фигурират исторически и географски податки, различни добавки и корекции към текста, латински преводи на отделни кумански фрази, цитирана е съответна литература и т. н.

Текстът на Кодекса е последван от два екскурса на Кун върху куманските гатанки (De aenigmatis, с. 236-238) и "кримско-готските" глоси, записани от Бусбек в Константинопол (De glossis goticis apud Busbeqvium, с. 239-244). Приложени са също четири речника на намиращите се в Кодекса кумански, персийски, германски, а също средно- и къснолатински думи, които липсвали при Дюканж или били употребени в по-различен смисъл (Vocabularia, с. 247-383)[161]. Те са обяснени на латински, понякога и в собствен превод на Кун, като са посочени съответните страници от текста, с добавяне на сродни или вариантни форми, на съвременните лексеми в персийския речник и пр. От тях най-прецизен е кумано-латинския вокабулар, съдържащ не само почти всички кумански думи от текста, но и един "Glossariorum" на nomina propria personarum, gentium, regionum et locorum (с. 306-307). Трудът завършва с показалец на собствените имена (Index nominum propriorum, с. 384) и с добавки и поправки на забелязаните пропуски (Addenda et corrigenda, с. 385-395).

Публикацията на Кун представлявала огромна крачка напред в сравнение с пионерното издание на Клапрот и поставила начало в изследването на самия манускрипт, заедно с анализи на неговото съдържание. Тя обхващала не само познатия дотогава глосар[162], но и хетерогенната по своя състав втора част на кодекса, в която освен кумано-германски и латински лингвистични материали[163] са включени фрагменти от италиански стихове[164], образци на тюркската народна поезия[165], редица химни и други християнски религиозни текстове, преведени на кумански език[166], а така също неизписани страници[167] и името на един от

---

[161] Това са: I. Vocabularium cumanico-latinum (с. 247-307), II. Vocabularium persico-latinum (с. 307-352), III. Vocabularium germanico-latinum (с. 353-368) и IV. Vocabularium mediae et postremiae latinitatis (с. 369-383), към който е включен и един „Index nominum personarum" (на с. 379-383).

[162] Срв. неговата структура както е отразена според "Conspectus Codicis": I. Vocabularium per alphabetum, pag. 1-58 (тук след едно пълно спрежение на глагола audire, "чувам" в сегашно, минало несвършено и минало свършено време, с посочване на свързаните с него имена, следват други глаголи и съществителни, записани по реда на латинската азбука - с. 1-63 от изданието на Кун); II. Adverbia, pag. 59-67 (под надслов „Ista su[n]t adu[er]bia" са дадени основните наречия - с. 64-71); III. Declinatio pronominum et nominum, pag. 68-70 (в текста този раздел е озаглавен „Ista su[n]t no[m]i[n]a et p[ro]no[m]i[n]a" - с. 72-77 при Кун) и IV. Vocabularium per ordinem notionum correlativarum...(до pag. 110 на ръкописа), където са обхванати 40 семантично обединени групи от думи, започващи с „No[m]i[n]a rer[um] que p[er]tine[n]t Deo et ad

---

s[er]uiendu[m] ey" (c. 77-78) и завършващи с раздела „Victualia quae nascunt[ur]" (c. 130-131). Тази триезична част на Кодекса, позната вече от Клапротовото издание, приключва с глосата „d[eus] d[omin]us p[articipe]s [nos] hereditatis tue fac alias" (на с. 131 при Кун).

[163] Вж. pag. 111, 113-116, 117, 118, 127-128, 129-130, 131, 132, 152, 157, 160-164 на манускрипта. (Срв. в "Conspectus Codicis": V. Vocabularium cumanico-germanicum; VII. Spicilegium brevissimarum dictionum cumanico-germanicarum; VIII. Idem; IX. Quaedam dictiones et vocabula cumanico-germanica et cumanico-latina; X. 3. Vocabularium in duas columnas partitum; XI. Nonnulla vocabula cum. quorum unum latine, alterum germanice explicatum est; XIX. Adumbratio grammaticae linguae cumanicae latine; XX.Paradigma verbi cumanici *anglamak*; XXI. Vocabularium cumanico-latinum in duas columnas partitum; XXII. 3. In columna dextra quaedam dictiones et vocabula cumanica cum interpretatione latina; XXXI. Quaedam vocabula latina; XXXIV. Vocabula quaedam cumanica et latina; XXXVII. Vocabularium cumanico-latinum et cumanico-germanicum ... in duas columnas partitum).

[164] Pag. 112, 117 (VI. Fragmenta poesos italicae; X.1. Fragmentum poesos italicae).

[165] Така наречените "кумански гатанки" (XII.Aenigmata cumanica, pag. 119-120).

[166] Pag. 117, 121, 122-123, 124-125, 126, 132, 133, 136, 137-147, 148, 149, 150, 151, 159. (Срв. в "Conspectus Codicis": X. 2. Textus brevis cumanicus, in quo lector ad praecepta fidei observanda admonetur; XIII. Textus cum. de poenitentia; XIV. 1. Pericope evangelii secundum Lucam cumanica (cap. II.), 2. De Sto Stephano. 3. Textus de sanctissimo nomine Christi cum., 4. Textus cum. „in die epiphaniae"; XV. 1. Continuatio textus praecedentis, 2. Exegesis praecepti Jesu Christi „de amore erga Deum" cumanice; XVI. Textus cumanicus de peccatore et de poenitente, in quo quidam loci e scriptis S. Hyeronymi et Ambrosii citantur; XVII. Continuatio textus praecedentis, in quo quidam loci e scriptis S. Augustini, Ambrosii et aliorum de confessione peccatorum et poenitentia citantur; XVIII. 1. Meditationes de passione Jesu Christi, 2. Oratio dominica; XXII. 1. Decalogus, 2. Enumeratio septem peccatorum capitalium cumanice et latine; XXII. Aleluia; XXV. 1. Ave iehu xpe benedictissime creator et salvator (bis), 2. Quaedam litterae huic codici propriae; XXVI. Salutationes, orationes et eulogiae ad cultum Jesu Christi et sanctae Virginis pertinentes; XXVII. Confessio fidei; XXVIII. Hymnus de passione Jesu Christi cum siglis musicis; XXIX. Hymnus alter de passione; XXX. Hymnus „a Solis ortus"; XXXVI. Textus de incarnatione Jesu Christi).

[167] Pag. 134-135, 153-155, 158.

притежателите на манускрипта, някой си Антонио Финале[168]. Изхождайки от съдържанието и графичните особености на текста, Кун ясно разграничава двете части, които имали самостоятелен произход и едва впоследствие били съшити заедно. Той говори за "scriptor vocabularii" (c. CXXIV), т.е. за една ръка, изготвила първата част на Кодекса в 1303 г., различна от ръцете на "scriptores secundae codicis parti", които в голямата си част принадлежали на немски мисионери (missionarii fidei christianae germanici, c. CXXVII). Но не само поради различните почерци, а и с оглед на съдържанието втората част не била нещо еднородно. Тя се състояла от множество отделни места, съчетани в едно цяло. Кун обърнал внимание на гатанките и религиозните записи, като при Богородичния псалтир "Ave porta paradisi" разделил непрекъснатия кумански текст на стихове, където всеки ред се състоял от 7 до 8 срички, а всяка строфа - подобно на латинския оригинал - започвала с Ave. Така той се оказва и първият изследовател, който успял да установи по-голям поетичен текст във Венецианския кодекс.

При търсене произхода на съставителите на ръкописа Кун се базирал на особеностите на ортографията. Неговите филологически изследвания върху латино-персийско-куманския глосар разкрили три възможности. От една страна честата употреба на *x* вместо *s* и обратно насочвала към Венеция, така както предполагали и повечето по-ранни автори. Отделни латински думи обаче говорели в полза на северноиталианските диалекти и в частност на Милано ("endego" вместо "indigo" и пр.). На свой ред заместването на ***l*** с ***r*** в интервокална позиция ("carubius" вместо "calubius") недвусмислено сочело към Генуа и тъй като в началото на XIV в. именно генуезци доминирали в европейската търговия със Златната Орда и Иран, то вероятно авторът на първата част на кодекса ще да е бил от техните среди[169].

---

[168] В "Conspectus Codicis" Кун определя тази част като „XXXIII. Autographum Antonii de Finale, pag. 156". Там всъщност е разположена в хекзаметър цяла коминационна формула: „Iste liber est de Antonio di Finale / qui manet aput... / Qui scrissit scribat / semper cum Domino vivat / in celix / Antonius nomine felix / Qui me furatur / malla morte non videatur / non...". На с. 218-219 Кун подробно анализира това обичайно за средновековните ръкописи проклятие срещу всеки, който се опита да открадне книгата. Обстоятелството, че Antonio di Finale произлизал от известна генуезка фамилия, наричана също di Finari, di Finar, допълнително свидетелства според Кун за генуезкия произход на първата част от Кодекса (вж. по-долу).

Особено внимание Кун обърнал на немските глоси. Неговият роден град представлявал един от центровете на трансилванските саксонци, заселени там още през XII. от унгарския крал Геза II. Съвсем оправдан следователно бил интересът на Кун към германския лингвистичен материал, имащ огромно значение и за историята на немския език. Във втората част на Кодекса той видял следи от такъв седмоградски саксонски диалект, където *s* например се заменяло със *z*. Като цяло обаче ортографията на немските записи разкривала чертите на един франкски диалект (dialecti franconicae), т.е. повечето немски мисионери - автори на религиозните текстове и на германо-кумански глосар произлизали от области, в които се говорело на "средно-немски" (media germanica, Mitteldeutsch)[170]. Затова Кун с основание заключава, че тяхната родина трябвало да се търси някъде в този регион (patria scriptorum glossarum codicis germanicarum inter Aquisgranum et Bonam quaerenda est)[171].

---

[169] Вж. **G. Kuun,** Codex Cumanicus, CXXI-CXXIV.

[170] Кун се позовава на изследванията на Виенския професор Карл Юлиус Шрьодер, който определя някои белези на "среднонемския" диалект, срещащи се и във втората част на Кодекса, например размяната на гласните ***i*** и ***e*** ("ich wiylche" вместо "ich welke"), употребата на дифтонгите ***iy*** вместо ***ei*** ("ich riyse" вместо "ich reise"), на ***oy*** вместо средновисоконемското ***ou***, както е при "loypher" [съвр. нем. "läufer"] и др.

[171] **G. Kuun.** Codex Cumanicus, CXX.

Издателят дал своя принос също в анализа на персийския и латинския езиков материал, в очертаване граматиката на "куманския" език, в разчитането и интерпретирането на редица думи от Кодекса. Той е посочил и латинските оригинали на текстове, преведени на кумански, коментирал е италианските стихове, а във втория Excursus съвсем правилно е отнесъл текста на записаното от Бусбек без превод и коментар начало на песен (cantilena) към тюркските езици, което сякаш потвърждава едно твърдение, че кримските готи през XVI в. говорели на немски само помежду си, а иначе използвали татарски, гръцки и други езици[172]. С всичко това Кун положил стабилна основа за разкриване особеностите на венецианския манускрипт. С неговото обнародване най-после започнало и научното изследване на куманския език.

3.1. Изданието на граф Геза Кун предизвикало широк отзвук сред международната научна общественост. Още през следващите години се появили първите рецензии[173]. **Пал Хунфалви** се отзовал общо взето положително, криикувайки Кун главно за ненадеждността на неговия латински и неудобството на латинския индекс[174]. **Ищван**

---

[172] Мнение, изказано около 1560 г. от немския историк и теолог Georgius Torquatus. Вж. при **L. Ligeti.** Prolegomena, p. 47, note 63.

[173] Срв. например **C. Desimoni** в: *ASI*, serie IV, t. 8, 1881, 253-270; **Н. Дашкевич** в: *КУИ*, 1882, № 4, 147-151 и други (вж. по-долу). Срв. също **Sévérien Salaville.** Un manuscrit chrétien en dialecte turc, le „Codex Cumanicus". - *ÉO*, 14, 1911, 278-286, 314 (според автора куманите произлизали от Туркестан и били известни още от античността, ако не и от по-ранно време, доколкото името им се срещало през II-то хилядолетие пр. н.е. в един асирийски надпис на Тиглат-Паласар I - така на с. 281). Венецианският кодекс е обект и на друго изследване на **S. Salaville.** Un peuple de race turque christianisée au XIII siècle: les Comans. - *ÉO*, 18, 1914, 193-208. Вж. също **Mefküre Mollova.** Codex Cumanicus de Geza Kuun. - *POF*, 37 (1987), 1988, 313-316 (българската тюрколожка анализира приносите на Геза Кун във връзка с новото репринтирано издание на Codex Cumanicus от 1981 г.).

[174] **Pál Hunfalvy.** A kún-vagy Petrarka-Codex és a kúnok [Куманският или Петрарков кодекс и куманите]. - In: *Értekezések a Magyar Tudományos Akademia*

Дьярфаш (1822-1883), който по това време продължавал да изследва историята на язиги и кумани[175], се опитал да докаже "татарския" произход на Codex Cumanicus в подкрепа на теорията си за маджарското потекло на куните[176]. В отговор Кун реагирал остро с отделна статия, където разкритикувал погрешността на тази остаряла концепция, датираща от времето на Прай[177]. Заедно с това той представил и някои добавки към обнародвания вече материал[178].

Въз основа на ново директно проучване на ръкописа още през XIX в. **Емилио Теза** изправил немалко грешки в изданието на Кун[179]. Той дешифрирал и някои от трудно четимите италиански стихове, приписвани от Кун на Петрарка, като доказал, че те нямали нищо общо с великия поет - нещо, което по-късно било потвърдено и от други италиански литературоведи. Според него дори тези стихове били изготвени на Изток, на мястото на съставяне на целия кодекс, който никога не е принадлежал на Петрарка, тъй като библиотеката на поета не е встъпила във владение на република Венеция и следователно - на храма Св. Марко[180]. Емилио Теза посочил редица пропуски, породени по невнимание, главно поради непоследователното изписване на съкращенията (понякога разкрити, а друг път оставени в текста). И макар да отбелязал и отделни печатни грешки, които вече били поправени в "Addenda et Corrigenda", като цяло неговата критика е издържана в строго научен тон. Ето защо Кун приел повечето бележки и предложения[181], въвеждайки част от корекциите в своя личен екземпляр, съхраняван днес в архива на Унгарската Академия на науките. Изхождайки от многото погрешни записи в манускрипта, Теза допуснал възможността той да е препис от по-стар оригинал[182]. Наличността на куманския проповеден материал го накарала от друга страна да заключи, подобно на Пал Хунфалви[183], че навярно Кодексът е бил изготвен от немски монаси, спадащи към

Nyelv- és Széptudományok Köréből (Értekezések az I. Oszt. Köréből), IX, N° 5, Budapest 1881; също и на немски език: **P. Hunfalvy.** Der Kumanische oder Petrarka-Codex und die Kumanen. - In: *UR*, 1, 1881, 602-632.

[175] За неговия четиритомен труд вж. тук бел. 97. Срв. също **I. Gyárfás.** A jászkúnok nyelve és nemzetsége [Език и народност на язиго-куманите]. - In: *Értekezések a Történeti Tudományok Köréből*, X kötet, N° 5, Budapest 1882.

[176] **István Gyárfás.** A Petrarka Codex kún nyelve [Куманският език на Петрарковия кодекс]. - In: *Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből* (Értekezések a II. Oszt. Köréből), X kötet, N° 8, Budapest 1882. Дьярфаш предполага, че триезичната част на Кодекса е имала търговско предназначение и във връзка с това цитира от тематичния речник 89 имена на подправки, 70 названия на търговски артикули, 17 обозначения на скъпоценнни камъни и 91 термина, отнасящи се до канцеларското дело.

[177] **G. Kuun.** A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről [За езика и националността на куманите]. - In: *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből* (Értekezések az I. Oszt. Köréből), XII, N° 11, Budapest 1885. Вж. също на немски език: **G. Kuun.** Über die Sprache und Nationalität der Kunen (Kumanen). - *UR*, 5, 1885, p. 644.

[178] Срв. **G. Kuun.** Additamenta ad prolegomena Codicis Cumanici. - In: *Atti del IV. Congresso internazionale degli Orientalisti*, parte sesta, vol. II, Firenze 1881, pp. 223-229; *Additamentorum ad Codicem Cumanicum novam seriem* scripsit Comes **Géza Kuun**. Budapestini, Ex Typographia Societ. Franklin, 1883, 40 pp.

[179] **Emilio Teza.** Un'altra occhiata al Codex Cumanicus. - *RRAL.CSMSF*, vol. VII, fasc. 8, 1891, 315-327.

[180] Срв. **E. Teza.** Un'altra, 327, както и **Pierre de Nolhac.** *Pétrarque et l'Humanisme. D'après un essai de restitution de sa bibliothèque*. Paris 1892, p. 83, note 1 (2-e éd., Paris 1908, p. 98, note 1). Нолхак проучил всичките 17 манускрипта в библиотеката на храма Св. Марко, за които се предполагало да принадлежат на Петрарка и стигнал до извода, че нито един от тях не е могъл да произлиза от сбирката на големия поет и библиофил. Това особено важало за Codex Cumanicus, чиито хартиени листа и кожена подвързия от XVIII в. не хармонирали с останалите книги от колекцията, изготвени на пергамент. (За Теза вж. също **Fr. Pullé.** *Studi italiani di filologia indo-iranica*, t. IX, 1913, p. VII-IX).

[181] Срв. подробния отговор към критичните коментари на Теза в статията на **G. Kuun.** Újabb adatok a kún Petrarka-Codexhez [Нови данни за куманския Петрарков кодекс]. - In: *Magyar Tudományos Akadémia Értekezések az I. Oszt. Köréből*, X, N° 12, Budapest 1893.

[182] Срв. **Emilio Teza.** Gli inni e le preghiere in lingua cumanica: revisione del codice veneziano. - *RRAL.CSMSF*, vol. VII, fasc. 12, 1891, 586-596 (и по-специално на с. 587: „È probabile ancora che qui s'abbiano fogli copiati da altri fogli [...]; e oguuno sa come, ad ogui rinnovamento, l'occhio continua ad inganuarsi, e la mano a sviarei").

[183] **P. Hunfalvy.** Der Kumanische oder ..., 607.

францисканския орден, но вероятно някой търговец е добавил в него онова, което се отнасяло до търговията[184]. В своята рецензия Емилио Теза коментирал и обясненията, добавени от Кун към немските глоси. Това дало повод на издателя да откликне с нова публикация върху германския езиков материал[185].

За пръв път податките от Codex Cumanicus били въведени в тюркологичните проучвания благодарение усилията на големия руски учен **Вилхелм Радлов** (1837-1918), създал цяла епоха в историята на изследването на тюркските езици в Русия. Още през 1884 г. Радлов публикувал две статии върху езика на куманите[186], в които се опитал да реконструира неговата фонетика и базирайки се на звуковите закони да посочи мястото на куманския сред родствените му тюркски езици. Освен това, изхождайки от ортографията на латинските записи в Кодекса, Радлов се помъчил да установи и произхода на неговия автор. Липсата на графично разграничаване между съгласните ***s*** и *š*, характерно за западните части на Северна Италия, го навело на мисълта, че писарят на първата част вероятно произлизал от същия регион[187]. Три години по-късно Радлов обнародвал и своя подробен анализ върху тюркския езиков материал на Кодекса, основан - както личи също от заглавието - изцяло на изданието на Геза Кун[188]. Това пре-

---

[184] Вж. **E. Teza.** Un'altra, 317; **E. Teza.** Gli inni, 586.

[185] **G. Kuun.** Additamenta zu dem germ. Glossar des Codex Cumanicus. - In: *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, XIV, Hermanstadt 1891, N° 11, pp. 102-104.

[186] **В. В. Радловъ.** О языкѣ кумановъ. По поводу издания куманского словаря. - *ЗИАН*, 48, 1884, Приложение № 4; **W. W. Radloff.** Zur Sprache der Komanen. - *IZAS*, I, 1884, 377-382; II, 1885, 13-42.

[187] **W. Radloff.** Zur Sprache, II, 28. Подобно на Клапрот и Кун така също и Радлов смятал, че авторът на триезичния глосар бил италиански търговец (вж. **В. Радловъ.** О языкѣ, 7, 31-32).

[188] **W. W. Radloff.** Das türkische Sprachmaterial des „Codex Cumanicus". Manuscript der Bibliothek der Marcus-Kirche in Venedik. Nach der Ausgabe des

доверяване без съпоставка с оригиналния манускрипт довело до редица погрешни интерпретации, за които академик Радлов и неговите поддръжници били остро разкритикувани от Вили Банг[189].

Радлов транскрибирал целия материал, с използваната от него за тюркски текстове руска азбука, като при всяка дума отбелязал също останалите форми, с които тя се срещала в Кодекса, посочвайки точно страниците и начина на нейното изписване при Кун. Той осъзнавал, че за разбирането на паметника е нужно добро познаване на тюркските диалекти, а освен това езиковите материали трябвало "да се обяснят чрез самите тях, т.е. да се поставят редом една с друга срещаните на различни места еднакви думи"[190]. Затова добавил родствени лексеми от други тюркски диалекти, а накрая приложил и речник на всички онези форми, които не могъл да обясни, заедно с транскрипция и дословен превод на намиращите се в извора по-големи кумански текстове. Обработвайки по този начин наличния материал, Радлов успял да разтълкува значителна част от него. На места обаче допуснал произволен прочит, което се дължало и на предположението му, че достигналият до нас ръкопис е бил копиран от някой слабо запознат с куманския език монах. В него Радлов открил елементи от казанското татарско наречие и това го накарало да приеме куманския за древен "западен" тюркски език, тясно свързан с волжките диалекти, който вероятно се запазил и развил самостоятелно при кара-

---

Grafen Kuun (Budapest 1880). - *MAIS*, VII-e série, tome 35, N° 6, 1887, pp. 1-132. Вж. към това и критичната рецензия на **G. Kuun** в: *GSAI*, III, 1889, 192-199; IV, 1890, 236-250.

[189] За тази полемика вж. при **А. Ю. Кримський.** Тюрки, їх мови та літератури. - В: **А. Ю. Кримський.** *Твори*, т. 4, Київ 1974, с. 518-520.

[190] Срв. **W. Radloff.** Bericht über die Ausgabe des Sprachmaterials des Codex Comanicus. - *BAIS*, 31, 1887, 121-124 (вж. на с. 122).

имите, преселили се през XV век в Литва[191]. Той спадал към групата на "кипчакските" езици, носителите на които през IX-XIII в. обитавали обширните степи между Алтай и Черно море. В този смисъл Венецианският кодекс предлагал най-стария запазен досега кипчакски писмен материал. Неговото установяване било от изключителна важност и Радлов, който по това време вече планирал своя речник на тюркските диалекти[192], смятал да се заеме по-късно с паметниците на източната, "уйгурска", група на тюркските народи, за да насочи след това вниманието си към южната племенна общност, "селджукската", обхващайки също такива "изкуствени писмени езици" като османския и джагатайския (източно-тюркския). Доколкото последните два езика не били представители на определени диалектни групи, а възникнали като самостоятелни езици на базата съответно на селджукския и уйгурския чрез смесването им с различни диалекти, те не би трябвало според Радлов да се привличат за съпоставка с езиковите диалектни материали. Ето защо не печелим нищо - изтъква той, - ако твърдим подобно на Блау, че "команският стоял близо до джагатайския"[193].

На друго място руският учен е склонен да приеме, че езикът на Codex Cumanicus изчезнал, а неговите носители, които "в течение на вековете абсорбирали многобройни жители с друг произход: гърци, готи и т. н." [194], постепенно били асимилирани от новите преселници от степта. Във връзка с кримско-татарските диалекти той подчертава, че "до XVII век включително езикът на кримските татари бил явно кипчакски говор, образуван от смесването на командски с по-късно преселилите се степни номади"[195]. Той представлявал майчин език и за караимите и кримчаките (талмудисти), при които съществували стари преводи на Библията, даващи представа за състоянието на кримско-татарския език през XVII в.

От В. Радлов е запазено и едно по-късно изследване, свързано с Венецианския кодекс. Това е статията му за куманските гатанки, посветена на 70-годишнината на професор И. А. Бодуен де Куртене, която за съжаление останала необнародвана[196]. За нея пръв съобщава С. Е. Малов през 1930 г. в отделна студия върху историята на Codex Cumanicus[197]. До края на миналия век обаче Кодексът не станал обект на ново специално проучване, макар да е бил вече добре познат на изследователите на източноевропейското минало[198]. Трябвало да изминат цели тридесет години след неговото публикуване от Г. Кун, преди отново да се появят конкретни трудове върху този уникален паметник.

---

[191] Вж. **W. Radloff.** Sprachmaterial, 6.

[192] Вж. **W. W. Radloff.** *Опытъ словаря тюркскихъ наречий - Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte*, I-IV, Sanktpeterburg, 1893-1911.

[193] Вж. **W. Radloff.** Bericht über die Ausgabe, 124.

[194] **W. Radloff.** Vorläufiger Bericht über eine wissenschaftliche Reise in die Krym im Jahre 1886. - *BAIS*, 31, 1887, 544-550 (вж. на с. 547).

[195] **W. Radloff.** Vorläufiger Bericht, 547-548.

[196] **W. Radloff.** Die Rätsel des Codex Cumanicus, [1915].

[197] Вж. **С. Е. Малов.** К истории и критике Codex Cumanicus. - *ИАНСССР*. VII серия. *ОГН*, 1930, 347-375. По данни на Малов, който използва материала в своето изследване, ръкописът на Радлов се съхранявал в Азиатския музей на Академията на науките под № 554 (инв. 1918).

[198] Срв. от края на XIX в. например работите на **Петръ Голубовскій.** *Исторія Сѣверской земли до половины XIV Столетія.* Кіевъ 1881; **П. Голубовскій.** Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ. Исторія южно-русскихъ степей IX-XIII вв. - *КУИ*, год. 23, 1883, № 1, 3, 5-6, 9-10; год. 24, 1884, № 4; **П. Голубовскій.** Объ Узахъ и Торкахъ. - *ЖМНП*, юли 1884, 1-21; **П. Голубовскій.** Половцы въ Венгрии. - *КУИ*, год. 29, 1889, № 12 (декабрь), 45-72; **János Jerney.** A palócz nemzet és a palócz krónika [Половецкият народ и половецката хроника]. - In: *Magyar Történelmi - Tár.*, I. Pest 1885; **Ö. Boncz.** A kun és magyar viselet az utolsó Árpádok és Anjouk alatt [Куманският и маджарският костюм по време на последните Арпади и при Анджуйците]. - *AÉ*, 7, 1887, 193-207; **Constantin Josef Jireček.** Einige Bemerkungen über die Überreste der Petschenegen und Kumanen sowie über die Völkerschaften der sogenannten Gagauzi und Surguči im heutigen Bulgarien. - *SkbGW*, Jhg. 1889 (1890), 3-30; **К. Иречек.** Няколко бележки върху остатъците от печенези, кумани, както и върху тъй наречените народи гагаузи и сургучи в днешна България. - *ПСп.БКД*, 32-33, 1890, 211-241; **Géza Nagy.** A régi kunok temetkezése [Погребения на древните кумани]. - *AÉ*, 13, 1893, 105-117; **G. Nagy.** A magyarhoni lovas sírok [Ездитни гробове в Унгария]. - *AÉ*, 13, 1893, 223-224 и др.

4. В 1910 г. директорът на библиотеката при храма на Св. Марко във Венеция, д-р **Карло Фрати**, обнародвал една кратка статия за италианските стихове на Codex Cumanicus[199]. В нея той потвърдил мнението на Теза, че Кодексът не произлиза от сбирката на Петрарка, тъй като книжното наследство на поета не достигнало до Венеция, и следователно откъсите от италиански стихове не можели да бъдат негово дело[200]. Фрати разгледал и автографа на вероятния последен притежател на манускрипта, но без сериозни аргументи отхвърлил прочита "Finale", даден от Кун и Дезимони, както и мнението им за генуезкия произход на триезичния вокабулар. Според него Кодексът имал по-скоро венециански произход, а въпросното име трябвало да се чете "Zinale" или "Ziuale"[201].

Пак през същата година били публикувани и първите три от цяла поредица изследвания върху Codex Cumanicus на един от доайените на Берлинската тюркологична школа, **Вили Банг-Кауп** (1869-1934) [202]. С тях било положено началото на едно по-задълбочено проучване на куманския проповеден материал, а освен това за пръв път се въвели в научен оборот и фотокопия на части от манускрипта. Това е и една от допълнителните заслуги на немския учен, защото в много отношения неговите факсимилета са по-ясни и предлагат по-надежден прочит в сравнение с последвалите фототипни репродукции на оригинала. Още с тези си публикации Банг дава едни от най-ценните досега приноси в интерпретирането на куманските текстове, които и занапред остават в сферата на неговите интереси. Стремейки се да постави на по-строга научна основа тюркологичното изучаване на материала, той посочва редица грешки в изданието на Кун и особено при Радлов, когото обвинява в "суверенно незачитане на отделни правила на граматиката, текстовата критика и литературния анализ"[203]. Колкото и оправдани обаче, нападките на Банг срещу "авторитарната безцеремонност" на "Петербургския академик", който, освободен от "всички досадни историко-филологически принуди", се бил издигнал до "шеметните висини на абсурда", за да предложи на учудения свят един езиковедски "елаборат"[204], са издържани в съвсем неподходящ язвителен тон, на места достигащ до преднамерена грубост. Това предизвиква острата реакция на **К. Залеман** още през лятото на същата година.

---

[199] **Carlo Frati.** Versi italiani nel Codice Cumanico della Marcianna e Fr. Petrarcha. - *LS*, 4, 1, 1910, 3-9.

[200] **C. Frati.** Versi, 3-4, 8-9. Срв. също **C. Frati.** *Bolletino Bibliografico Marciano*. Firenze 1914, pp. 113 и 147, както и **P. Michael Bihl.** *Archivum Franciscanum Historicum*, t. VII, 1914, pp. 138-144, където авторът предлага обзор на литературата за Кодекса, заедно с някои собствени бележки).

[201] **C. Frati.** Versi, p. 7: „Iste liber est de ant[onio] de Ziuale (Zinale?) q[ui] manet aput. Qui sc[ri]ssit sc[ri]bat semper c[um] do[mi]no viuat in celix ant[onius] no[m]i[n]e felix. Qui me furat[ur] mala m[or]te no[n] uid[u]atur n[o]n".

[202] Още двадесетгодишен, младият ориенталист се изявява в научното поприще (**Willi Bang.** Zur Religion der Achaemeniden. - *ZDMG*, 43, 1889, S. 674). По-късно той се ориентира към алтаистиката и древнотюркския език (**W. Bang.** Zur vergleichenden Grammatik der altaischen Sprachen. - *VOJ*, 9, 1895, 267-276; **W. Bang.** Köktürkisches. - *VOJ*, 11, 1897, 198-200; **W. Bang.** Zur Erklärung der köktürkischen Inschriften. - *VOJ*, 12, 1898, 34-54; **W. Bang.** Das Gerundium auf -*me* im Mandschu. - *VOJ*, 12, 1898, 269-271; **W. Bang.** Zu den köktürkischen Inschriften und den türkischen Turfan-Fragmenten. - *WZKM*, 23, 1909, 415-419), за да стигне и до записите от Codex Cu-manicus: **Willi Bang.** Beiträge zur Erklärung des komanischen Marienhymnus, mit einem Nachwort von F.C. Andreas. - *NkGWG*, 1910, 61-78; **W. Bang.** Ueber einen Komanischen Kommunionshymnus. - *BARB.CLSMP*, 1910, N° 5, S. 230-239 + 2 Tafeln; **W. Bang.** *Zur Kritik des Codex Cumanicus*. Louvain 1910, 16 S. in 8° + 1 facs. (Libr. Univ. des Trois Rois).

[203] **W. Bang.** Kommunionshymnus, 231.

[204] Пак там. Подобни хапливи бележки се съдържат и в останалите две публикации на Банг, както и в по-късните му изследвания върху Codex Cumanicus. Те биха могли да се отдадат на педантичността на немския учен и на желанието му да изтъкне постиженията си на фона на своите предшественици, ако зад тях не прозираше дори една лична неприязън спрямо Радлов и руската тюркологична школа.

Своето проучване върху "Codex Petrarcae" Залеман разделя на две части, тюркска и персийска[205]. Именно в първата от тях той се спира по-подробно на статиите на Банг, чиито "безобидни" заглавия служели като "прикритие" за нападки срещу пионерите на тюркологичните студии, за да се аргументира още по-здраво "позицията на критика като единствен авторитет в команския [език]"[206]. След като изтъква приноса на Кун и Хунфалви в разкриване латинския произход на химните, чиито оригинали лесно се намирали в съответните химнологични сбирки, Залеман се пита за какво е цялата тази шумотевица, че Банг бил "открил извора (sic)"? Приложените фотографии неоспоримо демонстрирали колко "безпогрешен е досегашния текст", но доказвали същевременно и това, че не всички прочити на Банг са безупречни[207]. В полемичните статии на немския учен се игнорирали добрите страни на критикуваните от него трудове, в тях лъхало на злонамереност и лична враждебност, която не се спирала дори пред най-острите обиди. И всичко това срещу един човек, на чиито дългогодишни усилия се дължи най-новия прогрес в тюркологичната област. Къде биха били днес постепенно изникващите филолози и с тях г-н Банг, ако Радлов не бе препускал преди тях? Що за благодарност е да следваш стъпките на пионера и да хвърляш камъни по него? Едни учени се мъчат да провеждат изследвания в дивата пустош, а други, ползвайки готовите резултати, си седят у дома и с речници, граматики и текстове, събрани от останалите, разработват собствените си методи. Би трябвало те да запазят добрия тон - препоръчва Залеман, - както досега бе обичай в научната литература[208].

---

[205] Вж. **C. Salemann.** Zur Kritik des Codex Comanicus. - *ИИАН* (*BAIS*), VI сер., 1910, № 12, 943-957.

[206] **C. Salemann.** Kritik, 944.

[207] **C. Salemann.** Kritik, 945.

[208] **C. Salemann.** Kritik, 950-951.

Втората част на студията е посветена на персийския материал в Codex Cumanicus и представлява същинския принос на Залеман, доколкото единичните бележки на Клапрот, Блау и Кун по въпроса далеч не изчерпвали темата, а в основните трудове по иранска филология този паметник въобще не се споменавал. Залеман изтъква, че още преди години, подтикнат от труда на Радлов, бил насочил вниманието си към персийските проби от Кодекса и сега вече предлага в основни линии резултатите от своето изследване. Той анализира фонетиката на записаните персийски глоси, дава списък на всички глаголи с посочване на страниците по Кун и отбелязва също отделни лексикални особености на този говорим народен персийски език, който, според него, бил запазил някои древни черти и чиято родина би трябвало да се търси в Хорасан[209].

Упреците на Залеман и едно кратко обяснение на Радлов, в което той се отказва от мнението си за надеждността на Куновото издание и представя своя превод вече като "предварителен", а не "буквален" (wortgetreu), както е твърдял преди, дава повод на **Банг** за поредната критика. Предсказуемо било, че Радлов щял да се опита да се измъкне, за да запази на всяка цена своя авторитет, - пише той в "Приноси към критиката на Codex Cumanicus"[210], - но никой не е очаквал той да стори това по "такъв недостоен начин". Ако сега преводът му се оказва "предварителен" (vorläufig), то и предаденото чрез него разбиране на езиковите форми също ще да е било "предварително". Изданието на Кун е пълно с грешки и фактът, че Радлов сам не е стигнал до този извод, е може би най-голямото доказателство за непознаването на най-елементарните правила на научната критика. Като илюстрация Банг изброява редица от "по-фрапантните" прочитни грешки на Кун[211], за да заключи, че "сега най-после и в С. Петерсбург ... ще се види, че в моята критика на Радловия начин на работа не съм казал нито йота в повече". Ако се продължало обаче и занапред да бъде разкрасяван по ненаучен начин този стил на работа и да се прикриват грешките, то Банг щял да се принуди да продължи борбата както срещу подобни "ласкателски манифестации", така и срещу техния източник и обект.

---

[209] **C. Salemann.** Kritik, 952.

[210] **W. Bang.** Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus. - *BARB.CLSMP*, 1911, N° 1, 13-40.

По-нататък Банг добавя към своята студия две приложения: I. "Бележки към историята на Codex Cumanicus" (с. 32-38) и II. "За команското име на Maiotis" (с. 39-40). В първото от тях той обръща внимание на обстоятелството, че в религиозните текстове името на св. Франциск било разполагано непосредствено след Дева Мария и преди св. Петър (респективно преди "всички други светии"). Това го кара да се присъедини към мнението на Теза, че втората част на Кодекса била написана от немски монаси францисканци. Връзката на паметника с този орден проличавала и от едно по-дълго изложение на Христовите страдания, чието почитане дължало широкото си разпространение на францисканците. Освен това е известно, че още през XIII в. римската курия настоятелно е подтиквала францисканците от Унгария към покръстване на куманите и около 1228 г. дори назначила минорита Theodoricus за пръв кумански епископ. От нейната кореспонденция става ясно, че поне част от куманите вероятно изповядвали исляма (те били обозначавани като "Hysmaelitae", респективно като "Sarracenos vel Ismahelitas"), други може да са били шаманисти (в изворите са представени като езичници - "pagani"), а трети, в близост до хазарите, навярно били юдеи. Това обяснявало големия брой арабски заемки в куманския, а така също и срещаната в Кодекса форма Daud за Давид, която мисионерът е могъл да чуе само от устата на мохамеданин.

Но не само втората част, а и триезичния глосар бил изготвен според Банг не от горноиталиански търговци, а от мисионер, защото тя съдържала групи от думи и понятия, свързани с религията, които не били нужни в практическата дейност на един търговец. Освен това в нея липсвали важни параграфи, например за експорта на коприна и кожа, за търговията със сушена риба и хайвер, за основни импортни артикули, както и списък с думи, необходими при складирането и транспортирането на стоките. Че италианската част на Кодекса била предприета "ad honorem Dei et Beati Johannis Evangelistiae", който представлявал също закрилник на писарите и писателите, навярно би потвърдило съмненията на Банг в нейния произход, ако можело да се докаже съществуването на някой орден или братство, почитащи Евангелиста като свой патрон[212]. И ако е имало известни колебания, дали религиозните текстове не са написани от немски францисканци в началото на XIV в., когато те катехизирали отдавна заселилите се в Унгария кумани, то италианският глосатор трябва да е действувал в регион, където куманският и персийският език "стоели равноправно един до друг" - във всеки случай не в Унгария. Освен това, докато тюркският език на Кодекса е бил обозначен в италианската част като "comanicum" или "chomanicum", то в немската част се среща израза "татарски", който едва ли би се използвал за езика на заселените в Унгария кумани. Този паметник въобще не бива да се поставя във връзка с унгарските кумани, смята Банг и предполага, че най-вероятно и двете негови части са възникнали като продукт на францисканците в земите около Черно море, откъдето вече обединени попаднали чрез генуезци или венецианци в Италия. На всичките тези въпроси обаче отговор можело да даде само едно ново, филологически точно издание на ръкописа. Едва тогава двете части биха били по-точно изследвани с оглед на техния език, при което от особено голямо значение ще бъде и локализирането на иранските записи[213].

---

[211] **W. Bang.** Beiträge zur Kritik, 17-32.

[212] **W. Bang.** Beiträge zur Kritik, 35.

Във второто приложение Банг разглежда един пасаж при Йоанес Цецес (ок. 1110-1180), където византийският историк назовава Азовско море (Maiotis) с необичайното име Καρμπαλουχ, твърдейки, че κάρμ на "скитски" език означавало πόλις. Банг припомня, че куманската дума kerme[n] (= kärmän) била интерпретирана и в Codex Cumanicus чрез civitas. Той допуска, че заради своята етимология Цецес е разделил дочутото от него название на Καρμ + παλουχ. Според византийската писмена практика обаче името би трябвало да пресъздава само едно тюркско qar или kär balyq - от kär (огромно, великанско животно) и balyq (риба). В някои алтайски диалекти, например в сагайския, kär palyq означавало "чудовищна риба", вид митологично същество, което В. Радлов бил принуден да преведе чрез "кит". Но куманите, живеещи край Азовско море, са могли да разбират под kär balyq единствено моруната - онази "понто-сарматска риба par excellence, която достига в големите си екземпляри дължина до 8 метра". Ето защо е възможно те да са обозначавали Maiotis с името kär balyq täñiz или kär balyq köl, т.е. "морунско море (езеро)"[214].

През 1911 г. Банг повещава на куманския език още две кратки изследвания. Едното от тях се отнася до публикувания от Погодин в 1850 г. списък с "половецки" думи[215]. То включва факсимиле и превод на текста, заедно с анализ на лексическия материал, при което са дадени за съпоставка паралели както от езика на Codex Cumanicus, така и от други тюркски диалекти. Втората статия на Банг разглежда съдържащите се в Кодекса кумански преводи на химните "Jesu, nostra redemptio" и "Verbum caro factum est"[216]. В нея авторът прилага освен куманския текст също текста на съответния латински извор, дава своя превод в съпоставка с превода на Радлов и добавя две факсимилета, онагледяващи проучвания материал.

Религиозните текстове от Кодекса и по-късно продължават да привличат вниманието на немския учен. На следващата година излиза статията му върху куманската преработка на възникналия в средата на V в. абецедарен химн "A solis ortus cardine"[217], изпълняван обикновено по Коледа и Богоявление. Добавеният от писаря накрая един ред с невматични знаци над тюркските срички, които още Кун свързва с началните срички от първите стихове на всяка първа строфа в химна, недвусмислено доказват, че този химн е бил пят по западен маниер и Банг допуска неговата мелодия да се намира в най-стария запазен "химнар" от началото на XIII в., съхраняван в архива на мюнхенския францискански конвент[218]. Едно друго изследване върху литературния материал на Кодекса засяга куманския текст на Богородичния псалтир "Ave porta paradisi"[219]. Той представлявал не толкова превод, колкото подражание на латинските псалми от тази сбирка, разпространена в Европа около 1350 г. в най-различни рецензии.

---

[213] **W. Bang.** Beiträge zur Kritik, 38.

[214] **W. Bang.** Beiträge zur Kritik, 40.

[215] **W. Bang.** Zu der Moskauer Polowzischen Wörterliste. - *BARB.CLSMP*, 1911, N° 4, 91-103 + 1 Pl.

[216] **W. Bang.** Komanische Texte. - *BARB.CLSMP*, 1911, N° 9-10, 459-473.

[217] **W. Bang.** Die komanische Bearbeitung des Hymnus „A solis ortus cardine". - In: *Festschrift Vilhelm Thomsen zur Vollendung des siebzigsten Lebensjahres am 25. Januar 1912 dargebracht von Freunden und Schülern.* Leipzig 1912, 39-43.

[218] **W. Bang.** Die komanische Bearbeitung, 43, бел. 1.

[219] **W. Bang.** Der komanische Marienpsalter nebst seiner Quelle herausgegeben. - In: **W. Bang** und **J. Marquart.** *Osttürkische Dialektstudien.* Berlin 1914, S. 241-276 (= *AkGWG.* Neue Folge, Bd. XIII, N° 1).

Банг успява да даде транскрипция на текста, латинския оригинал и превод, последвани от великолепно факсимиле на съответните страници от ръкописа.

Същевременно той обръща поглед и към запазеното в Кодекса автентично фолклорно наследство - гатанките[220]. Това са 46 поетични образци, разположени на лицето и гърба (recto и verso) на лист 60 от манускрипта (pag. 119-120). При Кун те заемат с. 143-148, след което издателят предлага своя латински превод и тълкувания (с. 149-157). Радлов също се опитал да обясни в предговора към труда си върху куманския лингвистичен материал някои от гатанките, които могъл да дешифрира. Но едва методичното изследване на Банг, към което той приложил и две факсимилета на оригиналния текст, разкрило този материал в достатъчна степен, позволяваща неговото по-нататъшно изучаване. Банг цитира наблюденията на Карло Фрати за лошото състояние на fol. 60 от манускрипта, изтъквайки че гатанките едва ли са оригинални записи, а представляват по-скоро преписи от по-стар образец, доколкото копистът е забравил на места да впише и техния отговор. Той се възползва от метричната форма и често срещаните алитерация и паралелизъм на стиха, за да възстанови повредените места и предложи свое обяснение, като дава не само тюркския текст, но и възможен превод на всяка една от записаните кумански гатанки.

Две статии на Банг са посветени на тълкуването на отделни кумански глоси. Един пасаж в генуезките данъчни регистри го кара подробно да анализира думите nac и nasič, за да заключи въз основа на редица изворни подавки, че с подобни имена (nāk, naq, nasic, nasich и пр.) били обозначавани широко ценените някога платове (и дрехи) от коприна и злато, т. е. от златен брокат[221]. Другият материал е свързан с формите на глагола teiz-, teyš-, срещан също в религиозните текстове и преведен чрез "правя подарък на някой високопоставен"[222]. Прегледът на тюркските езикови проби, събрани от пруската експедиция на А. фон Ле Кок в Китайски Туркестан, кара Банг от друга страна да се заеме с феномена на палатализацията в източните тюркски диалекти, пораждаща при определени условия преминаването на гутуралните гласни в палатални (например: alïp > elïp, qïlïč > kilič и др.). Радлов смятал явлението за един сравнително по-нов феномен и при своите произволни прочити е "реформирал" куманския и в това отношение. За разлика от него, Банг вижда наличието на палатализирани форми още в Codex Cumanicus. И макар примерите да не са достатъчно на брой за един кардинален извод, той предполага противно на Радлов, че куманският е спадал по-скоро към групата на "източните" тюркски езици[223].

Попадайки на един списък на францисканските братства, действали през XIII - XIV в. на територията на Златната Орда, Банг открива сред тях и името на манастира Sanctus Joannes. Това му дава нужното доказателство, че италианската част на Кодекса, инвокирана с "ad honorem Dei et Beati Johannis Evangelistiae", за когото той вече предположил, че е закрилник на някой орден, по всяка вероятност била започната на 11 юли 1303 г. именно в този неидентифициран манастир, разположен в близост до Сарай[224]. Немският учен изследва и по други поводи

---

[220] **W. Bang.** Über die Rätsel des Codex Cumanicus. - *SBAW*, Jahrg. 1912, 334-353.

[221] **W. Bang.** Ueber den angeblichen „Introitus natorum et nascitorum" in den Genueser Steuerbüchern. - *BARB.CLSMP*, 1912, N° 1, 27-32.

[222] **W. Bang.** Ueber das komanische *TEIZMAGA* und Verwandtes. - *BARB.CLSMP*, 1913, N° 1, 16-20.

[223] **W. Bang.** Zum Vokalismus. - In: **W. Bang** und **J. Marquart.** *Osttürkische Dialektstudien*. Berlin 1914, S. 1-12 (= *AkGWG*, N. F., Band XIII, N° 1).

[224] **W. Bang.** Über die Herkunft des Codex Cumanicus. - *SBAW*, 9, 1913, 244-245.

богатия езиков материал на Венецианския кодекс[225]. По непотвърдени сведения на Дюла Немет той възнамерявал дори да издаде наново целия паметник. За съжаление това не се осъществило. Трудните следвоенни години, а може би и други причини, осуетили събирането на научното наследство на Банг в отделен том, поради което ценните му приноси в изучаването на Codex Cumanicus все още остават разпръснати в най-различни, слабо достъпни академични издания.

4.1. Повлияни от работите на Банг, през първите десетилетия на века се появяват и някои други изследвания. Още през 1911 г. **С. Салавил** се спира на Кодекса в една закъсняла рецензия, където без обосновка коригира немския тюрколог, твърдейки че всъщност първият епископ на куманите трябва да е бил доминиканец[226]. Но той се присъединява към Банг в извода, че Codex Cumanicus е съставен от францисканци - приемници на мисионерите, действували от 1245 г. в манастирите на Южна Русия, и вижда полето на тази дейност сред една многолюдна, разположена на север от Черно море, куманска християнска общност.

---

[225] Срв. например **W. Bang.** Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan mit einer dort aufgenommenen Wörterliste von Albert von Le Coq. Leipzig 1910. - *BARB.CLSMP*. 1911. N° 7. 405-416. (В рецензията са приведени и някои текстове от Кодекса); **W. Bang.** Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. Erster Brief: Hegemonius-Fragen. Κελεφός = kelepen des Codex Cumanicus. Eine unbekannte Quelle dieses Kodex. - *UJ*. 5. 1925. 41-48. Тук редом с текста, превода и факсимилето на едно от прозаичните религиозни "поучения" в Кодекса, се анализира също куманската глоса chelapan (= käläp-[än]) в съответствие с гръцкото κελεφ[ος], κελεφία, т.е. "проказа, lepra", която форма Банг свързва с българското "келяв" (kél'av) от "кел" - една дума, липсваща в тюркските езици, освен в османски (käl), където обаче може да е късна заемка от балкано-славянските диалекти. Банг допуска възможността тази лексема да е проникнала първо сред славяните, откъдето в новата си форма "келяв" да е предадена на гърците, а после и на обитаващите в Южна Русия кумани.

[226] **S. Salaville.** Un manuscrit chrétien. 286. (Срв. за него тук бел. 173).

Две години по-късно **Дюла Немет** (1890-1976) предприема ново, четвърто по ред след Кун, Радлов и Банг проучване на куманските гатанки[227]. Тъй като едва след приключване на труда си успял да "хвърли поглед" на оригиналния ръкопис във Венеция, Немет е бил принуден да ползва изданието на Кун и факсимилетата, обнародвани вече от Вили Банг. За да предложи текста на гатанките в максимално най-близък до оригинала графичен вид, той си послужил с все още употребявания по това време в Германия "фрактурен" печатен шрифт. Подобно на Банг той посочва поредния номер и редовете, които всяка гатанка заема на Fol. 60 (recto и verso) в оригинала. Освен това дава също превода на Банг, последван от своите собствени транскрипция и превод, които в много отношения съдържат нова, доста по-различна интерпретация. В последния пример, разглеждан от Банг като едно цяло, Немет вижда две отделни гатанки, с което техният общ брой бива увеличен на 47. В заключение авторът констатира, че Кодексът е бил написан "с голямо внимание и огромно познание", а монахът, който сторил това, явно "е разбирал куманския повече от всички нас взети заедно".

Приблизително по същото време и полският ориенталист **Ян Гжегожевски** анализира някои аспекти на Кодекса[228], като обещава в едно по-късно изследване да проучи също въпроса за неговия произход и автор. За съжаление той умира преди да е реализирал намерението си. Развивайки мислите на Банг той предположил, че първата част на Кодекса е служела като подготвителен материал за проповядване на християнството сред куманите и обяснил наличието на персийската колонка в нея с по-голямата "изтънченост" на персийския в сравнение с куманския език, на който преводачът не би могъл да предаде всички абстрактни термини на християнското учение. Според Гжегожевски персийският език е бил добре познат на висшите слоеве на куманското общество. След като с негово посредничество то се запознало с новите понятия, по-нататък нямало нужда от привличането на персийския и във втората част на Кодекса богословските термини можели да бъдат вече изложени на местния кумански език. За разлика от Банг обаче, който виждал в 11 юли 1303 г. деня на съставянето на ръкописа, Гжегожевски подкрепя изводите на Емилио Теза и твърди, че двете части на паметника представлявали първоначално две съвсем отделни произведения, а достигналият до нас екземпляр на Codex Cumanicus бил по-скоро второ или дори трето копие на оригиналната редакция[229] - във всеки случай предхождащо датата, изписана в началото на първата му страница.

---

[227] **Julius Németh.** Die Rätsel des Codex Cumanicus. - *ZDMG*, 67. 1913. 577-608.

[228] **Jan Grzegorzewski.** Dzetacyzm perski „kodeksu kumańskiego". - *RO*. 1. 1914-1915. 85-93 (резюме - в: *RO Bulletin*. 1. pp. 1-2).

4.2. Още академик Залеман бил склонен да отнесе съставянето на Кодекса към XIII в., откогато според него датирал записаният езиков материал. Банг го упрекнал за това, макар сам да смятал, че някои листа от "немската" част биха могли да са бъдат по-стари от 1303 г. Полемиката между двамата учени имала важно значение за по-късните изследвания върху историята на този писмен паметник. През 1924 г. **Александър Самойлович** (1880-1938)[230] се присъединил към Залеман, като отхвърлил всякаква възможност събирането на материалите за Кодекса да е започнало на 11 юли 1303 г. Проучвайки съотношението между християнските и мюсюлманските месеци, отбелязани в групата "Hec sunt tempora" (с. 80-81 при Кун; fol. 36 v, 10-21 в оригинала), Самойлович забелязал, че

приведените латински названия на месеците не съответствували на очакваните за 1303 г. арабо-персийски имена. В персийската колонка на januarius отговарял вторият мюсюлмански месец safar, срещу май (madius) там били изписани названията regeb и gimediclachel (отразяващи съответно шестия и седмия от лунните месеци), а първият фактически ислямски месец мухаррем (mugarâ) бил разположен най-накрая срещу ноември, което допускало отнасянето му едновременно към nouember и december. Като съобразил средната годишната разлика от 10-11 дни между ислямския лунен и юлианския слънчев календар, Самойлович стигнал до извода, че съответствието между европейските и мюсюлманските месеци, така както то е дадено в текста, може да се наблюдава в близост до фиксираната в Кодекса дата в най-пълен вид през 1294 г., когато 1 януари съвпадал с 1 сафар 693 г. от хиджра, когато в края на май се смесвали месеците джумади-юл-ахир с реджеб и когато мухаррем от следващата 694 г. по хиджра започвал на 21 ноември и завършвал на 21 декември 1294 г., поради което липсвал специален кореспондент за декември в персийската колонка на текста. Двадесет и три години след фиксираната в Кодекса дата, т. е. през 1326 г. описаното съответствие се повтаряло, но вече не изцяло. Ето защо Самойлович заключава, че по всяка вероятност "материалът по мюсюлманските месеци за персийската колонка ... и по половецките за куманската колонка, бил записан не в XIV, а в XIII век", т. е. девет години преди да започне изготвянето на първата част на паметника. В своето изследване той обърнал внимание също на идентичността на гатанките с живата тюркска поетична традиция.

Предложената от Самойлович датировка оказала влияние върху някои по-късни проучвания в областта. Теодор Менцел определено отнесъл Codex Cumanicus към

---

[229] Вж. **J. Grzegorzewski.** Dzetacyzm, с. 91, бел. 1.

[230] **А. Н. Самойлович.** К истории и критике Codex Cumanicus. - *ДРАН*, сер. Б, 1924, 86-89.

XIII век[231], докато други специалисти предпочитали да го смятат за принадлежащ по-скоро към XIII - XIV в. Сред тях бил и **Тадеуш Ковалски** (1889-1948) в обобщенията си върху езика на този паметник[232]. Още през 1928 г. полският тюрколог анализирал един пасаж от Богородичния псалтир[233], а малко по-късно обнародвал и студията си върху имената на тюркските месеци[234], в която се спрял подробно и на куманския календар (на с. 17-26). Тук заедно с редица ценни наблюдения[235] и отделни корекции[236] Ковалски уточнява също, че списъкът с календарните имена е бил погрешно транскрибиран в изданието на Кун, от което се ползувал Самойлович. Издателят е пропуснал да реконструира правилната последователност в имената на месеците, което вече било сторено от самият италиански копист чрез допълнителни линии, свързващи gimediclachel с madius, regep с junius, saabam с julius и mugarâ с december[237].

За съжаление Ковалски не направил следващата крачка и не обвързал този факт с прецизиране на хронологията в изготвянето на първата част от Кодекса. Това сторил независимо от него големият руски изследовател на древнотюркските писмени паметници **Сергей Ефимович**

---

[231] **Th. Menzel.** Über die Werke des russischen Turkologen A. Samojlovič. - In: *Ar Or*. I, 1929, N° 2, p. 233.

[232] Срв. **T. Kowalski.** *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Krakau 1929, S. LI-LII, LX-LXV.

[233] **T. Kowalski.** À propos du Codex Cumanicus fol. 69 r., 9-10. - *RO*, 6, 1928, 210-215.

[234] **T. Kowalski.** Zu den türkischen Monatsnamen. - In: *Ar Or*. I, 1930, N° 1, 3-26.

[235] Като това, че списъкът в тюркската колонка на Кодекса преминавал директно от последния месец на пролетта към "есенния месец" и по този начин прескачал цели три месеца от годината.

[236] Например прочита "asur" вместо погрешно изписаното "asuc", което дава "āšūr āy" (месец [на] ʻĀšūrā), наречен така по празника "ашуре" в памет на битката при Кербела, когато в 680 г. пада убит внука на Пророка - Хюсеин ибн Али, превърнал се в централна фигура на шиитския религиозен култ.

[237] Вж. **T. Kowalski.** Monatsnamen, с. 18 и факсимилето, разположено между с. 18 и 19, а така също с. 23, бел. 1.

Малов (1880-1957)[238]. Той се съгласил със Самойлович, че речниковият материал трябва да е бил събран преди 1303 г., но подобно на академик Бартольд определил Кодекса като паметник на езика от XIII - XIV в. За разлика от своя предшественик, Малов анализирал по-внимателно липсата на арабско название, което да съответствува на декември, както и наличието на два мюсюлмански месеца (реджеб и джумади-юл-ахир), разположени срещу май. Той обърнал внимание също на факта, че месецът от третата колонка "курбан байрам ай" се намирал срещу mugarâ (т. е. мухаррем), а не срещу предходния месец dilghia (т. е. ди-л-хадждже), когато мюсюлманите принасяли своята жертва (курбан). Ето защо Малов предложил имената от персийската колонка, започвайки с regep, да се спуснат с един ред по-надолу. Тогава gimediclachel запазвал мястото си срещу madius, regep се съпоставял с junius, на mugarâ вече съответствал december, а пък curban baran ay от тюркската колонка съвсем закономерно се разполагал срещу dilghia. При едно такова подреждане отпада предположението, че празният ред в персийската колонка може да е бил умишлено оставен, както смятал Самойлович. В такъв случай наблюдаваното съответствие между мюсюлманските и християнските месеци е съществувало не в 1294, а в 1295 г., т. е. с една година по-близо до 1303, когато месец сафар се простирал от 21 декември 1294 до 19 януари 1295 г., а месец мухаррем обхващал времето от 10 декември 1295 до 8 януари 1296 г. Впоследствие подобна корелация е била възможна в 1325 (и дори в 1324), т. е. с 1-2 години по-близо до датата 1303 - заключава Малов.

Втората част на неговото изследване е посветена на куманските гатанки (с. 349-375). Малов отбелязва, че след статията на Немет академик Радлов преразгледал този материал в отделен труд от 1915 г., който останал необнародван. Сега той използва неговия ръкопис на съответните места с изрично позоваване на автора и дава отделните гатанки в транскрибиран текст, анализ и евентуален превод. Малов се спира на почти всичките 47 образци, пропускайки само някои от тях, чийто превод според него бил ясен. Освен това той прилага "Указател на половецките гатанки по техните отговори" (с. 372) и "Списък на някои думи" (с. 373), срещани в куманския текст, като изразява несъгласието си с Немет, който в отделни случаи предлагал обяснения с помощта на думи и форми от османския език, както и с мнението на Радлов за наличието на елементи от казанското наречие в куманския.

---

[238] **С. Е. Малов.** К истории и критике Codex Cumanicus. - *ИАНСССР.ОГН*, VII сер., 1930, 347-375.

Студията на Малов подтиква **Дюла Немет** отново да се върне към тази проблематика[239]. Изтъквайки, че гатанките несъмнено спадат към най-трудните места на Кодекса, Немет подробно се спира на една от тях (№ XLII), като разглежда досегашните прочитите на Кун, Радлов и Банг и припомня също своето тълкуване от 1913 г. Той привежда сега новия превод на Радлов, който Малов е цитирал заедно с Неметовия без всякакъв коментар, след което анализира отделни спорни места, за да отхвърли "подобренията" на Радлов и да потвърди предишното си обяснение на текста чрез една по-подходяща интерпретация. Една кратка статия върху куманските гатанки обнародва малко по-късно в Истанбул и турският учен **Абдюлкадир Инан**[240].

4.3. Наред с изброените чисто лингвистични трудове, към края на двадесетте години се появява и едно историческо проучване на Codex Cumanicus - забележителната студия на един от видните руски учени емигранти **Д. А. Расовски**, с която той открива цяла своя поредица от изследвания върху същността и ролята на куманите в историята на Източна Европа[241]. В нея за пръв път се прави разбор на този извор с оглед на неговото културно-историческо значение. Изтъквайки, че отговорите на въпроса за произхода и предназначението на Кодекса трябва да се търсят в самия паметник, Расовски дава описание на двете негови части, след което подробно анализира структурата и съдържанието на първата от тях, като отбелязва, че дори в триезичния речник освен термини с най-общо значение се срещали отделни думи, отразяващи сякаш специално духовни интереси. При другия речник, където лексемите са обединени в тематични групи, тези интереси проличават още в първата група, обхващаща понятия като deus, mater dey, angelus, santus, crux, confessio, paradisus, infernus и др. Следват групи от думи, изброяващи основните елементи, подразделенията на времето, петте сетива, някои антоними и прилагателни, човешките качества и недостатъци, степените на родство, частите на тялото и т. н. Най-явно обаче в Кодекса встъпвали търговските интереси - посочени са не само основни понятия като търговец, пазар, продавач, купувач, посредник, кредитор, длъжник, цена, счетоводна книга и пр., но също редица търговски артикули - суровини и тъкани с използваните за тях цветове; подправки, ароматични масла, лекарствени растения и други източни стоки, заедно с техните опаковки; скъпоценни камъни, кожи и пр. Следват семантични групи, отразяващи уседнал градски начин на живот. Те съдържат множество термини, отнасящи се до училищното дело, различни занаяти и професии, или такива, които са свързани с предмети от бита и домашното оборудване, с части от облеклото и въоръжението, с някои развлечения и т. н. Накрая са добавени думи, имащи отношение към храненето, изредени са дърветата с техните плодове, млечните и други продукти, имената на животни, птици и дори насекоми. Расовски не само посочва названията на отделните групи, но изброява също голяма част от включените в тях лексеми, заедно с латинските им наименования, коригирани на места съгласно предложенията на Емилио Теза. В бележките под линия той дава още допълнителни примери, прецизира прочитите на Кун и на Радлов, вмъква свои наблюдения за възможното наличие на особени групи от думи, чието заглавие "е било пропуснато при преписването", уточнява произхода и названията на някои видове платове и т. н.

---

[239] **J. Németh.** Zu den Rätseln des Codex Cumanicus. - *KCsA*, 2, 1926-1932, 366-368. Приблизително по същото време Немет се спира и на някои основни въпроси на куманската фонология в първото приложение (с. 50-59) към изследването си върху надписите на съкровището от Надь Сент Миклош: **J. Németh.** *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós*. Mit zwei Anhängen: I. Die Sprache der Petschenegen und Komanen, II. Die ungarische Kerbschrift. Budapest-Leipzig, 1932 (= *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, 2).

[240] **Abdülkadir İnan.** Codex Cumanicus bilmecelerine dair [Относно гатанките на Codex Cumanicus]. - *Kopuz*, 1939, N° 3, 83-84; N° 4, 122-124. Вж. също: **A. İnan.** *Makaleler ve İncelemeler* [Статии и изследвания]. Ankara 1968, pp. 353-358.

[241] **Д. Расовскій.** Къ вопросу о происхожденіи Codex Cumanicus. - *SK*, 3, 1929, 193-214. Срв. към това рецензията на **Hasan Ortekin.** D.A. RASOVSKIY. Codex Cumanicus'un menşe meselesi hakkında (Sem. Kond., III, 1929, 193-214). - *TM*, 5, 1936, 351-352. Сред другите трудове на автора в областта могат да бъдат споменати: **Д. А. Расовскій.** О роли Черныхъ Клобуковъ въ исторіи Древней Руси. - *SK*, 1, 1927, 93-109; **Д. А. Расовскій.** Печенѣги, Торки и Берендѣи на Руси и въ Угріи. - *SK*, 6, 1933, 1-64; **D. A. Rasovskij.** Les Comans et Byzance. - In: *Actes de IV. Congrès international d'études byzantines* (= *ИБАИ*, т. IX), 1935, 346-354; **Д. А. Расовскій.** Половцы, I-V. - *SK*, 7, 1935, 245-262; 8, 1936, 161-182; 9, 1937, 71-85; 10, 1938, 155-178; 11, 1940, 95-128; **Д. А. Расовскій.** Хинова. - *SK*, 8, 1936, 301-306; **Д. А. Расовскій.** Тлъковины. - *SK*, 8, 1936, 307-313; **Д. А. Расовскій.** Роль Половцевъ въ войнахъ Асѣней съ византійской и латинской имперіями въ 1186-1207 г. - *Сп.БАН*, 58, 1939, 203-211; **Д. А. Расовскій.** Русь, Черные Клобуки и Половцы въ XII. в. - *ИБАИ*, 16-18, 1940, 369-378 (= *Сборникъ въ паметъ на Проф. Петъръ Никовъ*).

След този детайлизиран преглед, заемащ цели 10 страници от изложението (с. 197-206), Расовски поставя въпроса за датировката, предназначението, автора и мястото на изготвяне на текста. Противно на Банг той смята, че небрежността на записа, многобройните грешки и обърквания на паралелните думи в трите колонки - всичко това ни кара да виждаме в автора само преписвач, а не съставител на Кодекса, и то "преписвач достатъчно безграмотен, лошо знаещ персийски и половецки езици"[242]. От друга страна самият речников материал и разположението му в паметника позволявали да се направи извода за неговото постепенно събиране. Някои от групите първоначално били съставени навярно в азбучен ред, след което били допълнени с нови думи без спазване на тази последователност, придобивайки по този начин сегашния си вид. И в двата речника има доста непреведени латински глоси, което пък навява на мисълта, че те били вписани едва впоследствие. Към това се добавят и анализите на Самойлович, който отнася изготвянето на италианската част на Кодекса към 1294 г. Ето защо Расовски заключава, че достигналият до нас ръкопис по всяка вероятност бил само копие от по-древен оригинал, възхождащ към XIII в. На свой ред този оригинал възникнал не изведнъж, а "по пътя на ред последователни добавки", докато накрая копие от него било направено в 1303 г. Очевидно Кодексът е бил изготвен с практическа цел. Той явно бил преписван и то неведнъж. При подбора на думите неговите съставители се интересували само от определени, необходими за тях обозначения. Това обяснява и обстоятелството, че словесният материал на двата източни езика навсякъде встъпва като подчинен спрямо латинската колонка, без да носи самостоятелен речников характер.

---

[242] **Д. Расовскій.** Къ вопросу, 206-207.

Пристъпвайки към проблема за авторството, Расовски припомня изказаните предположения, според които съставителят на Кодекса трябвало да се търси сред италианските търговци (така мислели по-старите изследователи като Клапрот, Кун, Радлов и др.) или пък сред духовните лица и в частност францисканските мисионери (мнение на Теза, Банг, Салевил, Гжегожевски и пр.). Според него общата грешка на двете противоположни тези се заключавала в тясното приписване на паметника или само на търговец или само на мисионер. Едва ли Кодексът е бил съставен от търговец с оглед на неговите интереси, защото той съдържал редица църковни термини и думи, изразяващи религиозно-морални понятия, а така също обстойно изброяване на частите на тялото и вътрешните органи, представляващи интерес само за един лекар. Но и другото мнение, според което авторът на Кодекса бил духовно лице, също се натъква на сериозни възражения. Многото специфични търговски термини трудно биха могли да бъдат записани от проповедник. Редица думи, включително обозначенията на такива "професии" като тези на блудниците и сводниците, отразяват по-скоро един светски мироглед[243]. Ето защо Расовски с основание отбелязва, че предназначението на Кодекса явно е било по-широко, отколкото да служи на интересите само на търговец или само на мисионер. "Това бил речник за цяла италианска колония" - заключава той, - "живееща в място на постоянни срещи с персийски и половецки елементи"[244].

---

[243] **G. L. Brătianu.** *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIII-e siècle*. Paris 1929, p. 231, note 5, също обръща внимание на обстоятелството, че такива думи като rofiana, bordellum, meretrix (CC, p. 69) или rofianus, castratum (CC, p. 99) съвсем не подхождали за монах. Той изтъква, че италианските колонии по северното крайбрежие на Черно море имали търговски и мисионерски връзки с персийските илханове (с. 180-191) и споделя възгледа на Кун за генуезкото авторство на първата част от Кодекса.

[244] **Д. Расовскій.** Къ вопросу, 210.

Къде можело да се търси съединяването на тези три езика? Ако се съди по речниковия материал, това било голям търговски център с етнически пъстро население. Обстоятелството, че за италианските колонисти езикът на персите бил по-важен и затова те го поставили на първо място след своя в триезичния речник, подсказва че в този град едновременно с италианците пребивавали също персийски търговци и занаятчии. И тъй като в крайбрежните италиански колонии (Кафа и Тана) нямало следи от присъствието в тях на перси, а по-далеч на изток (в северен Кавказ или в Сарай) през втората половина на XIII в. все още липсвали трайни италиански колонии, въпросното място по всяка вероятност трябвало да се търси на запад, в района на Крим. Именно в някогашната кримска столица Солхат (Ески Крим) Расовски открива възможното място на изготвяне на Codex Cumanicus. През XIII в. Солхат бил резиденция на наместника на златноордения хан и представлявал един от най-цветущите градове в региона, пряко свързан чрез керванен път с иранoезичния Хорасан, а посредством черноморските пристанища Кафа и Судак осъществяващ търговски контакти също с Турция, Византия, Сирия, Египет и Южна Европа, най-вече с Италия. Локализацията на Кодекса в Солхат би довела до извода за съществуването в него още през втората половина на XIII в. на развита италианска фактория, чиито латиноезични жители имали свои частни домове и училища, свои лекари, учители, свещеници, военна охрана и занаятчии. Съвместният живот с местното население е породило необходимостта от усвояване на речниковото му богатство във всички области на материалния живот. Расовски предполага, че италианските лекари вероятно практикували и сред туземците, а свещениците мисионерствали сред тях[245]. Накрая той се опитва да установи кои от предметите на търговията били докарвани от Изток и какво се изнасяло на Запад - една трудна задача, усложнена също от обстоятелството, че триезичният речник вероятно отразявал не само кримската търговия на запад с Италия, но и с разположените в южна посока Мала Азия, Арабия и Сирия.

---

[245] **Д. Расовскій.** Къ вопросу, 212-213.

4.4. С течение на времето все повече изследователи на Венецианския кодекс достигнали до убеждението, че точното изучаване на неговите текстове е немислимо без ползването на оригинала, респективно без наличността на надеждни фотокопия, които да коригират немалкото пропуски и грешки в класическото издание на Кун. Още Банг осъзнава тази необходимост и с присъщата си немска педантичност прилага в своите трудове факсимилета на разглеждания материал, а френският ориенталист Пол Пейо в рецензията си върху Маркварт издига идеята за ново факсимилно издание на Кодекса. По сведения на Немет, през 20-те години Емил Якубович поръчал заснемането на целия паметник и получените черно-бели фотографии били отлични, "далеч по-добри от всички останали", но впоследствие се загубили[246]. Поради това първата и единствена засега репродукция на Codex Cumanicus се свързва с името на датския учен **К. Грьонбек** - един от бъдещите издатели на органа на скандинавското ориенталистично дружество, където посмъртно е публикувана и студията му за ролята на степта в световната история[247]. Той се нагърбил с тази отговорна задача, тъй като

---

[246] Вж. рецензията на **J. Németh** към монографията на Андреас Тице за куманските гатанки и тюркския фолклор в: *CAJ*, 15, 1971, 314-317 и по-специално на с. 316.

[247] **Kaare Grønbech.** The Steppe Region in World History. - *AO*, 23, 1959, 43-56; 24, 1959, 15-28; 25, 1960, 1-14. Сред другите му трудове заслужават да се отбележат: **K. Grønbech.** Turkologie und Mongolistik. - *AVPh*, 1, 1937, 181-185; **K. Grønbech.** Der Akzent im Türkischen und Mongolischen. - *ZDMG*, N.F. 19 (94), 1940, 375-390, както и монографията: **K. Grønbech.** *Der türkische Sprachbau.*

съгласно собствената му оценка изда-нието на Кун "не би могло да се смята за академично научно издание". Ето защо се заел с фототипното отпечатване на оригинала[248], снабдявайки го с кратка уводна част, където дал обща информация за Кодекса и библиография на по-важните проучвания на материала (с. 8-11). Последвалите 164 факсимилни страници, макар и не навсякъде качествени в техническо отношение, пресъздават автентичното съдържание на манускрипта и образуват едно първостепенно работно средство, което и днес запазва голямото си значение, независимо че вече се е превърнало в ценна библиографска рядкост.

Шест години след обнародването на самия паметник Грьонбек предлага на научната общественост своя речник на куманския език - една великолепна лексикографска публикация, обхващаща първата сравнително пълна фонетична и лексико-граматична интерпретация на тюркския материал от Кодекса[249]. С това той допълва факсимилното издание, затрудняващо специалистите, които не били запознати със средновековната латинска и немска палеография, като дава прочита и анализа на почти всички кумански глоси. По думите на автора книгата имала двойно предназначение - да направи в удобна форма словесното богатство на Codex Cumanicus достъпно за

Kopenhagen 1936, също в превод на английски: **K. Grønbech.** *The Strukture of the Turkic Languages.* John R. Krueger tr. Bloomington, Ind., 1979, 189 pp. (= *Indiana University Uralic and Altaic Series*, 136).

[248] ***Codex Cumanicus, Cod. Marc. Lat. DXLIX.*** In Faksimile herausgegeben, mit einer Einleitung von **Kaare GRØNBECH.** Kopenhagen 1936, 12 S. + 164 S. Faksimile.(= *Monumenta Linguarum Asiae Maioris*. Edidit K.Grønbech, I: *Codex Cumanicus*).

[249] **Kaare Grønbech.** *Komanisches Wörterbuch.* Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen 1942, 315 pp. (= *Monumenta Linguarum Asiae Maioris.* Edidit K. Grønbech. *Subsidia*, volumen I: *Komanisches Wörterbuch*). Срв. към това рецензиите на **Annemarie von Gabain** в: *OLZ*, 1944, N° 1-2, col. 49; **Omeljan Pritsak** в: *Islam*, 30, 1952, 111-113.

тюркологията и да служи като практическо помагало при филологическото изучаване на този извор. Ето защо в "Увода" (с. 5-21) Грьонбек излага наблюденията си за звуковия състав и диалектите в куманския език, за пресъздаването на отделните звуци в Кодекса, резюмира основните положения на предприетата от него звукова реконструкция и обяснява структурата на речника. Следва самият "Куманско-немски речник" (с. 27-276), в който за всяка дума, освен нейната оригинална графика и превод, са посочени също местата и останалите форми, под които тя се среща в текста. Не липсват и коментари към предложени вече интерпретации, например при календарните термини, където за да възстанови точния списък с имената на куманските месеци авторът вмъква названията на трите летни месеци между № 5 и № 6 от достигналия до нас списък. Справочния апарат на труда (с. 276-325) обхваща един показалец на личните имена, два индекса на срещаните латински и немски глоси, списък на най-важните цитати и на някои съкращения от речника. С всичко това Грьонбек оставя на поколенията един изключително полезен наръчник, без който бъдещите лингвистични проучвания в областта биха били немислими. В него датският учен пръв успява да покаже, че тюркският език на Кодекса не бил хомогенен, а съдържал значителни отклонения (например: astlan и arslan, oqša- и ovša-, kendi и kensi), откъдето следва, че в двете му части по всяка вероятност били записани различни кумански диалекти.

От трудните години на войната датира и един от най-пълните приноси върху историята на Codex Cumanicus, представляващ също библиографска рядкост поради силно ограничения тираж на том V от поредицата, в която бил публикуван. Това е студията на **Дь. Дьорфи**, където за пръв път са подложени на задълбочен систематичен анализ не само съдържанието, но и външните белези на

манускрипта, а така също и историческите условия, при които Кодексът е могъл да бъде изготвен до вида, в който е достигнал до нас[250]. Унгарският учен се присъединява към доводите на Теза, Фрати и други изследователи, според които разглежданият манускрипт никога не е принадлежал на Петрарка. След Нолхак той също установява, че названието "Petrarca Codex" представлявало инвентарна грешка. Великият италиански поет действително завещал своята библиотека на Венеция в тестамента си от 1362 г., който бил приет от сената на града. Но по време на смъртта си през 1374 г. Петрарка живеел в Аркуа близо до Падуа и обтегнатите отношения между Венеция и Падуа попречили на изпълнението на последната му воля. Освен това неговата колекция включвала само книги от пергамент, докато Codex Cumanicus е изготвен на хартия[251]. Що се отнася до името на последния притежател на Кодекса, Дьорфи го разчита като Zinale (или Ziuale)[252] - един прочит, предложен някога от К. Фрати, но отхвърлен от всички останали изследователи.

Това което Дьорфи пръв успява да стори, е че лично изследвал страниците на манускрипта с оглед на хартията и срещаните по нея водни знаци. Той потвърждава изтъкнатия още от Е. Теза факт, че Кодексът първоначално се състоял от три свезки, едва впоследствие обединени в един том. Първите две, образуващи "италианската" част на паметника, били с еднакъв размер и съдържали един и същ воден знак. Те били написани върху хартия от формата "Realle", която се появила за пръв път в Северна Италия през 1310 г. На много места тази хартия съдържала фрагментите на филигран, чиято възстановка давала два кръстосани къси меча. Различни типове на този воден знак били в употреба от около 1328 до 1332 година[253]. И тъй като подобна хартия не съществувала през 1303 г., Дьорфи допуска, че запазеният във Венеция манускрипт е само копие на по-стар оригинал, изготвено едва след 1330 г. "Можем да фиксираме епохата на нашето копие между 1330 и 1340, епоха вероятна от филиграна на манускрипта, от неговия вержьор и неговия формат" - заключава той, добавяйки че текстът на познатия ни триезичния речник е навярно втори, по-късен препис. Той бил изготвен толкова грижливо, че копистът възпроизвел дори датата на предишното копие, смята авторът: "Текстът на нашето копие бил преписан буквално. Също и датата на манускрипта, която не е променена..."[254]. Според Дьорфи, това трябва да е станало някъде по долното течение на Волга, тъй като в достигналия до нас екземпляр се срещала и една дума, изписана на уйгурица, с която си служела тогавашната монголска администрация. Копистът обаче не можело да бъде по-отблизо определен - той преписвал глосара от 1303 г. без да остави следи, от които да се направят изводи за неговата личност и местопроизход. Предхождащият препис, снабден с датата 11 юли 1303, по всяка вероятност е бил изготвен от италиански монах в манастира Св. Йоан близо до Сарай, доколкото в началото му се споменава името на светеца патрон на този манастир (Ad honorem Dei et B[ea]ti Jo[hann]is euangeliste) - една

---

[250] **György Györffy.** Autour du Codex Cumanicus. - In: *Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata, (1942-1947).* Ebendo operi praefuit L. Ligeti. Vol. 1. Budapestini 1942, pp. 110-137 (= *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, 5). Също на унгарски: **Gy. Györffy.** A Codex Cumanicus keletkezésének kérdéséhez. - In: *A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1942*, Budapest 1942, 757-777.

[251] **Gy. Györffy.** Autour, 125-126, 135-136.

[252] **Gy. Györffy.** Autour, 132, 135, 137.

инвокация, явно инсерирана в текста по-късно, по време на копирането. Така Дьорфи приема подобно на Расовски предложената вече локализация на паметника в някой францискански манастир край Сарай, но за разлика от Банг смята, че там през 1303 г. бил завършен не оригиналът, а само първият препис на латино-персийско-куманския глосар[255].

Що се отнася до съставянето на първообраза, той е склонен да допусне, че персийските и куманските думи са били диктувани от един преводач, който владеел и двата езика, навярно в по-голяма степен персийския отколкото куманския[256]. Този оригинал е възникнал през 1294-1295 г. в Крим, вероятно в предположения вече от Расовски град Солхат, като помощно езиково средство за нуждите на италианските колонисти. Още в края на XIII в. те притежавали там една църквица, с чието съществуване може да се обясни наличието на религиозните понятия в глосара[257]. Обобщавайки всичко това Дьорфи заключава, че Солхат би трябвало да се смята като място на оригинала на речника, започнат в 1294 г., докато в манастира Св. Йоан край Сарай е било изготвено само копието от 1303 г. Трудно е да се локализира къде е написан съхраняваният днес във Венеция манускрипт - едно копие, което е могло да бъде направено малко след 1330 г. някъде в Южна Русия по северното крайбрежие на Черно море[258].

Третата свезка на Codex Cumanicus обхваща изцяло "немската" част. Дьорфи подчертава, че някога тя била по-широка и явно е била подрязана по време на подшиването или подвързването на Кодекса, което повредило записа върху отделни страници. Тя съдържала и по-различни водни знаци в сравнение с тези от хартията на първите две свезки. Тук унгарският учен установил три различни вида филиграни, два от които можели да бъдат приблизително датирани. Въз основа на това той предположил, че "немската" част на Кодекса била изготвена между 1340 и 1356 година[259]. Според него, автори на материала били "францисканските мисионери, които изпълнявали функциите си в манастирите, разположени в Южна Русия или в нейните околности"[260]. Те записали подбраните религиозни текстове, преведени от латински на кумански, както и куманско-немския глосар. Приблизително по същото време към средата на XIV в. до тях достигнали и първите две свезки, образуващи "италианската" част на Кодекса, в която немските монаси направили множество корекции и добавки, като запълнили оставените празни места с думи, граматични бележки и с куманските гатанки. Именно те обединили впоследствие двете отделни книги в цял том[261]. Малко по-късно Кодексът отново станал собственост на италиански търговци (запазено е името на вероятния последен негов притежател, Antonio de Ziuale или Zinale) и с тяхно посредничество той попаднал още през втората половина на XIV в. във Венеция, където се съхранява до днес[262].

---

[253] **Gy. Györffy.** Autour, 118-120. Вж. също фиг. 1 на с. 119. В своите проучвания авторът използва класическия труд на **Ch. M. Briquet.** *Les filigranes. Dictionaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusque'en 1600*, t. I-IV, Leipzig 1907-1923 (2. ed., New York 1966), където обаче във втория том са показани и по-ранни филиграни от същия тип.

[254] **Gy. Györffy.** Autour, 120.

[255] **Gy. Györffy.** Autour, 123-124.

[256] **Gy. Györffy.** Autour, 121-122.

[257] **Gy. Györffy.** Autour, 123.

[258] **Gy. Györffy.** Autour, 124.

Студията на Дь. Дьорфи, който и през следващите години се вълнува от номадската проблематика[263],

представлява крайъгълен камък в изучаването на Codex Cumanicus. Неговите аргументи върху историята на възникване на манускрипта (оригинал от 1294-1295 г., първо копие от 1303 г. и препис на това копие от 1330-1340 г.) биват възприети от А. фон Габен и след нея - от Луи Базен, а повторното проучване на хартията и водните знаци, предприето от Дагмар Дрюл, потвърждава в основата си изводите на унгарския учен.

5. След Втората световна война в освободената вече Полша излиза кратката статия на **Ананиаш Зайончковски** (1903-1970) върху термина "талашман", срещан в текста на една християнска проповед от fol. 59 r, 8-12 на Кодекса[264]. С въпросния абзац са се занимавали още Кун и Радлов, предлагайки свои собствени транскрипции и превод. Сега Зайончковски определя, че този текст е бил написан в стихове, а самата дума превежда чрез полското talaszman, имащо значението на "мюсюлмански проповедник". Неговата интерпретация била възприета в рецензията на Прицак[265], но отхвърлена впоследствие от Владимир Дримба[266], за когото talašman означавало по-скоро "querelleur" или "lutteur". По-късно българската тюрколожка Мефкюре Моллова се опитва да съчетае двете тълкувания, допускайки че в религиозния текст думата talašman с двете нейни значения на "lutteur" (борец) и "querelleur" (кавгаджия) се употребявала в по-различен, метафоричен смисъл и можела да значи също "този, който настървено проповядва своята религия"[267]. В края на 40-те години Зайончковски обнародва още една статия, където въз основа на лексиката от Кодекса предлага тюркизмите, проникнали в древноруския език преди монголската инвазия да бъдат смятани за кумански заемки[268]. По един или друг начин полският ориенталист се докосва до въпроса за куманите и в други свои публикации[269].

---

[259] **Gy. Györffy.** Auour, 127-129.

[260] **Gy. Györffy.** Autour, 130.

[261] **Gy. Györffy.** Autour, 130-132, 134-135, 137.

[262] **Gy. Györffy.** Autour, 136-137.

[263] **Gy. Győrffy.** A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez [За произхода на етническите имена kun и komán]. - *AH*, 2, 1948, 158-176; **Gy. Győrffy.** A kunok feudalizálódása [Феодализацията на куманите]. - In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. Században* [Проучвания върху историята на селячеството в Унгария през 14 век], ed. Gy. Székely. Budapest 1953, pp. 248-275; **Gy. Györffy.** Monuments du lexique petchénègue. - *AO Hung.*, 18, 1965, 73-81; **Gy. Györffy.** Sur la question de l'établissement des Petchénègues en Europe. - *AO Hung.*, 25, 1972, 283-292. Вж. също някои по-ранни работи на автора като: **Gy. Győrffy.** A kúnok megtérésé [Покръстването на куманите]. - In: *Protestáns Szemle* [Протестантски преглед], 34, 1925, 669-681; **Gy. Győrffy.** Besenyők és magyarok [Печенези и маджари]. - In: *KCsA*, 1. Erg.Bd., Budapest 1934.

[264] **A. Zajączkowski.** Do historii Kodeksu Kumanskiego: termin „*talašnan*". - *SPAU*, 50, N° 8, 1949, 420-425.

[265] Срв. **O. Pritsak** в: *Islam*, 30, 1952, 113.

[266] **V. Drimba.** *Syntaxe comane*. Editura Academiei Bucureşti - E. J. Brill Leiden, 1973, pp. 197-199.

Трябвало да измине обаче цяло десетилетие, преди по темата да се появи нов обобщаващ труд, дело на ученичката на Вили Банг и видна познавачка на древнотюркската култура в Централна Азия, **Анемари фон Габен** (1901-1993)[270]. През 1959 г. тя обнародва своята студия

---

[267] Вж. **M. Mollova.** Traces des querelles religieuses dans le Codex Cumanicus. - *AO Hung.*, 39, 2-3, 1985, 339-351 и по-специално втората част на студията, с. 343-350.

[268] **A. Zajączkowski.** Związki językowe połowiecko-słowiańskie. - *PWTN*, Ser. A. N° 34, 1949, 37-44.

[269] **Ananiasz Zajączkowski.** *Manuel arabe de la langue des turcs et des kiptchaks (Epoque de l'état mamelouk).* Introduction, vocabulaire turc-polonais-français, texte [part I: *Nomina*]. Varsovie 1938, XXI+56+16 pp.; **A. Zajączkowski.** *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim*. Kraków 1947, 99 pp. (= Polska Akademia Umiјętności. Prace Komisji Orientalistycznej, N° 36); **A. Zajączkowski.** *Slownik arabsko-kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego. Bulġat al-Muštāq fī luġat at-Turk wa-l-Qifǧāq*. Część II: *Verba*. Warszawa 1954; **A. Zajączkowski.** Mamelucko-kipcacki prekład arabskiego traktatu Muḳaddima d'Abu-l-Laiṯ as-Samarḳandī. - *RO*, 23, 1, 1959, 73-99; **A. Zajączkowski.** Khazarian Cultur and ist inheritors. - *AO Hung.*, 12, 1961, 299-307; **A. Zajączkowski.** Das Verhältnis der nomadischen Bevölkerung zu den seßhaften Bodenbauern in der Kiptschakischen Steppe (Dešt-i Kipčak) bis zu 15. Jahrhundert. - In: *Das Verhältnis von Bodenbauern und Viehzüchtern in historischer Sicht*. Berlin 1963, S. 229-233 (= Deutsche Akademie der Wissenschaften. Institut für Orientforschung. Veröffentlichungen N° 69).

[270] Някои от по-значимите публикации на авторката са: **Annemarie von Gabain.** *Alttürkische Grammatik*. Wiesbaden 1941 (= *Porta Linguarum Orientalium*, N.S. Bd. 15); **A. von Gabain.** Über Ortsbezeichnungen im Alttürkischen. - *SO*, 14, 5, 1950, 14 pp.; **A. von Gabain.** Inhalt und magische Bedeutung der alttürkischen Inschriften. - *Anthropos*, 48, 1953, 537-556; **A. von Gabain.** Alttürkische Datierungsformen. - *UAJ*, 27, 1955, 191-203; **A. von Gabain.** Das Alttürkische. - In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Bd. I, Wiesbaden 1959, S. 21-45; **A. von Gabain.** Vom Sinn symbolischer Farbenbezeichnung. - *AO Hung.*, 15, 1962, 111-117; **A. von Gabain.**

върху езика на Codex Cumanicus в първия том на "Основи на турската филология"[271] - един изключително полезен наръчник по тюркология, създаден с участието на най-изтъкнатите специалисти в областта, като Й. Бенцинг, К. Х. Менгес, О. Прицак, Г. Дьорфер, Ж. Дени, Н. Поппе и др. При подготовката на този материал Габен явно не е била още запозната с изследването на Дь. Дьорфи, защото поставя възникването на Кодекса в периода 1303 до 1362 г., откогато датира завещанието на Фр. Петрарка. Едва по-късно тя се присъединява към изводите на унгарския учен. Що се отнася до авторите на ръкописа, тя споделя мнението на Банг, смятайки ги за францисканци, действували в района на Долна Волга, където още в 1314 г. се споменават 17 техни манастира[272]. Габен отбелязва наличието на ортографични различия в тюркския език между първите 55 листа или 110 страници и останалите листа (56-82) или страници (111-164) на "италианската" и "немската" части от манускрипта, породени от това, че всеки от писарите се е опитвал да транскрибира чуждия нему език съобразно своя собствен изговор на писмените знаци. Нееднаквата орто-

---

Notes on the dwellings of the Altaic peoples: the Uiγur Kingdom of Khocho (850-1250). - In: *Aspects of Altaic civilization*. Proceedings of the Fifth Meeting of the *Permanent International Altaistic Conference*, held at Indiana University, June 4-9, 1962. Edited by Denis Sinor. Bloomington, The Hague 1963, pp. 45-46 (= *Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series*, vol. 23); **A. von Gabain.** Notes on dress and ornament - the Uiγur Kingdom of Khocho. - In: *Aspects of Altaic civilization...*, 171-174; **A. von Gabain.** Die Dreizack-Kappe uigurischer Würdenträger. - *UAJ*, 36, 1964, 331-335; **A. von Gabain.** Die Qočo-Uiguren und die nationalen Minderheiten. - In: *Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker*: Protokollband der XII. Tagung der *Permanent International Altaistic Conference* 1969 in Berlin, hrsg. von G. Hazai und P. Zieme. Berlin 1974, S. 241-249 (= *Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients*, Bd. 5); **A. von Gabain.** Iranische Elemente im zentral- und ostasiatisches Volksglauben. - *SO*, 47, 1977, 57-70; **A. von Gabain.** *Einführung in die Zentralasienkunde*. Darmstadt 1979, X + 186 S.; **A. von Gabain.** Tian-shan, der Stolz des Landes. - *UAJ*, N.F. 6, 1986, 227-230.

[271] **A. von Gabain.** Die Sprache des Codex Cumanicus. - In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I., Wiesbaden 1959, S. 46-73.

[272] **A. von Gabain.** Sprache, 46.

графия в рамките на една и съща част пък авторката обяснява с обстоятелството, че някои звуци от чуждия език явно убягвали на мисионерите и те понякога се колебаели между доближаващите се стойности на различните букви. Една трета причина за многообразието на ортографичните форми се криела във факта, че Кодексът съдържал два или дори три различни диалекта (ако към специфичните езикови особености на двете части се добавят и тези при куманските гатанки). Неговият език е обозначен като "командски" (comanicum, chomanische) само в латинските бележки на първата част, докато в тюркския текст от втората част той носи названието "татарски" или "татарски език" (tatarče, респ. tatar til). И тъй като записаният лингвистичен материал показва много сходства със съвременните кипчакски диалекти, особено с казантатарски и с караимски[273], Габен предпочита да определя езика на Кодекса чрез собственото му самообозначение като "старотатарски" (alttatarisch)[274]. С това тя не само защитава неговото място сред северозападната или "кипчакска" група на тюркските езици, коригирайки възгледа на своя учител В. Банг, но полага също началото на една нова интерпретация, приета впоследствие и от някои други изследователи.

След една кратка библиография, повтаряща в основни линии данните, предложени вече от Грьонбек, авторката пристъпва към самия граматичен очерк. Тук тя последователно разглежда графичните особености на текста (с. 49-50), реконструира вокалната система на езика (с. 50-52), анализира отделните видове и групи съгласни (с. 52-56), обръщайки внимание също на проявите на основните звукови закони. Това фонетично описание е последвано от морфологичен анализ на куманския език. В него се проследяват всички форманти, използвани в словообразуването и словоизменението на записаните в Кодекса думи (с. 56-61), дават се срещаните числителни, следлози, местоимения, наречия и други части на речта (с. 62-70), за да се премине към синтактичните особености на езика (с. 70-72). Студията завършва с един пример от текстовия материал, извадка от химна за страстите Господни "Reminiscens beati sanguinis", разположен на с. 149, 1 - 150, 5 от ръкописа, който образец (Sprachprobe), онагледяващ езика на Кодекса, е представен в оригинален текст, с нормализиран шрифт и в превод (с. 72-73). Тя характеризира сравнително пълно спецификата на този език, допълвайки наблюденията на Грьонбек и представлява нова стъпка в лингвистичното проучване на паметника.

Анемари фон Габен се връща още веднъж към Венецианския кодекс във втория том на "Fundamenta", където разглежда значението на неговите податки за изучаване на куманската литература[275]. Това е може би единственият обобщаващ труд, в който материалът е визиран изцяло под този ракурс. Наистина, още Банг анализира религиозните текстове и куманските гатанки, към които след него насочва погледа си Дь. Немет (по-късно и други изследователи) и Габен добросъвестно отразява техните публикации в приложената накрая библиография. Но едва чрез това нейно изследване научният свят започва да осъзнава ролята на Кодекса и като литературен паметник. Сега вече немската ориенталистка изцяло приема изводите на Дьорфи. Представената от него история на възникването на Кодекса обяснява достатъчно добре защо текстовете съдържат и елементи на иранската култура. Чрез сношенията на италианските търговци от Крим към Хорасан обаче наред с иранските лексеми в

---

[273] Срв. **A. von Gabain.** Sprache, 47, където са изброени някои фонетични, морфологични и лексикални сходства между езика на Кодекса и днешния татарски език.

[274] **A. von Gabain.** Sprache, 48.

---

[275] **A. von Gabain.** Komanische Literatur. - In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*, II., Wiesbaden 1965, S. 243-251.

Кодекса проникнали и доста арабски, включително предислямски, думи. Според авторката, граматичните списъци и глосара на италианците били изготвени навярно с помощта на ирански преводачи. Корекциите, нанесени покъсно от немските мисионери, се отнасяли не толкова до грешки, колкото до диалектни особености, което свидетелствувало за наличието на говорни варианти между куманите от Крим и тези край Волга. Определено нетюркският словоред на прозаичните текстове с религиозно съдържание (откъси от Евангелията, проповеди, молитви и др.), подсказва, че техните преводи са били осъществявани дума по дума също с помощта на преводачи[276].

А. фон Габен изрично споменава гатанките като специфична литературна форма. Текстът на някои от тях е доста кратък и не така художествен, докато други са поподробни и стилово издържани. Най-често те съдържат обичайните за тюркските езици размери от 4 реда с по 4 и 3 срички, с алитерация при отделните редове. Три примера в транскрипция и превод илюстрират изводите на авторката[277]. Венецът на Кодекса обаче са шест поетични творби - един псалтир и пет химна[278]. Всички те са преводи от латински, като някои представляват истински художествени претворявания (Nachdichtungen). В студията се показва връзката на куманските химни със съответните латински оригинали, дават се латинските и тюркските им текстове, анализира се ритъма на отделните строфи и стихове, като се предлага и схема на използваната рима. До голяма степен тези кумански материали се различават от латинските си образци, бивайки самостоятелни поетични творби, изготвени с помощта на преводачи. В отделни случаи, например при химна в чест на светия кръст, поезията е толкова съвършена, с такъв чист тюркски стил и прецизен подбор на думите, че това неминуемо загатва за наличието на една по-стара, местна литературна традиция. "Този комански химн с изкусна форма и дълбоко съдържание не е банален превод, а самостоятелна поема" - възкликва А. фон Габен и заключава, че куманите явно "са поддържали поетичното изкуство"[279]. Тя допуска, че в едноkуплетните стихове, песните и епическата поезия на този народ били използвани паралелизма и алитерацията, крайната рима и размер на стиха, отчитащ броя на сричките, първите две от които художествени средства се срещали в древнотюркските текстове и са добре познати в произведенията на тюркската народна поезия.

5.1. Приблизително по същото време **Андреас Тице** (род. 1914) обръща внимание на обстоятелството, че за правилната интерпретация на куманските гатанки е изключително важно те да бъдат съпоставени със сходните им образци в народната литература на другите тюркски народи. Използването на фолклористичното сравнение би разкрило нови възможности при установяването на текстове - идея, подсказана най-напред от А. Самойлович и приложена частично от С. Е. Малов[280]. Няколко години покъсно Тице се възползва от този метод в своята монография върху куманските гатанки и тюркския фолклор[281]. Това великолепно изследване включва кратък предговор (Introduction), в който са изброени предишните трудове в областта, куманските гатанки са поставени във връзка с тюркските гатанки въобще, дадена е общата им характеристика и се обръща внимание на особеностите на шрифта, използван при тяхното записване. Авторът подчертава, че от средата на XIX в. досега е публикуван огромен фолклорен материал с гатанки на почти всички тюркски диалекти, част от който той привлича и в своето изследване. Една съпоставка на гатанките от различни, често доста отдалечени, региони изкарва наяве понякога учудващо точни аналогии. Някои типове гатанки се срещат практически във всички диалекти. Отделни типове на свой ред се състоят от два подтипа със строго определен ареал на разпространение или пък даден тип, развит в един район, прониква и в съседните райони. Подобни аналогии имат огромно значение, когато пресичат културните граници, например ако общият тип, характерен за ислямизираните татари или узбеки, може да се срещне и сред езичниците якути в Източен Сибир или пък при говорите на алтайските тюрки. Една такава широка дифузия подсказва продължителност на традицията. Единствената реална проява на тази стара традиция обаче е материалът в Codex Cumanicus.

---

[276] **A. von Gabain.** Literatur, 244.

[277] **A. von Gabain.** Literatur, 244-245.

[278] Авторката последователно разглежда Богородичния псалтир „Aue učmaqnïng qabaγï" ('Ave, porta paradisi') и химните „Söz ätiz bolupturur arï qïz mariamdan" ('Verbum caro factum est ex virgine Maria'), „Kün tuušnïng bučγaqïndan" ('A solis ortus cardine'), „Yesu, bizim yuluqnamïz" ('Jesu, nostra redemptio'), „Saγïnsa män bahasïz qanïnï" ('Reminiscens beati sanguinis') и накрая посветения на светия кръст химн от VI в. „Hannïng alamlarï čïqsïn" ('Vexilla regis prodeunt').

[279] **A. von Gabain.** Literatur, 250-251. Следи от това поетично изкуство на куманите откриваме също в "Слово о полку Игореве" и някои произведения на руския фолклор (например в така наречените "былини"), определено повлияни от някогашния половецки епос. Вж. някои подробности при **Вл. Пархоменко.** Следы половецкого эпоса в летописях. - В: *Проблемы источниковедения*, т. 3, М.-Л., 1940, 391-393; **В. А. Гордлевский.** Что такое "босый волк"? (К толкованию "Слова о полку Игореве"). - *ИАН.ОЛЯ*, т. 6, 1947, вып. 4, 317-337 (също в: *Избранные сочинения*, т. 2, М., 1961, 482-504) и др.

---

[280] **Andreas Tietze.** The Koman Riddles. - In: *Труды Двадцать пятого Международного Конгресса Востоковедов: Москва, 9-16 августа 1960*, т. III, М., 1963, 338-344. Същият доклад е изнесен през 1960 г. и на поредната годишна сбирка на American Oriental Society в Hartford (Conn.).

[281] **Andreas Tietze.** *The Koman Riddles and Turkic Folklore*. University of California press: Berkeley & Los Angeles, 1966, XIV + 160 pp., 2 facs. (= *University of California Publications. Near Eastern Studies*, vol. 8). Срв. към труда рецензиите на: **Ilhan Başgöz.** - *JAF*, 81, 1968, N° 319, 368-371; **Gerhard Doerfer.** - *Fabula*, 11, fasc. 1-2, 1970, 196-201; **Julius Németh.** - *CAJ*, 15, 1971, 314-317; **A. von Gabain.** Komanische Studien. - *UAJ*, N.F. 2, 1982, 290-291.

Поради своята възраст той заема уникално място. Когато е в съгласие с даден съвременен тип той дава неоспоримо потвърждение за автентичността на типа, а когато се търси оригиналната концепция и форма на някоя гатанка сред многото съвременни варианти, то записът от XIV в. би свидетелствал в полза на единия от тях.

Но и куманските гатанки на свой ред трябва да се разглеждат само като по-ранни варианти на типа гатанки, съставляващи общото фолклорно наследство на тюркоезичните народи. Тице обобщава, че една част от тях представлявали къси, едноредови сентенции (13 на брой), докато останалите поетично формулирани образци са двуредови или четириредови. Те съдържат финални рими, образувани по схемите aaaa, abcb, abab, aaba, aabb, abbb и abcc, както и начални рими (т. нар. междуредова алитерация) със схема aabb, aabc, aaab и abbc. Подобна междуредовата алитерация се срещала и при някои от едноредовите гатанки. Самата ритмична структура е основана на броя на сричките (8, 5, 3 или 4) в реда. По отношение на синтаксиса тези гатанки са изградени като твърдения, а не като въпроси. Концепцията им е била взета от природата и ежедневния живот, подчертава авторът и се опитва да класифицира тематиката на гатанките според техните отговори.

По-нататък Андреас Тице предлага всичките 46 гатанки с текст, досегашните им интерпретации и свой превод (с. 1-140). При всяка от тях той привлича аналогичен материал от другите тюркски езици - азербайджански, османски, татарски, туркменски, казахски, якутски, новоуйгурски и пр., като на места използва също монголски, гръцки, персийски и дори тибетски паралели. Това огромно множество от сходни случаи му позволява да разграничи основното ядро на даден тип гатанка от нейните видоизменени варианти, често групирани в подтипове със сравнително еднаква валидност. По този начин е успял да разтълкува и три от неразбираемите дотогава гатанки (V, VI и VIII). Обяснението на този материал се затруднява от обстоятелството, че понякога дадена гатанка спадала към схема, в която всички съставни части можели да бъдат заменени с други. Така например, ако гатанка № I в Кодекса имала за отговор "пеперуда", то в редица други случаи нейното решение било "огледало". За да открие основния тип на тази гатанка, Тице анализира характерните черти на огледалото в тюркския фолклор, където то е сравнявано с вода (езеро, река) и лед, с широко усмихнато лице, с блестяща светлина, небе, огън и пр. Той установява, че в крайна сметка концепцията на тази гатанка е била свързана с огледалото, но в куманския подтип то е заменено с пеперуда. Заслуга на автора е, че чрез показаните паралели и варианти той осветлява по-богато същността на тази литературна форма, отдавна загубила своята привлекателност в съвременното поетично творчество, но съхранила се задълго сред източните народи и като особен вид изкуство[282].

Трудът на Тице съдържа две факсимилета на fol. 60 от Кодекса, всъщност доста бледи и трудно четливи, в сравнение например с далеч по-добрите фотокопия на Банг. Той включва също една таблица на преводите, предложени от автора (с. 141-146), списък на цитираната литература (с. 147-150) и два индекса - един на куманските думи и друг на отговорите на гатанките (с. 153-160) .

---

[282] Някога на Изток (включително сред османските турци) се практикувало организирането на игри състезания по задаване на гатанки и при подобни забавления се проявявали находчивостта и поетичните дарби на участниците. Нерядко и отговорът на поставения в стихове въпрос бил излаган под формата на нова гатанка. Далечен спомен от това забравено изкуство се крие в приказките, където героят трябвало да открие вярното решение, за да получи ръката на принцесата или да преодолее някакво препятствие.

Задълбоченото изследване на виенския тюрколог[283] стимулира и други учени да насочат поглед към тези изключително трудни за интерпретиране записи от "Куманския кодекс". В годината, когато Тице споделя своите мисли за перспективността от използването на съпоставителния метод във фолклористиката, казахският лингвист **Абжан Куръшжанов** обнародва една кратка статия върху куманските гатанки[284]. С това той продължава започнатите от края на 50-те години в Казахстан проучвания на куманския език, намерили отражение в цяла поредица негови публикации[285]. Малко по-късно **Худжи Махмутов** сравнява подобно на Тице куманските гатанки с техните татарски съответствия[286]. Свой принос в областта дава и роденият през 1905 г. виден съветски тюрколог, **Николай Александрович Баскаков**[287]. Извън Съветския съюз на тази проблематика се спира също румънският учен **Владимир Дримба** - един от най-ярките представители на следвоенното поколение изследователи на лингвистичните податки на Венецианския кодекс. Впечатлен от типологичното изучаване на куманските гатанки, предприето от А. Тице, Дримба отчита и наличието на известен брой интерпретации, които все още оставали хипотетични. Ето защо той се опитва да предложи нови решения за отделни думи и фрагменти на някои от гатанките, възпроизвеждайки техния текст в транслитерация и свой превод, като дава също тълкуванията на всички онези негови, предшественици като Кун, Радлов, Банг, Немет, Малов, Инан, Габен, Куръшжанов и Тице, които преди него са се занимавали по един или друг повод с тази материя[288]. На гатанките румънският учен обръща внимание и в монографията си за куманския синтаксис[289]. След едно посещение във Венеция, където лично се запознава с манускрипта, Дримба отново се връща към тях, внасяйки корекции и добавки към предишните си тълкувания[290]. Две статии на **Мефкюре Моллова**[291], в които авторката се опитва да обясни по нов начин общо 35 от всички кумански гатанки, търсейки чрез метода на Тице да открие запазен спомен за тях във фолклора на балканските татари, подтиква Дримба към подробен анализ на изводите на българската тюрколожка, за да ги отхвърли или приеме, коригирайки собствените си предходни интерпретации[292]. На тези образци на куманското народно творчество той се спира и в други свои изследвания[293].

---

[283] Както редица видни учени и Андреас Тице работи известно време в Съединените щати, преди отново да се установи в Европа. Заедно с прочутия ориенталист Карл Хайнрих Менгес той преподава години наред в Ориенталския институт на Виенския университет, където и след пенсионирането си като редовен професор продължава да издава в сътрудничество с Георг Хазай придобилия световна популярност най-подробен библиографски справочник по тюркология - "Turkologischer Anzeiger" (т. 1, 1975 - т. 21, [1995] 1997 и сл.).

[284] **А. Курышжанов.** К изучению куманских загадок. - В: *Вопросы истории и диалектологии казахского языка*, вып. 2, Алма-Ата 1960, с. 167-176. (Авторът разглежда последователно гатанки № XX, IV и XXI, съпоставяйки предложенията на Кун, Банг, Немет и Радлов, след което дава своя нов прочит и превод, базирани на по-различна интерпретация).

[285] Срв. **Абжан Курышжанов.** Генетив в куманском языке. - *ИАНКазССР. СФИ*, 1-2 (8-9), 1958, с. 52-56; **А. Курышжанов.** О графике одного слова в памятнике куманского языка "Codex Cumanicus". - *ЭВ*, 15, 1963, 120-122 (Тук е обърнато внимане на думата bitik "писмо", изписана вертикално с уйгурски букви на с. 13 от манускрипта); **С. К. Кенесбаев, А. К. Курышжанов.** О новом издании "Codex Cumanicus" в Казахстане. - *ИАНКазССР. СОН*, вып. 3, 1964, с. 35-45; **А. К. Курышжанов, Б. И. Репин.** К истории изучение языка древнекыпчакских памятников XIII-XIV вв. - *ИАНКазССР.СО* , 1966, № 4; **А. Курышжанов.** К истории изучения разговорной речи кыпчаков XIII-XIV вв. - *ИАНКазССР.СО*, 1970, № 6; **А. К. Курышжанов.** *Исследование по лексике "Тюркско-арабского словаря"*. Алма-Ата 1970; **А. Қ. Күрышжанов, А. Х. Жұбанов, А. Б. Белботаев.** *Куманша-қазақша жиілик сөздік (Куманско-казахский частотный словарь)*. Алматы 1978.

5.2. През втората половина на XX в. за пръв път след Блау и Залеман започва да се обръща по-сериозно внимание и на персийския материал в Codex Cumanicus. Още през 1962 г. **Абжан Куръшжанов** изследва арабско-персийските заемки в куманския език[294], подчертавайки факта, че редица специфични персийски термини били записани без превод в латинската и куманската колонки на триезичния глосар. Това можело да се обясни с обществено-стопанската роля на персите в куманските владения ("Дешт-и Кипчак") и в италианската колония в Крим, чрез чието посредничество в куманския проникнали също и редица арабски елементи. Слабите ортографични различия между арабско-персийските заемки и техните първообрази били породени поне от две причини. На първо място Куръшжанов изтъква обстоятелството, че много от тези заемки представлявали тясно професионални термини, смятани за непреводими думи, поради което съставителите на Кодекса механично преписвали персийските глоси в куманската колонка. От друга страна обаче той намира също, че арабско-персийските елементи проникнали в куманския постепенно, в продължение на няколко столетия (от VIII до XIII в.). Ето защо част от тях били вече подчинени на тюркските фонетични закони, докато други все още пазели своята самобитност, образувайки особена група "новозаимствания" в куманския език. Авторът разглежда особеностите на тяхната фонетика и ги обхваща в няколко тематични групи[295], преди да представи своя речник, където в модифицирана транскрипция на кирилица с привеждане на примери от други езици и на оригиналните арабописмени форми са дадени последователно значенията на срещаните в Кодекса арабски елементи (с. 168-185), персийски елементи (с. 185-199), арабско-персийски елементи (с. 199-203), думи, чийто произход се нуждае от уточнение (с. 203-214), и собствени имена (с. 215-216).

---

[286] **Х. Махмутов.** Татарские параллели куманских загадок. - *СТ*, 1971, № 3, 87-96. Вж. също: **Х. Махмутов.** "Коман мәҗмуғасы"ндағы табышмаклар. - *Қазан утлары*, 1969, № 11, 157-164.

[287] **Н. А. Баскаков.** К критике Codex Cumanicus. (Об одной из не разгаданных загадок). - In: *Hungaro-Turcica. Studies in honour of Julius Németh*. Budapest 1976, pp.79-86.

[288] Вж. **Vladimir Drimba.** Miscellanea Cumanica (IV). À propos de quelques devinettes du Codex Cumanicus. - *RRL*, 17, 1972, N° 1, 3-21 (тук са анализирани гатанки I, IX, XIV, XVIII, XX, XXXII, XXXIV и XXXIX).

[289] **V. Drimba.** *Syntaxe comane*. Bucureşti - Leiden, 1973, pp. 201-219. Срв. към труда рецензията на **А. К. Курышжанов.** Синтаксис куманского языка В. Дримба. - В: *Қазақ тэлэмен äдебiйетэ*, т. 5, Алматы, 1975, с. 135.

[290] **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (VIII). De nouveau sur quelques devinettes comanes. - *Turcica*, 11, Paris 1979, pp. 190-201 (тук са анализирани гатанките I, III, V, VII, VIII, XII, XIV и XXXII с привличане също на някои по-стари интерпретации).

[291] **Mefküre Mollova.** Sur quelques devinettes du Codex Cumanicus. - *SAO*, 10, 1980, 103-116; **M. Mollova.** Nouvelle interprétation de 25 devinettes du Codex Cumanicus. - *LB*, 24, 1981, N° 3, 47-78.

[292] **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XX). Autour d'une nouvelle interprétation des devinettes comanes (1-3). - *RRL*, 35, 1990, N° 1, 53-70; N° 2, 133-152; N° 3, 231-251.

[293] Например: **V. Drimba.** Les devinettes comanes. - *WZKM*, 80, 1990, 79-102. (Тук, следвайки монографията на Тице и приносите на другите изследователи, вкл. на М. Моллова, Дримба публикува отново всички образци в ревизирана фонетична транскрипция, подобрен превод, палеографски бележки и биб-лиография към всяка куманска гатанка).

[294] **А. К. Курышжанов.** Арабо-персидские элементы в куманском языке (на материале лексики). - В: *Вопросы истории и диалектологии казахского языка*. Алма-Ата, вып. 4, 1962, с. 157-216.

---

[295] Вж. **А. Курышжанов.** Арабо-персидские элементы, 164-166, където заемките биват условно разделени според лексическото си значение на следните групи: 1. Думи, свързани с търговията; 2. Названия на скъпоценни камъни, цветни метали и други полезни изкопаеми; 3. Названия на лекарства, лекарствени растения, цветове, зърнени и други култури; 4. Названия на плодове, плодови и други дървета; 5. Названия на домашни животни, зверове и птици; 6. Думи, свързани с религиозни култове; 7. Думи, обозначаващи време; 8. Думи, свързани със строителството и неговите материали; 9. Названия на бои и цветове; 10. Думи, обозначаващи названия на дрехи, тъкани и други принадлежности на хората; 11. Думи, свързани с професията на човека; 12. Названия на писмени принадлежности; 13. Думи, обозначаващи названия на вещи за всекидневна употреба; 14. Думи, свързани с действията на хората; 15. Служебни думи; 16. Думи, изразяващи абстрактни понятия, свързани с обществения и духовен живот на хората; 17. Група думи, изразяващи най-различни понятия.

Няколко години по-късно иранецът **Давуд Мончи-Заде** обнародва първото систематично изследване на персийските глоси от Кодекса[296]. В него той се спира съответно на езиковите характеристики, произхода и предназначението на този материал (с. 13-19), на самия персийски речник (с. 20-167), дава индекс на иранизмите в куманската част на паметника, изложени по реда на арабската азбука (с. 168-195), както и някои добавки и пропуснати думи (с. 196-283), за да реконструира накрая целия персийски глосар на арабица, отбелязвайки номера на страницата и реда на всяка отделна дума (с. 204-219). По отношение датировката Мончи-Заде се ръководи от първата студия на Габен, отнасяща съставя-нето на ръкописа към 1303-1362 г. В този период авторът вижда две възможни години, при които декември се покривал с мухаррем (8. XII. 1325 и 3. XII. 1358 се падали на 1. мухаррем от мюсюлманския календар). Но тъй като втората от тях отстояла само на 4 години от крайната възможна дата, то Мончи-Заде предполага, че частта на Кодекса, съдържаща календарните термини, е изготвена вероятно през 1325 година[297]. Според него персийските глоси били съобщени на италианските съставители от информатори кумани, понеже фонетичните особености на материала отразявали до голяма степен куманските звукови закони (с. 14-17). Известен брой лексеми обаче той приписва на персийския диалект в Кавказ (с. 18). Авторът издига тезата, че персийският е бил познат на куманите - те могли да го научат не само в неговата хорасанска традиция, но и като говорим език в каспийските провинции от Баку до Мазендаран, или чрез персийските търговци и молли, произлизащи от същите райони[298]. В самия речник при пресъздаването на куманските думи Мончи-Заде следвал Грьонбек, като на места дори е коригирал или допълнил интерпретациите на датския тюрколог. Той успява да транслитерира на арабица отделните ирански податки, определяйки с това и техните персийски съответствия. И макар книгата му да не е лишена от някои слабости тя има важно значение за изучаването на Венецианския кодекс.

---

[296] **Davoud Monchi-Zadeh.** *Das Persische im Codex Cunanicus*. Uppsala 1969, 219 pp. (= *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Indoeuropaea Upsaliensa*, 1). Срв. рецензията към труда на **M. Mollova** в: *POF*, 37, 1987 (1988), 316-319.

[297] **D. Monchi-Zadeh.** Persische, 13.

Едновременно с нейното излизане видният унгарски специалист по кюрдски език и познавач на тюркско-иранските лингвистични и литературни връзки **Андраш Бодроглигети** оповестява предварителните си бележки върху издаването на персийския материал в Codex Cumanicus[299]. Две години по-късно той публикува своя монографичен труд[300], където в отделни глави разглежда ортографията (с. 21-39), фонологията (с. 40-63), морфологията (с. 63-89), синтаксиса (с. 89-92), словообразуването (с. 92-96) и лексикологията (с. 96-105) на персийските глоси, предлага техния речник (с. 105-211), един индекс на английски (с. 212-232) и библиография на по-важната литература (с. 233-235). Така А. Бодроглигети очертава цялата граматика на разглеждания материал, с което в лингвистично отношение трудът му придобива изключително голяма стойност. При реконструирането на езиковите форми той се е придържал по-близо до записаните глоси, транскрибирайки ги на латиница, а не с помощта на арабско-персийски букви, както прави това Мончи-Заде. Подобно на своя колега

обаче и Бодроглигети смята, че за информаторите на иранските термини персийският език не бил майчин[301]. В неговата фонетика и граматика той открива тюркски и арабски влияния, а така също чертите на един кюрдски диалект, което го кара да търси възможен кюрдски произход на персийските податки в паметника.

Проучванията на двамата иранисти служат като добра основа на някои по-късни разработки. Те биват привлечени от **Вл. Дримба** при интерпретацията на отделни думи[302], сред които куманизмите "казма" (кирка, копач), "кибрит" (кибрит), "чукундур" (цвекло) и др. са добре познати в български, както и от **М. Моллова** в нейната ценна студия за персийския на куманите и стойността на някои букви в Кодекса[303].

---

[298] **D. Monchi-Zadeh.** Persische, 14.

[299] **Andreas Bodrogligeti.** Preliminary notes on the edition of the Persian glosses of the Codex Cumanicus. - *AO Hung.*, 22, 1969, 230-239.

[300] **A. Bodrogligeti.** *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus.* Budapest 1971 (= *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, 16). Вж. към това рецензиите на: **M. Shaki** в: *Ar Or*, 42, 1974, 261-262; **D. Monchi-Zadeh** в: *Oriens*, 25-26, 1976 и др. Вж. също **M. Mollova** в: *POF*, 37, 1988, 316-319.

[301] **A. Bodrogligeti.** Vocabulary, 12.

[302] **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XI). Mots Comans et Persans éclairés par leurs gloses Lati-nes. - *RRL*, 24, 1979, N° 4, 353-371. (Авторът разглежда следните лексеми: 1. кум. altuņ qur; 2. кум. baylayan, перс. bārbanda; 3. кум. boz-aχ, перс. bozāq; 4. кум. burnï kiči, перс. "burnj"; 5. кум. čügündür, перс. "selek"; 6.-7. кум. er, erkäk, перс. nar; 8. кум. tiši, перс. māya; 9. кум. kä-mär, перс. kamar; 10. кум. kibrit, перс. kibrit; 11. кум. qazma, перс. "tauar"; 12. кум. "sadiler"; 13. кум. salqum; 14. кум. sïčqan; 15. кум. sïzyurma, перс. "safra"; 16. кум. "tarag", перс. "tara-gía"; 17. кум. "tuluc"; 18. кум. yet-).

[303] **M. Mollova.** Le Persan des Comans et la valeur de certaines lettres dans le *Codex Cumanicus*. - *WZKM*, 78, 1988, 87-119. (Тук иранските податки са групирани в три типа, отразяващи съот-ветно персийското произношение, куманското произношение, както и такива, които вероят-но били характерни за езика на куманите, но не се използвали от персите. Това подсказва, че тези податки трябва да се разглеждат като продукти на различни чужди информатори, в различна степен владеещи персийския. Всеки от тях говорел езика по свой начин и нерядко трансформирал думите според собствения си тюркски диалект. Авторите на Кодекса следвали определени ортографски норми и ако някоя персийска дума е записана по-различно, то това се дължало не на произволното прилагане на буквите, а на произношението на куманския информатор. Самото наличие на иранизми в персийската колонка, които били неприсъщи на тогавашния персийски език, подсказва, че в лексическия фонд на куманския вече влизали отделни персийски (и арабски) думи. Това се потвърждава и от куманските останки в българския и руския език, за които в студията са приведени известен брой примери).

5.3. През този период продължава изучаването и на календарните податки от паметника, като вниманието се фокусира върху куманските термини. Още Ковалски (1930) и Грьонбек (1942) разглеждат някои въпроси на куманския календар[304], а Дримба (1973) цитира тюркските месечни названия в Кодекса като примери за изафетна конструкция[305]. Но опитът за възстановяване на пълната система на времеизчисление при куманите принадлежи на **Луи Базен** (род. 1920), който в своята дисертация, представена в Парижкия университет в края на 1972 г., посвещава на проблема отделна глава[306]. Изтъквайки, че Кодексът съхранява архаичната тюркска система на "четирите сезона", където групи от по три месеца (начален, среден и краен) се обособяват около названията за пролет (yāz), лято (yāy), есен (küz) и зима (kïš), Базен обяснява нарушената по-следователност в нея чрез грешка на кописта. Така в куманската колонка след месеца, отговарящ на май (soŋu yāz āy, т. е. "последен месец на пролетта"), като кореспонденти за юни, юли и август са посочени всъщност есенните месеци (küz āy, orta küz āy и soŋ küz āy), последвани от зимните (kïš āy и orta kïš āy), разположени срещу септември и октомври. Това несъответствие е получено вероятно чрез объркването на yāz и yāy, т. е. на "последния пролетен месец" (soŋu yāz āy) с "последния месец на лятото" (*soŋu yāy āy), след което копистът е продължил изброяването, преминавайки директно към есенния сезон. Още Грьонбек е реконструирал пропуснатите летни названия, чието правилно разполагане възстановява реда в списъка (юни, юли и август се падат през лятото; септември, октомври и ноември - през есента; така и първите два зимни месеца идват на мястото си срещу декември и януари).

Част от имената на месеците в куманската колонка обаче имат несезонни названия и са свързани с ислямския календар: safar āy (януари) от началото на списъка, kurƀān ƀayrām āy (ноември) и azuk āy (декември) от края на списъка. Първият израз означава буквално "луна на Safar" (т.е. на втория месец от мюсюлманската година), а "луната на курбан байрам" отговаря на последния ислямски месец Ḏū'l-ḥiğğa, в чийто десети ден се падал големият празник на жертвоприношението (курбан), възпоменание за жертвата на Ибрахим, или Авраам. Що се отнася до необичайното име azuk āy (в Кодекса то е записано "asuc"), след като отхвърля няколко възможни тълкувания[307], Базен приема интерпретацията на Ковалски (āšūr āy, т.е. "луна на ‘Āšūrā", която съответствувала на първия мюсюлмански месец Muḥarram). Ислямски влияния проличават в още две названия: sövünč āy (февруари) и tōƀ āy (април). Първото от тях, "луната на радостта" (от кипчакското sövünč = древнотюркското sävinč, "радост"), е разположено непосредствено след Safar и отговаря на поредния ислямски месец Rabī‘ I (Rabī‘-ü'l-awwal), в дванадесетия ден на който се чествал денят Mawlūd, годишнината от рождението на Пророка. На свой ред названието tōƀ āy представлява съкращение на tōƀa āy, "луна на разкаянието" (от араб. tawbat, чрез персийско посредничество; срв. в тур. tövbe ayï). По своето място този месец съответствал на арабския

---

[304] **T. Kowalski.** Monatsnamen, 17-26; **K. Grønbech.** Wörterbuch, 30-31. Срв. преди тях също студията на **O. Blau.** Volksthum, 573.

[305] **V. Drimba.** Syntaxe, 63.

[306] **Louis Bazin.** *Les calendriers turcs anciens et médiévaux*. Lille 1974, pp. 624-650 (Chapitre IX. *Le calendrier des Comans*). Вж. също: **L. Bazin.** *Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien*. Budapest - Paris 1991 (= *Bibliotheca Orientalis Hungarica,* 34) и рецензиите към труда в: *TDA*, 3, 1993, 318-319; **Peter Zieme**. - *Kratylos*, 38, 1993, 216-217; **György Kara**. - *AO Hung*., 47, 1-2, 1994, 201-206; **M. Erdal**. - *OLZ*, 89, 3, 1994, 300-309.

[307] **L. Bazin.** Les calendriers, 634-635. Към тях би могла да се добави и формата adak ay, т. е. "краен (последен) месец", за която Базен споменава, привеждайки на с. 647 пример с тувинския народен календар. Тогава името adak [~ azak, azïk ~ azuk ("asuc")] āy се обяснява и чрез разположението на месеца в края на куманския списък.

Ğumāḑā I (Ğumāḑā-ü'l-awwal). Двата месеца Ğumāḑā, предхождащи най-свещените за исляма месеци Rağab, Ša'bān и Ramaḑān, били използвани от набожните мюсюлмани, за да се пречистят и подготвят за настъпващия свещен период. Един от най-важните елементи на духовното пречистване било разкаянието (tawbat, tövbe, tōba), т. е. съжалението за допуснатите грешки и решението те да не се повтарят, откъдето тези месеци в турската традиция се наричали Büyük (Голям) и Küčük (Малък) tövbe ayï[308].

Така в Codex Cumanicus се забелязват следи от асимилацията на тюркските лунни месеци с тези от мюсюлманския календар, което подсказва, че в края на XIII в. (според Базен най-точното съответствие между месеците на юлианската година и тюркската народна година съществувало през 1294 г.) част от куманите били вече ислямизирани. Прави впечатление, че в реда на мюсюлманските месеци (от ноември до април) за март е използвано тюркското сезонно название il[k] yāz āy ("първи месец на пролетта"). През този месец се падало пролетното равноденствие (перс. Nawrūz), с което започвала и

традиционната куманска година. Навярно тъкмо поради важността на Nawrūz както в ислямизираната така и в паганистичната тюркска среда месецът il yāz āy бил инсериран между sövünč āy (Rabi' I) и tōb āy (Ğumāḑā I), след което идвали останалите сезонни месеци от soŋu yāz āy до orta kïš āy (на практика - от май до следващия януари).

Ясното разграничаване на двете групи названия води Базен до извода, че първоначално в речника били компилирани имената на лунните месеци на ислямизираните кумани (от ноември 1293 до април 1294), а по-късно се преминало към месеците от сезонния календар на "езичните" или християнизираните кумани (от май 1294 до януари 1295 или дори до февруари 1295 г., ако след януарския orta kïš āy се добавел следващият го *soŋ kïš āy, "последен месец на зимата"). На границата между двете системи се получило наслагване и първият от тюркските сезонни месеци, отбелязващ началото на новата година (Nawrūz), бил поставен сред ислямските месеци от куманския списък[309]. Базен се опитва да реконструира оригиналния запис, като възстановява трите летни и последния зимен сезонен месец, получавайки списък с 16 кумански названия[310], кореспондиращи на месеците Ḏū'l-ḥiğğa 692 до Rabi' I 694 г. по Хиджра (2 ноември - 1 декември 1293 до 19 януари - 17 февруари 1295 г. по юлианското летоброене). Според него смесването на двете системи в строго определена последователност показва, че и куманските месеци били лунни. За да се задържат обаче в рамките на четирите соларни сезона, които вероятно започвали с равноденствията и слънцестоянията, било необходимо въвеждането на тринадесети интеркалиран месец приблизително 7 пъти в рамките на 19 години. Този древен лунно-соларен сезонен календар несъмнено имал местен тюркски произход, но той съдържал елементи и от други системи, възприети под влияние на окръжаващата среда. Това проличава както при петте ислямски по характер месеци, така и при имената на дните от седмицата, първите шест от които били заимствувани от персийския език, докато последният очевидно спадал към юдейско-християнската традиция[311]. Липсата на следи от китайско влияние (в Кодекса не става и дума за така популярния на Изток дванадесетгодишен "животински" цикъл) подсказва, че куманите са съхранили един по-архаичен тюркски календар, който "в своята простота и адекватност на

---

[308] **L. Bazin.** Les calendriers, 633-634. Съгласно автора определенията "голям" и "малък" са свързани с продължителността на двата ислямски месеца (първият с 30, а вторият с 29 дни) и отразяват една стара тюркска традиция, засвидетелствана още от XI век. И днес анадолските турци наричат Rabi' I (с 30 дни) и Rabi' II (с 29 дни) съответно Büyük и Küčük Mevlűd ayï (Голям и Малък месец на Рождество). Термините "голям" и "малък" срещаме при Birūni (1030 г.), в чийто списък първите два месеца от годината са обозначени съответно като uluγ ai (голям месец) и kičik ai (малък месец). Съгласно Омелян Прицак обаче това не е съвсем коректно, защото и другите месеци били "големи" (30 дни) и "малки" (29 дни). Той намира обяснение на тези названия в практиката на някои тюркски етноси, употребяващи народния календар, където последните зимни месеци били обозначавани като "месец на големия студ" и "месец на малкия студ", или елиптично: "голям месец" и "малък месец". Срв. **O. Pritsak.** Die sogenannte Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. - *UAJ*, 26, 1954, 61-77, 184-239 (вж. посочените примери на с. 189). Дали в тази стара тюркска традиция не могат да се причислят и българските народни названия на януари и февруари - "Голям Сечко" и "Малък Сечко" (от тюрк. souq или suaq, т.е. "студ")?

[309] **L. Bazin.** Les calendriers, 641. В персийската колонка този "първи месец на пролетта" (il yāz āy) е глосиран с "rabiolgher" (т.е. Rabi' II или Rabi'-ü'l-aḫir). Съществуващото след него название на ислямския месец tōb āy вероятно станало причина за отпадането на сезонния месец *orta yāz āy ("среден месец на пролетта"), който трябва да е предхождал записания един ред по-долу "последен пролетен месец" (soŋu yāz āy).

[310] **L. Bazin.** Les calendriers, 642-643: 1. kurbān bayrām āy ('november'); 2. āšūr āy ('decenber'); 3. safar āy ('januarius'); 4. sövünč āy ('februarius'); 5. il-yāz āy ('marcius', 'rabiolgher'); 6. tōb-āy ('aprilis'); 7. soŋu yāz āy ('madius'); 8. *yāy āy ('junius'); 9. *orta yāy āy ('julius'); 10. *soŋu yāy āy ('augustus'); 11. küz āy ('setember'); 12. orta küz āy ('octuber'); 13. soŋ küz āy ['november']; 14. kïš āy ['decenber']; 15. orta kïš āy ['januarius']; 16. *soŋ kïš āy ['februarius'].

---

[311] **L. Bazin.** Les calendriers, 649. Първите пет названия съответствуват на персийските: 1. yäšanbä, "неделя" (перс. yäk-šanbä, "ден едно"); 2. tūšanbä, "понеделник" (пер. dū-šanbä, "ден две"); 3. säšanbä, "вторник" (пер. sä-šanbä, "ден три"); 4. čahāršanbä, "сряда" (пер. čähār-šanbä, "ден четири"); 5. panšanbä, "четвъртък" (пер. pänğ-šanbä, "ден пет"). Името на шестия ден - ayna или äynä, "петък" - идва от персийското āḏinä ("петък") с преход на спирантното „ḏ" в „y", което според Базен обозначавало доста стара тюркска заемка, вероятно от XI век. Последният ден - šabat, "събота", ден на Sabbat (глосиран: "sabato") - произлиза от юдейско-християнската традиция. Според автора ставало въпрос за по-нови придобивки в речника на куманите (мюсюлмански, после християнски), а не за местна тюркска традиция. Трябва да се отбележи обаче, че подреждането на дните в седмицата е колкото персийско, толкова и юдейско (след šabat започва броенето с ден 1, ден 2 и т.н.). Следователно може да се предполага една още по-стара неислямска и нехристиянска традиция (*хазарско* влияние?), едва впоследствие повлияна от християнството и исляма. Във всеки случай персийското броене насочва към културите по периферията на някогашния ирански свят.

астрономическите и климатичните реалности бил напълно задоволителен за номадското пастирско общество"[312].

Изследването на Луи Базен представлява значителен принос в изучаването на тюркската хронология и поставя в нова светлина податките от Кодекса, което обогатява познанията ни за същността на куманския народ. И макар някои негови реконструкции да запазват хипотетичния си характер (например възстановката на "оригиналния" списък от 16 месеца, който не може да бъде доказан), трудът му се числи към най-добрите проучвания в областта. Едва след повече от десетилетие, когато се натрупват достатъчно публикации, съдържащи нови данни за Венецианския манускрипт, българската тюрколожка **Мефкюре Моллова** предприема поредния (и засега последен) опит за разкриване загадките на куманския календар[313]. Тя наново анализира куманските названия, за седем от които предлага по-различен прочит. Така например противно на всички свои предшественици Моллова интерпретира пролетния месец Y lías ay (в текста: ylias ay) като "месец на Ilyas (Илия)", който започвал в средата на март и продължавал до първата половина на април. Според нея, името ilyas нямало нищо общо с тюркското il[k] yaz (то било негов омоним), а се асоциирало с Ilyas - от Hïdïr Ilyas или Hïdrellez (деня на св. Димитър, падащ се на 23 април по юлианския или на 6 май по григорианския календар)[314]. По-различно е тълкуването и на куманското съответствие за май, Songusax ay (в Кодекса: songuʃax ay), определян досега като "последен пролетен месец". Тук Моллова чете "ʃax" като "saz" (не "yaz") и го свързва с рядко срещаната лексема saz ("хубав"), откъдето *saz ay би означавал "месец на хубавия сезон", а soñγu saz ay - съответно "последен месец на хубавия сезон". Останалите сезонни названия също получават нови интерпретации. На думата cuz например е придадено значението "kúz" "пасище" (pâturage), което според авторката повече би подхождало на номадския живот на куманите, отколкото терминът "küz" (есен). Така Cux ay (kúz ay = юни) става "месец на пашата", а Orta cux ay (orta kúz ay = юли) и Sonchux ay (soñ kúz ay = август) се превръщат в "среден" и "последен" пасищен месец. Куманските наименования за септември и октомври Моллова предпочита да чете с гласната ***o*** вместо ***e***, т. е. Chos ay (qoš ay) и Orta chos ay (orta qoš ay) вместо обичайните ches ay и orta ches ay, отнасяни преди нея към месеците на зимата (qïš или kïš). Тя тълкува тези имена като qoš (или kóš) ay, т.е. "месеци на лагеруване (decampement)" на номадите - от тюркското qoš (кош, номадски лагер), или като qoš ay "месеци на съвкупляване (d'accouplement) на овцете" - от думата qoš (коч, овен). Двете названия образували част от есенната тройна серия, чийто последен член *soñγu (или soñ) qoš ay, съвпадащ с ноември, не е запазен.

---

[312] **L. Bazin.** Les calendriers, 650. Според автора, поради своята отдалеченост от Китай северните тюркски народи на Сибир (преди всичко древните киргизи и куманите-кипчаки) се съпротивявали по-дълго на експанзията на сино-тюрко-уйгурския календар, запазвайки една по-архаична форма за изчисляване на времето според четирите природни сезона. Дори и през XIV в. например цикълът на 12-те животни изглежда не бил използван сред кипчаките от Сирия. Неговото проникване в кипчакска среда е започнало едва след XIII век, навярно в резултат на господството на монголите, които по това време били по-тясно свързани с Китай, отколкото с Европа.

[313] **M. Mollova.** Le calendrier coman du Codex Cumanicus est juste. - *LB*, 30, 1987, N° 3, 163-173.

По такъв начин авторката теоретично реконструира куманския сезонен календар, опирайки се на същите

---

[314] **M. Mollova.** Le calendrier, 164-165. Авторката споменава една легенда, съгласно която пророкът Hïdïr (Hïzïr) и брат му Ilyas обитавали съответно небето и водите. Те се срещали само веднъж годишно в нощта срещу 23 април (6 май). На този ден, смятан за начало на народната нова година, се чествал празникът Hïdrellez (на татарски Qïdïrlez), а месецът около този празник бил наричан по турски Hïdrellez ayï.

принципи, както и Базен, но като използва по-различни координатни термини, като saz aylar, kúz aylar, qoš aylar и *qïš aylar (срв. при Базен съответно yaz, yāy, küz и kïš). Започвайки с пролетта, този календар обхващал последователно месеците *saz ay (III), *orta saz ay (IV) и soñγu saz ay (V); kúz ay (VI), orta kúz ay (VII) и soñ kúz ay (VIII); qoš ay (IX), orta qoš ay (X) и *soñγu qoš ay (XI); *qïš ay (XII), *orta qïš ay (I) и *soñγu qïš ay (II)[315]. Според Моллова при отбелязване на съответните названия глосаторите едва ли са се съобразявали с възможната корелация между месеците и годините по мюсюлманския и по християнския календар. Изхождайки от sóúnc ay (февруари), който в караимски е име на месец март (süyünč ay), тя допуска, че по време на изготвянето на списъка лунните месеци са започвали в средата или в края на техните соларни кореспонденти. На това подхождала най-вече 691 г. по Хиджра (1291-1292) или 725 г. по Хиджра (1324-1325), тъй като тогава 1 safer отговарял съответно на 23 и 18 януари, а 1 reğeb - на 18 и 13 юни. Именно по това време (може би през втората половина на май) ще да е бил осъществен записът на календарните термини, което подсказва, че оригиналът на първата част от Кодекса е бил съставен в 1291/2 или в 1324/5 г. С това месеците от куманската колонка допълнително допринасят за неговото по-точно датиране.

---

[315] **M. Mollova.** Le calendrier, 168-169. На мястото на шест от сезонните названия Кодексът представя комбинирани термини, съдържащи едно арабско име от официалния лунен календар (safar ay), три тюркски народни имена от ислямския календар (tōbay, qurban bāram ay и ašure ay), едно име от хазаро-караимския еврейски календар (sóúnc ay) и едно народно име, заето навярно от соларния персийски календар (ilyas ay). Разграничаването в списъка на две групи от по шест месеца напомня на Моллова един специфичен начин на отчитане на времето при балканските турци, съгласно който годината имала altï ay yaz, altï ay qïš ("шест месеца лято, шест месеца зима"); за граници между двата периода служели Hïdrellez (6 май) и Kasïm (6 ноември), а дните във всеки от тях били броени отделно.

5.4. Голям брой публикации са посветени на лингвистичните податки на паметника, чието изучаване помага за осветляването и на различни други проблеми. След работите на Заянчковски за думата "талашман" (1949), на Куръшжанов за родителния падеж в кумански език (1958) и на Габен общо за езика на Codex Cumanicus (1959)[316], унгарският тюрколог **Лайош Лигети** (1902-1987) обнародва една статия върху куманските глоси *tengizich („auster") и *beči el („huffe hauz")[317]. Чрез първата от тях още през миналия век някои автори са се опитвали да обясняват името на един от Атиловите синове, Δεγγιζίχ. Автентичната форма на думата обаче, както тя се чете във факсимилното издание на Грьонбек, е teŋiz ieli (в неговия кумански речник тя е интерпретирана като teŋiz jeli), което дава teŋiz yeli - словосъчетание, означаващо първоначално "морски вятър". Едва по-късно сред куманите от Южна Русия то е могло да промени своята семантика и да се превърне във "вятър от юг" (т. е. "auster", както го отбелязва Кун), обозначавайки вятъра, веещ от брега на Черно море. По такъв начин хунското име Dengizikh няма нищо общо с *tengizich (teŋiz yeli) от Венецианския кодекс. Разбира се, не е изключено по принцип сближаването на това хунско название с тюркската дума tängiz, dängiz ("море"), която според една хипотеза е залегнала и в името на Чингиз хан. Тогава то би било производно на dängiz и диминутивния суфикс *-ik*. Като допуска, че Δεγγιζίχ е била автентичната форма, от която чрез посредничеството на готски или друг нехунски език са произлезли вариантите Δινζίχ, Dintzic, Dinzic и др., Лигети подробно анализира тюркските обозначения за "море", за да заключи, че с оглед на недостатъчното запазени хунски лингвистични

---

[316] Вж. тук съответно бел. 264, 285 и 271.

[317] **Luis Ligeti.** Sur deux mots comans. - *AA Hung.*, 10, 1962, 167-174.

податки все още трудно може да се прецени дали има някакво "огузко участие" в езика на западните хуни.

Подобни проблеми създава и втората дума - *beči el, глосирана в изданието на Кодекса чрез немското "huffe hauz". В нея Кун съзрял маджарското име на Виена, Bécs [Bēč], както и това на град Pécs в Унгария, тълкувайки немския превод като "urbis munita, castellum". По-късно и други автори интерпретирали по сходен начин названието на австрийската столица, допускайки то да има аварски произход. Лигети обаче обръща внимание на факта, че правилният прочит на немската глоса е hvffe halcz, което означава "парализиран в ханша". В своя германско-латински речник Кун също съпоставя hvffe hauz с немското средновековно huffenhalz (съвр. нем. hüftenlahm). Но той пропуска да свърже този израз с куманската дума, записана всъщност под формата bečel, а не като *beči el. Сега Лигети привежда няколко тюркски примера (bečel, bičel, bäčäl), доказващи, че и въпросната дума от Кодекса означава "парализиран в кръста" и няма нищо общо с унгарското название на Виена.

През 60-те години в куманската езикова проблематика дебютира **Владимир Дримба** с кратка статия за няколко кумански етимологии[318], която скоро е обнародвана в по-разширен преработен вариант[319]. Сред разглежданите лексеми интерес представлява синтагмата Ghasal Coſac, която авторът чете подобно на Радлов (gazal qošaq), но интерпретира по-различно: γazal (< араб. или пер. ġazal, "газел") и qošaq като субстантивирано производно на -aq от глагола qoš- ("съчинявам стихове"). Индиректното засвидетелстване в Кодекса на този глагол в същото му значение чрез деривата qošïčï ("писател, поет"), а така също персийският еквивалент на куманската глоса - Naobat (naubat), означаващ между другото и "музикален състав, свирещ пред двореца [т.е. двора] на цар или княз", дават основание на Дримба да предложи за Ġazal qošaq тълкуването "певец на газели (пред палата на царя или на принц)"[320]. Подобна интерпретация насочва към неизследваните културни традиции на куманите, при които - подобно на други източни народи - в ханския двор може би са пребивавали и своеобразни бардове, хранители на народната памет. За един от тях споменава руската летопис: хан Сърчан го изпратил до брат си Отрок (Атрак) в Грузия, за да му въздейства да се върне обратно.

---

[318] **Vladimir Drimba.** Etimologii cumane. - In: *Omagui lui Alexandru Rosetti*. Bucureşti 1965, pp. 201-203. Тук са разгледани думите: agul, auric, Çaman, kapsa, Sarpă и Veles.

[319] **V. Drimba.** Quelques leçons et étymologies comanes. - *RRL*, 11, 1966, N° 5, 481-489. Авторът предлага прочита и етимологиите на следните 14 глоси от Кодекса: agul (< aγul ~ aγïl < араб. 'aql), Aser (ašïr < араб. 'ašïr), auric (ävrik; äwrik, äwrig), Buug (buvuχ), Chitira (kitira), Çaman (čämän < гр. κύμινον), dolmen (< devül [~ döwül]-men), Gali (χali < пер. ḫāli), Ghasal Coſac (Γazal qošaq), kapsa (qapsa < ср. гр. κάψα), kemeč (kämäč ~ kömeč, kümeč), sarpă (sarpan < пер. šar paḫan), tornakxi (tornaqši [yel]) и Veles (veles < венец. Valessio или гр. βελέσι, βελέσια).

На литературните текстове в Кодекса е посветена следващата пубикация на В. Дримба, в която той се спира на един фрагмент от стихотворна проповед, чийто поетичен характер останал незабелязан от предишните изследователи[321]. Дримба посочва, че текстът се състои от 11 стиха, първите 8 от които показват еднаква рима, формирана от суфикса за мн. ч. *-ler*, докато последните 3 реда завършват с една и съща дума yoχ ("не, няма"). Той определя римовата схема (a-a, b, a-a, b, a-a, c-c-c) и метричния размер, характерен за тюркската народна поезия с използването на стихове от 7 срички с цезура 4 + 3 (∪–∪–/∪∪–). В чистия си вид тази стъпка е видна само при пет от стиховете, докато останалите представлявали нейни варианти, получени от натрупването на повече срички в едната или другата част на метричната фраза. За да тушира това ритмично разнообразие, авторът (вероятно "тюрк") е прибегнал до синкопирането на гласни в отделни думи. Дримба не е в състояние да определи дали проповедта е оригинално творение или превод, но предава нейния текст в дипломатическа транскрипция по факсимилето на Грьонбек, в своя интерпретативна транскрипция на оригиналните буквени начертания и в превод, като привежда накрая също преводите на Кун, Радлов, Банг и Грьонбек.

Интересът на румънския тюрколог към куманските езиковите данни се задълбочава през 70-те и 80-те години, откогато датират и повечето негови изследвания, например статията му за някои думи от Кодекса, монографията върху куманския синтаксис, материалът за 11 кумански термина, прецизирани чрез техните немски съответствия, а така също интерпретацията на други 4 лексеми, които останали без превод или чиито немски глоси били загубени поради повреда на част от хартията[322]. Особено значение обаче има поредицата "Miscellanea Cumanica", върху която Дримба работи вече над две десетилетия. Тя се реализира с оглед на евентуално ново издание на Кодекса, анонсирано от автора още през 1970 г. То щяло да обхваща пълната транскрипция на манускрипта, с една репродукция максимално близка до оригинала, която да запазва разположението на думите в реда и колонките и на редовете в отделните страници, като отчита също всички особености (включително грешките) на графиката, ортографията и пунктуацията, при ясното разграничаване между тези, принадлежащи на писарите, и другите, които се дължали на намесата на по-късни коректори. Освен това изданието трябвало да бъде снабдено с факсимилета, индекс на графемите и с речник на целия лексикален инвентар, който да има критичен и съпоставителен характер, възпроизвеждайки както всички глоси с техните варианти и синоними, с реконструираните им основи и производни, със съответните паралели от кипчакските и други тюркски езици, така също приносите, които досегашните изследователи са дали за обясняването на формата, смисъла или етимологията на отделните думи[323].

---

[320] **V. Drimba.** Quelques leçons, 487: „chanteur de ghazels (devant le palais du roi ou d'un prince)".

[321] **V. Drimba.** Le sermon en vers du *Codex Cumanicus* (fol. 59 r, 8-12). - *RRL*, 13, 1968, N° 5, 407-412.

[322] Срв. **V. Drimba.** Notes sur quelques gloses du „Codex Cumanicus". - In: *Вопросы тюркологии. К шестидесятилетию академика АН Азербайджанской ССР М. Ш. Ширалиева*. Баку, 1971, p. 61; **V. Drimba.** *Syntaxe comane*. Editura Academiei Bucureşti - E.J. Brill Leiden, 1973; **V. Drimba.** Quelques mots comans précisés par leurs gloses allemandes. - *HUS*, 3-4, 1979-1980, 205-214 (= *Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, Part 1); **V. Drimba.** Essai d'interprétation de quelques mots comans non glosés du *Codex Cumanicus*. - *WZKM*, 76, 1986, 81-86. Вж. също: **V. Drimba.** Presupuse influenţe turcice în româna comună. - *SCL*, 31, 1980, 73-79; **V. Drimba.** Dobruca Tatar atasözleri. - *TFA*, 1985, N° 1, 25-36.

В хода на неговата подготовка обаче се наложило да бъдат решавани множество допълнителни проблеми, свързани най-вече с интерпретацията на някои записи. Румънският учен пристъпил към тази изключително трудоемка задача, обединявайки своите приноси в цяла серия от конкретни проучвания. През същата 1970 г. се появяват първите две части на неговите "Miscellanea", които все още нямали собствени подзаглавия - една индикация може би за това, че авторът не си давал сметка за мащабността на своето начинание[324]. По-късно Дримба запазва названието на поредицата за всички текстуални критични бележки, анализи на думи и пасажи, интерпретации на

---

[323] За това амбициозно намерение вж. **V. Drimba.** Problèmes d'une nouvelle édition du *Codex Cumanicus*. - *RRL*, 15, 1970, N° 3, 209-221, където са посочени и примери, онагледяващи някои елементи на бъдещото издание.

[324] **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (I). - *RRL*, 15, 1970, N° 5, 455-459 [Les ratures des feuillets 61r - 63v 26]; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (II). - *RRL*, 15, 1970, N° 6, 579-584 [I. Sur deux. mots du feuillet 80r, ligne 8; II. La graphie *andi* = *andï* ?].

гатанките и пр., които щели да залегнат в бъдещото издание на Кодекса[325]. С прецизността на своите изследвания, които все още не са приключили, Владимир Дримба се налага като един от най-авторитетните специалисти по проблемите на куманския език.

Сред лингвистичните проучвания на Codex Cumanicus трябва да се споменат и работите на **Мефкюре Моллова**. Още в началото на 80-те години тя се опитва да даде нови тълкувания на някои гатанки, което подтиква Дримба пак да се върне към тази тема[326]. По-късно авторката издига тезата, че пропагандирането на католицизма сред куманите изглежда е било съпроводено с атаки срещу езичеството и една друга съперничеща религия - вероятно исляма[327]. Основание за това тя намира в някои фрагменти от Кодекса, съдържащи лексемите topraq (или toz topraq) и talašman. В първата от тях Моллова вижда не просто "земя, пръст", а почвата под краката като един "обожествяван, спиритуализиран обект", когото паганистичните куманите назовавали Teŋrí, Teŋerí, Taŋrï, т. е. "Бог", и който в известна степен съответствувал на древнотюркското Yer-Sub, "Земя-Вода". Впоследствие терминът Teŋгн станал обозначение за християнския (и за мюсюлманския) бог и бил заменен в предишното си значение чрез toz topraq или просто topraq, използвани "изключително от пасторите и може би от куманите християни (също от ходжите и ислямизираните кумани) с известен презрителен оттенък"[328]. Втората дума - talašman, интерпретирана като "този, който настървено проповядвал своята религия", позволява на авторката да допусне наличието през XIV в. на остра конкуренция между християнските и мюсюлманските мисионери, всеки

---

[325] **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (III). Notes de critique textuelle. - *RRL*, 16, 1971, N° 4, 275-286; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (IV). À propos de quelques devinettes du Codex Cumanicus. - *RRL*, 17, 1972, N° 1, 3-21; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (V). Mots attestés par des formes possessives. - *RO*, 38, 1976, 111-115; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (VI). Notes de critique textuelle. - *RRL*, 21, 1976, N° 4, 507-511; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (VII). - *SAO*, 9, 1977, 59-65; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (VIII). De nouveau sur quelques devinettes comanes. - *Turcica*, 11, 1979, 190-201; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (IX). Quelques récupérations. - *RO*, 40, 1978, 21-31; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (X). Notes de critique textuelle. - *RRL*, 24, 1979, N° 2, 159-173;**V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XI). Mots Comans et Persans éclairés par leurs gloses Latines. - *RRL*, 24, 1979, N° 4, 353-371; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XII). Notes de critique textuelle. - *RRL*, 25, 1980, N° 5, 485-493; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XIII). À propos de quelques textes comans marginaux. - *SAO*, 10, 1980, 77-81; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XIV). I. De nouveau sur le feuillet 76r 21-23 du Cod. Cum.; II. Discordances sémantiques dans le vocabulaire latin-persan-coman. - *RRL*, 28, 1983, N° 2, 99-124; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XV). Encore quelques discordances sémantiques dans le vocabulaire latin-persan-coman. - *RRL*, 28, 1983, N° 6, 467-477; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XVI). Notes de critique textuelle. - *RRL*, 30, 1985, N° 1, 7-21; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XVII).- *RRL*, 32, 1987, N° 5, 453-459; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XVIII). - *TDAYB*, 1984 (1987), 1-10; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XIX). Notes de critique textuelle. - *RRL*, 33, 1988, N° 6, 445-461; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XX). Autour d'une nouvelle interprétation des devinettes comanes. - *RRL*, 35, 1990, N° 1, 53-70; N° 2, 133-152; N° 3, 231-251.

[326] **M. Mollova.** Sur quelques devinettes du Codex Cumanicus. - *SAO*, 10, 1980, 103-116; **M. Mollova.** Nouvelle interprétation de 25 devinettes du Codex Cumanicus. - *LB*, 24, 1981, N° 4, 47-78. Вж. тук бел. 291 и 292.

---

[327] **M. Mollova.** Traces des querelles religieuses dans le Codex Cumanicus. - *AO Hung*., 39, 2-3, 1985, N° 339-351.

[328] Вж. **M. Mollova.** Traces, 339-343, 350. Хипотезата на Моллова се основава на една бележка на Кун за религията на паганистичните кумани: Tengrisi topraq 'Deus eorum terra est'. Известно е обаче, че с „tengri" алтайските народи (също и древните тюрки) обозначавали небето, а не земята. Това добре съответства на вярванията на шаманистите, за които върховното божество представляло създание с небесен характер (Être de nature céleste). Срв. критичните бележки към Моллова при **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XIX), 452-459 и по-специално при анализа на глосите: 10. tengeri, tenger, tengir; 11. topraq и toz topraq. По-късно Моллова отново се връща към този проблем, развивайки въз основа на многобройни примери и съпоставки хипотезата, че под topraq и toz topraq се подразбирала вероятно древната Богиня-майка, докато Teñri, бивайки първоначално неперсонифицираната безполова космическа сила, се раздвоил, давайки, от една страна, Kök Teñri или само Teñri, т.е. "Бога-Небе", а от друга страна - пак Teñri, но в смисъл на Богинята-Земя (тук спада изразът Teñrisi topraq), респективно Sub-Yer Teñri, т.е. "Богинята Вода-Земя". Вж. **M. Mollova.** Traces des querelles religieuses dans le Codex Cumanicus (II). - *Ar Or*, 61, 1993, 419-432 (и по-специално §§ 8-10 на с. 425-431).

от които се борел за привличането към своята вяра на куманите езичници в Източна Европа[329].

И през следващите години Моллова продължава да се занимава с различни страни и аспекти от съдържанието на паметника, хвърлящи допълнителна светлина върху бита и културата на куманския народ. Едновременно със своето оригинално тълкуване на сезонния календар тя обнародва и статия върху един от химните във Венецианския кодекс[330]. Следва анализа на персийския фонетичен материал[331], прецизирането на отделни тюркски глоси[332] и т. н. Но най-големият принос на авторката, новото, което тя внася в изучаването на текстовия материал на Кодекса, е установяването на множество тюркски термини, свързани с шаманистичните, будистки, несториански, манихейски и други религиозни вярвания в Централна и Средна Азия. Още през 1990 г. Моллова представя запазените "източнотюркски" податки и възможните следи от будистки влияния сред куманско средновековно общество[333]. За целта тя анализира термина Bitik tili, определяйки го не като библейския език (така Грьонбек), а въобще като "писмен език", т. е. каноничния език на свещените книги. Изписаната с уйгурски букви дума bitik (писмо) на свой ред загатва за характера на тези книги, доказвайки наличието на информатори или преводачи, познаващи и ползващи уйгурицата. Това според Моллова вероятно били преселили се в Европа уйгури будисти, доколкото и куманските гатанки до голяма степен са будистки (!). Една от тях (№ II) е подробно анализирана на с. 147-151. В това свое изследване Моллова за пръв път повдига булото пред така наречения "куманско-немски речник", разположен на fol. 56 r - 59 v, 80 v - 82 r, както и пред латинско-тюркските и тюркско-латинските податки от fol. 66 verso на CC II, смятани досега за самостоятелни лексикографски единици. В тях обаче авторката вижда цели тюркски фрази, чиито лексико-граматични съставки били изписани отделно една под друга - един начин на анотиране, аналогичен на преведените от санскрит будистки тюркски текстове в Централна Азия. Тя установява наличието в Кодекса на близки до централноазиатските понятия, което я навежда на мисълта, че въпросните материали били ре-копия на будистки текстове, написани вероятно с уйгурско писмо. Един такъв типичен пример е будисткият термин suzuk su "чиста, филтрирана вода", аналогичен на санскритското acchān pāniyān "чиста вода"[334]. Характерен будистки текст представляват и "Осемте будистки забрани" (с. 146), вписани веднага след "Десетте Божи заповеди", които според Моллова навярно имали несториански произход. Обобщавайки фонологичните, морфологичните и лексико-семантичните особености в тюркския език на Кодекса, авторката посочва редица негови черти, които го сближават с писмения език на някогашните източни тюрки. Тя заключава, че Кодексът като цяло е манускрипт не само на християнската религия, но и на шаманизма, будизма, манихейството и пр., където всеки религиозен термин изисквал специално разбиране, и обещава да се спре по-подробно на тези термини в друга статия, депонирана в сп. „Turcica“.

---

[329] В едноименната си статия от 1993 г. Моллова коригира интерпретацията на термина talašman, придавайки му смисъла на силен и свадлив демон, дявол („diable, une sorte de démon fort et querelleux"). Вж. **M. Mollova.** Traces (II), 424.

[330] **M. Mollova.** Le calendrier coman du Codex Cumanicus est juste. - *LB*, 1987, N° 3, 163-173; **M. Mollova.** Sur un hymne du Codex Cumanicus. - *RO*, 45, 2, 1987, 27-33.

[331] **M. Mollova.** Le Persan des Comans et la valeur de certaines lettres dans le Codex Cumanicus. - *WZKM*, 78, 1988, 87-119.

[332] **M. Моллова.** Тюркские слова tulum, tobalaq, yez, qapsa в Кодекс Куманикус. - *CT*, 1989, № 2, 34-39; **M. Mollova.** Essai de précision de quelques mots comans du Codex Cumanicus. - *Ar Or*, 57, 1, 1989, 35-46; **M. Mollova.** Sur certain mots comans et persans dans le 'Codex Cumanicus'. - *RO*, 48, 1, 1993, 83-127 и др.

[333] **M. Mollova.** Codex Cumanicus, le bouddhisme et le turk oriental. - *WZKM*, 80, 1990, 141-165.

Три години по-късно обявеното изследване излиза от печат, но не в „Turcica“, а във Виенския ориенталистичен орган[335]. Там авторката обяснява как е стигнала до идеята, че куманско-немският глосар на fol. 56 r - 57 v, 80 v - 82 v и фрагментарният латинско-кумански речник на fol. 66 обхващат не единични лексеми, а цели фрази и изречения, които изпъкват ясно, когато отделните думи бъдат подредени хоризонтално. Като илюстрация тя дава един подобен реконструиран текст (на fol. 81), за да пристъпи към осветляване на шаманистичните, шамано-будистки, будистки, ламаистки, несториански, манихейски, ислямски и пр. следи не само във възстановените от нея материали, но също в християнските религиозни текстове и дори в първата част на Кодекса. И макар някои от тезите на авторката да са спорни[336], това ни най-малко не намалява огромната ѝ заслуга за разкриването на цяла нова проблематика в изучаването на Codex Cumanicus. На тази тема тя се спира и във втората част на своите "Следи от религиозни борби"[337], където в транскрипция и превод дава повечето реконструирани текстове. Сега вече интерпретираните термини са обяснени по-подробно и са снабдени с допълнителни примери в подкрепа на авторовите заключения. Същата проблематика продължава да я вълнува и в други по-късни разработки.

---

[334] Има се предвид необходимостта да се пие филтрирана чиста вода, за да не бъде погълнато случайно някое водно същество (насекомо или ларва), а заедно с това - и инкарнираната в него душа.

[335] **M. Mollova.** Nouveaux côtés dévoilés du Codex Cumanicus. - *WZKM*, 83, 1993, 117-148.

[336] Например идеята, че шаманът се преобличал често като шаманка, за да се възползва от нейното майсторство, защото в дълбоката древност "религиозните ритуали се извършвали почти изключително от жрици" (с. 133. Всъщност ритуалното преобличане в женски дрехи може да има и друга семантика - подчертаване, респ. придобиване на "безполовост" или "двуполовост", подобно на висшите астрални създания, с които шаманът установявал контакт), или твърдението, че тюркското úc teñdäš (лат. Trinitas "триединство") било калка на нем. Dreieinigkeit (id.) и др. Не съвсем убедителни са и някои тълкувания на авторката, виждаща в отделните термини непременно будистки, ламаистки и прочее следи. По въпросите на шаманизма (още повече на будизма, ламаизма, несторианството, манихейството и т.н.) съществува богата сериозна литература, но Моллова е ползвала главно отделни руски ав-тори и някои речникови пособия. Не е изключено и поради тези причини статията да е била отклонена от „*Turcica*“.

5.5. Особено голямо значение обаче имат публикуваните през 80-те години комплексни изследвания на Codex Cumanicus, разкриващи още по-пълно неговия характер като исторически и езиков извор. Тук преди всичко трябва да се спомене оригиналният труд на **Дагмар Дрюл**, подготвен като дисертация под ръководството на проф. Ханс-Вилхелм Хаусиг и защитен през 1979 г. в Историческия факултет на Рурския университет в Бохум[338]. Както личи от самото заглавие, авторката се е стремяла да разкрие историята на възникване и значението на този паметник. Ето защо след една кратка въвеждаща глава (I. Einleitung) тя анализира досегашните проучвания (II. Bisherige Forschungen) върху датирането, мястото на възникване и автора на Кодекса, представяйки в съпоставителен план мненията на Кун, Хунфалви, Радлов, Иречек, Теза, Салавил, Банг, Самойлович, Расовски, Малов, Дьорфи, Габен, Мончи-Заде, Бодроглигети и Дримба. След това пристъпва към своите собствени проучвания (III. Eigene Untersuchungen), където разглежда материята в същата

---

[337] **M. Mollova.** Traces de querelles religieuses dans le Codex Cumanicus (II). - *Ar. Or.*, 61, 1993, 419-432.

[338] **Dagmar Drüll.** *Der Codex Cumanicus. Entstehung und Bedeutung*. Verlag Klett-Cotta, Stuttgart 1979 (1980), 143 S. (= *Geschichte und Gesellschaft.* Bochumer Historische Studien, Bd. 23). Срв. към това рецензиите на: **O. Pritsak** в: *JTS*, 4, 1980, 211-213; **A. von Gabain** в: *MT*, 5, 1979 (1981), 136-139; **B. Spuler** в: *Islam*, 58, 1, 1981, 178-179; **A. von Gabain.** Komanische Studien. - *UAJ*, N.F. 2, 1982, 290-291; **Ch. Warnke** в: *HZ*, 235, 1, 1982, 175-176; **V. Drimba** в: *RRL*, 28, 5, 1983, 457-459; **Kl. Röhrborn** в: *ZDMG*, 134, 2, 1984, 377.

последователност, поставяйки накрая и въпроса за причините, довели до възникването на манускрипта.

По отношение на датировката Дрюл потвърждава основните наблюдения на Самойлович и Малов. При сравняване на християнския и мюсюлманския календар обаче тя използва по-новото трето издание на хронологичните таблици на Малер и Вюстенфелд[339], в резултат на което стига до извода, че оригиналът на първата част на Кодекса ще да е възникнал по-скоро между 1292 и 1295 г. Авторката приема датата 11 юли 1303 г. като времето, когато започнало изготвянето на препис на глосара - "навярно не първия и не единствения". За да установи възрастта на достигналия до нас ръкопис, тя за пръв път подлага на проверка сведенията на Дьорфи, като лично анализира материала на съхранявания във Венеция манускрипт. Резултатите от това изследване заемат с. 26-31 на труда и потвърждават изводите на унгарския учен. Става ясно, че отделните части на Кодекса били подвързани в общ том едва през първата половина на XVIII в., когато около 1741 г. познатият днес екземпляр бил снабден с твърда корица, облечена в кафява кожа и декорирана с герба на Венеция. Дрюл разграничава трите свезки на паметника, обхващащи съответно листа 1-29, 30-59 и 60-82, като посочва кореспонденцията на страниците и съдържанието на всяка от тях. Проверката на хартията и начина на сгъване на листовете показва, че за първите две свезки бил използван форматът "Realle", а за третата - "Reçute". И двата формата започнали да се употребяват в

---

[339] Вж. **Eduard Mahler.** *Wüstenfeld-Mahlerische Vergleichungstabellen zur muslimischen und iranischen Zeitrechnung mit Tafeln zur Umrechnung Orient-christlicher Ären*. Wiesbaden, ^{3}1961. Срв. обаче забележката на Бертолд Шпулер в рецензията му върху труда на Дрюл, където на с. 179 е подчертано, че третото издание на таблиците не се различава съществено от използваното от Малов второ издание (1926), тъй като е изготвено по фотомеханичен път. Според Шпулер годината на възникване на оригинала би трябвало да е 1293/94.

Италия от 1310 г., която би могла да се приеме като *terminus post quem* за възникването на манускрипта. Анализът на водните знаци, осъществен с помощта на д-р Банаш от Главния държавен архив в Щутгарт, където се съхранява цяла картотека на средновековните филиграни, на свой ред насочва към една дата около 1330 г. Това кара авторката да заключи, че достигналият до нас паметник е бил написан едва в средата на XIV в. По-нататък, на с. 31-33 от труда тя се опитва да установи кои части в отделните свезки са оригинали и кои преписи, като споделя редица ценни наблюдения.

За да локализира мястото на възникване на триезичния глосар Дрюл изследва значението на италианските търговски връзки със Златната Орда и с илханската държава, проследявайки в хронологична последователност италианската колонизация на Северното Черноморско крайбрежие (с. 34-39). Тя отхвърля венецианските опорни пунктове Тана и Солдая, както и генуезката колония в Солхат, спирайки вниманието си върху Кафа - първата генуезка колония по Крим, чието създаване било потвърдено през 1266 г. чрез златноорденския хан Мьонгке Темюр. От там европейците могли да поддържат тесни стопански отношения и с пристанищния град Трапезунд, който от 1285 г. също разполагал с генуезка търговска фактория и откъдето водел директен керванен път към столицата на илханската империя, Тебриз. Именно пряката връзка Кафа - Трапезунд - Тебриз би могла съгласно Дрюл да обясни интереса към персийския език на автора на триезичния глосар. И понеже по времето на възникване на глосара (1292-1295) генуезците били тези, които поддържали политически и търговски контакти едновременно с илханите и със Златната Орда, то и самият глосар според нея ще да е възникнал най-вероятно в Кафа (днешна Феодосия) на Крим.

Историческата стойност и културното значение на Кодекса не могат да бъдат правилно оценени без да се изясни въпросът за авторите на отделните негови части. Филологическите изследвания обаче дават информация само за произхода на копистите на триезичния глосар, но не и за произхода на същинския му автор. След като въз основа на историческия хинтергрунд Дрюл го определя като генуезец, остава само да се уточни дали той е бил търговец или мисионер? С тази цел авторката разглежда отблизо съдържанието на вокабулара, в който преобладават търговските понятия и названията на търговски стоки. Тя анализира списъка на тези стоки, съпоставяйки ги с данните на Пеголоти (XIV в.) и с генуезките нотариални актове от Кафа, като обобщава в отделни таблици експортните и импортните артикули[340] и очертава търговските връзки, водещи по онова време от Средна Азия към Тана и от Кафа през Трапезунд до Тебриз. Така, опирайки се на историческите критерии, Дрюл стига до извода, че триезичният речник бил изготвен през 1292-1295 г. от генуезки търговец в Кафа. По-различна е ситуацията с куманско-немския глосар, определян от нея като оригинал, което позволява на филологическите проучвания да бъдат по-ефективни при определяне произхода на автора. И тъй като куманската му част била подробно разгледана от Дримба, Дагмар Дрюл съсредоточава вниманието си върху недостатъчно изследвания немски словесен материал. В общия писмен дукт, отразяващ форма на шрифта Bastarda, тя открива графични особености, които я карат да заключи, че в изготвянето на втората част на Кодекса са участвали 16 различни писари, някои от които - членове на една и съща скриптория. Авторката се опитва да разграничи отделните "ръце" по страници и редове (стр. 92-93), след което издирва техния произход въз основа на лингвистичните податки (стр. 93-123), носещи недвусмислено белезите на един източен средненемски език (Ostmitteldeutsch). Тя обръща внимание също на допълнително записаните в триезичния речник 15 немски глоси (стр. 124-128). Те отразяват главно названията на телесни предимства и недостатъци, откъдето Дрюл предполага, че може би са служели като един вид "Checkliste" за обичайната в Кафа търговия с роби. На свой ред сходството в ортографията и дукта между куманско-немския глосар и куманските молитвени материали подсказва, че те навярно са писани от едни и същи автори. Това са били монаси от източната средненемска езикова област, които имали за задача да християнизират куманоезичното население в земите на Златната Орда. Дрюл подчертава, че за пръв път необходимостта от покръстване на куманите била изтъкната в булата на папа Григорий IX от 11.IX.1239 г. и това изискване на курията, насочено предимно към францискански и домникански монаси, се повторило до края на XIV в., като в 1332 г. дори било взето решение за откриването в Пера и Кафа на езикови училища, подпомагащи мисионерската дейност. Вероятно известни успехи са били постигнати и сред военнопленниците роби, предлагани от монголците за продан, преди да бъдат транспортирани по море до Египет. Християнските търговци били задължени да освобождават новопокръстените, а те им се издължавали, оставайки на работа при тях като домашна прислуга. Именно чрез тясното сътрудничество между мисионери и търговци Дрюл си обяснява съществуването на двете различни части на Кодекса. За ѐдин от последните негови притежатели тя намира в генуезките нотариални актове имената на трима предполагаеми родственици - Pietro da Finale (1281), Gugliemo de Finale (1289) и Oberto di Finale (1290), откъдето заключава, че навярно и Antonio di Finale е бил генуезки търговец и тъкмо той може да е донесъл Кодекса в Италия.

---

[340] **D. Drüll.** Der Codex Cumanicus, 44-54, 55-77. Срв. обаче критичните бележки на Шарлоте Варнке на с. 176 от нейната рецензия.

В кратък раздел, посветен на причините за възникване на паметника (с. 132-135), авторката определено подчертава, че латинско-персийско-куманският глосар от Кодекса е документ за търговско-политическите връзки между генуезци и монголци от края на XIII до края на XIV в., когато с преместването на търговските пътища на север московските търговци постепенно поели ролята на генуезците. На свой ред проповедническите материали, химните и куманско-немският глосар представляват документ за мисионерската дейност на източните средненемски монаси сред "обозначените като кумани народи на Южна Русия". Както множеството манастири, така и италианските колонии в Крим предлагали на мисионерите ценна изходна позиция за тяхната религиозна пропаганда. Това обяснява според Дрюл наличието в началото на XIV в. на един доста широк слой от духовници - членове на францискански или домикански ордени -, които били в състояние не само да разбират кумански, но и да водят записи на този език.

Основните изводи на немската историчка са обобщени в една кратка заключителна глава (IV. Zusammenfassung), разположена на с. 136-137. Следва списък на изворите и на използваната литература (съответно с. 138 и 139-143). Като цяло монографията на Д. Дрюл представлява значителен принос в изучаването на Codex Cumanicus - неслучайно тя веднага привлича вниманието на редица авторитетни учени[341]. Особено ценни са палеографските анализи на ръкописа и проучването на немския материал. Но може би най-голямата заслуга на тази книга е, че успява да разкрие "като исторически извор един труд, оценяван досега само като документ на един изчезнал език"[342].

---

[341] Срв. рецензиите, изброени тук в бел. 330.

5.6. През втората половина на XX в. изданието на Геза Кун отдавна се е превърнало в библиографска рядкост. То продължава да се ползва от изследователите, особено от тези, които нямат достъп до запазения във Венеция манускрипт и не владеят добре средновековната латинска и немска палеография, за да си послужат директно с фототипното издание на К. Грьонбек. Отделни слабости и погрешни интерпретации в публикацията на Кун обаче, както и достигнатото по-високо равнище на изследванията карат редица учени да пледират за ново обнародване на паметника, съобразено със съвременните изисквания на науката. Още през 1964 г. за необходимостта от едно повторно издание на Кодекса се застъпва **А. Куръшжанов**, а през 1970 г. **В. Дримба** излага своите виждания относно подхода, облика и проблемите, свързани със съвременното публикуване на този ценен извор[343]. Трудностите пред това начинание обаче явно се оказват по-големи и оповестените нови издания така и не се появяват. Междувременно Унгарската академия на науките се заема с преотпечатването на труда на Кун във връзка с юбилея от неговата поява[344]. Репринтираният вариант съдържа пълния текст на публикацията от 1880 г., като към него е

добавен също един портрет на граф Геза Кун, а освен това и посочвания в маргината на страниците на Кодекса, което допълнително улеснява изследователите. Но може би най-ценното в него е встъпителната студия на **Л. Лигети**, обнародвана отделно и в органа на Ориенталския институт към Академията[345]. Тук след някои общи данни за издателя и проучването на самия паметник (стр. 1-5), Лигети представя накратко структурата на Codex Cumanicus и анализира възможностите за определяне на неговата датировка, локализация, автори и предназначение (с. 5-13). При това той подлага на критична оценка изказаните досега мнения и дава допълнителна информация за търговско-политическите връзки на италианските колонисти в региона, разглеждайки също писмените договори, които венецианци и генуезци сключвали с представителите на Златната орда. Тези документи били обикновено двуезични, с оригинален тюркски текст и превод на латински или италиански. Латинските преводи на някои от запазените дипломи били осъществени от кумански (de Cumanico in Latinum) и Лигети не се съмнява, че този кумански език е идентичен с куманския от първата част на Кодекса, което подсказва, че той бил използван от италианците както за търговски цели, така и в дипломатическите им контакти. Отделни актове са датирани по 12-годишния "животински" цикъл, например "*in lo anno de porcho*" (в годината на свинята, 1347) или "*lo anno de Can*" (годината на кучето, 1356), а това кара Лигети да заключи, че Базен бил "твърде прибързан в преценката си", че куманите не познавали този източен календар. Наистина в Кодекса липсват следи от животинския цикъл, но това се дължало просто на факта, че неговият автор е "стартирал от латински, а не обратно"[346].

---

[342] Така Ханс-Вилхелм Хаусиг в неговото предисловие (Geleitwort) на с. 9 от труда.

[343] Срв. тук бел. 285 и 323: **С. К. Кенесбаев, А. К. Курышжанов.** О новом издании "Codex Cumanicus" в Казахстане. - *ИАНКазССР.СОН*, 1964, вып. 3, с. 35-45; **V. Drimba.** Problèmes d'une nouvelle édition du *Codex Cumanicus*. - *RRL*, 15, 1970, N° 3, 209-221.

[344] ***Codex Cumanicus.*** Edited by Géza Kuun. With the *Prolegomena to the Codex Cumanicus* by Louis Ligeti. [Edited by É. Apor]. Budapest 1981. 54 + (2) + CXXXIV + 395 pp. (= Kōrösi Csoma Society - Library of the Hungarian Academy of Sciences; *Budapest Oriental Reprints*, Series B 1). Срв. към това рецензиите на **V. Drimba** в: *RRL*, 28, 1983, N° 5, 459-460 и на **M. Mollova** в: *POF*, 37, 1987 (1988), 313-316.

[345] **L. Ligeti.** Prolegomena to the Codex Cumanicus. - *AO Hung.*, 35, 1, 1981, 1-54. Също на унгарски език: **L. Ligeti.** A Codex Cumanicus margójára. - In: *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- es Irodaltudományok Osztályának Közleményei*, 33, 1-4 1982 (1985), 317-362.

По-нататък унгарският учен анализира съдържанието на Кодекса (стр. 13-19), подчертавайки че лексико-граматическите очерци на двете негови части били изготвени по сходни, но различни образци, чието предназначение било да подпомагат изучаването на източните езици от лица, перфектно владеещи латинския. Подобни речници, но на базата на арабски, са съставяни през монголския период за турски, персийски, арменски и други езици. Техният материал също бил аранжиран в колонки, но едва ли анонимните автори на Кодекса са се ръководели от тях като модели за своята компилация. Че текстовете били копирани или диктувани, личи по множеството грешки и Лигети посочва някои примери за грешки на кописта и грешки, получени при диктуване, разграничавайки ги от прочитните грешки на Кун.

Изключително ценни са изказаните от автора съображения върху характеристиката и специфичните особености на куманските (с. 19-24), персийските (с. 24-41), латинските (с. 41-46) и немските (с. 46-51) лингвистични податки. При анализа на куманския материал той обръща внимание на онези фонетични черти, които позволяват да се откроят по-ясно двата основни диалекта, говорени в различни региони: "първият на територията на директния контакт с италианските колонии, а вторият - от куманите (татарите), сред които работели францисканските мисионери"[347]. Персийският език на Кодекса също поставя редица въпроси, например коя италианска колония е имала най-голяма нужда от него; дали записът му е бил осъществен от един преводач, владеещ и кумански, или от

---

[346] Вж. **L. Ligeti.** Prolegomena, на с. 11-12 и бел. 16.

[347] **L. Ligeti.** Prolegomena, 24.

различни информатори; дали различието в тяхното произношение е породило коекзистиращите варианти, или в тях рефлектират по-скоро нетрайните черти на един единствен диалект? И ако засега родината на този говорим персийски трудно може да се установи (Хорасан, Прикаспието или Кюрдистан), то по всяка вероятност той е бил използван тъкмо в кервансараите по търговските пътища и негови проводници били тамошните преводачи. Явно преводачът на персийската част на Кодекса е бил мюсюлманин. Това проличава не само от имената на месеците, но и от имената на седемте *horae canonicae* от християнската терминология, които до голяма степен били съпоставени с названията на петте мюсюлмански молитвени часове. Всичко това показва според Лигети "колко близко свързани един с друг и с исляма били ориенталските езици на Кодекса. Арабски и кумански елементи са примесени с местния персийски вокабулар, а персийски и арабски елементи се смесили с кумански"[348]. Но ориенталски заемки главно с арабски и персийски произход се съдържат и в италианско-латинския език от първата част на Кодекса[349], който значително се различава от църковния латински на средновековните манастири, използван във втората му част. Тази част е била изготвена от францисканските мисионери, преди още те да се запознаят с двете свезки, обхващащи италианско-латинския материал. Лигети предполага, че съществуващата днес трета свезка може да е била предхождана от "францисканска първа свезка, която не е дошла до нас". Тя започва с "неутрален" текст: куманските гатанки и тъкмо този материал, напълно различен по съдържание от всичко останало, го кара да вярва, че тези две страници може да са не началото, "а по-скоро продължението на една по-ранна, загубена свезка с подобно съдържание"[350]. От друга страна, разглеждайки близо 500-те немски глоси, Лигети установява, че те са разположени главно в началото и в края на втората част, т.е. че само 10 от нейните 50 изписани страници идват безспорно от немски монаси. Автори на останалите материали (включително на религиозните текстове) са въобще францисканските братя, сред които е имало представители и на други националности. Лигети се съмнява в заключението на Дрюл за 16-те различни "ръце" в "немската" част и обръща внимание на обстоятелството, че с немски глоси са запълнени тъкмо онези страници от втората и третата свезка, които първоначално били оставени празни. Това го води до извода, че авторите на Codex Cumanicus като цяло могат да бъдат групирани в три (а не две) категории: (1) италиански колонисти; (2) францискански монаси, владеещи латински, и (3) църковни (и светски) лица с немски произход[351].

---

[348] **L. Ligeti.** Prolegomena, 41.

[349] Срв. примерите, посочени от автора, чието обособяване в отделен списък представлява още един от многото приноси на тази студия: **L. Ligeti.** Prolegomena, 43-45.

Накрая унгарският учен сумира резултатите от своето изследване (с. 51-54). Според него първата част на Кодекса, която той определя като "книга на преводачите" (Interpretors' Book), е била съставена за канцеларски нужди към средата на XIII в. от неизвестно лице въз основа на по-ранни, засега непознати, извори в една от италианските колонии по Черно море. Тя е била често копирана и използвана както от генуезци, така и от венецианци, но никое от тези италиански копия не е достигнало до нас. Датата 11 юли 1303 в познатия ни екземпляр маркира деня на започване (или на завършване) на поредния препис. На свой ред съществуващото днес копие е било изготвено в някой францискански манастир (навярно в "Св. Йоан") около 1330 г. Втората част на Кодекса Лигети назовава

---

[350] **L. Ligeti.** Prolegomena, 46.

[351] **L. Ligeti.** Prolegomena, 51.

"книга на мисионерите" (Missionaries' Book). От оригиналното съдържание на нейния "предшественик" са останали само куманските гатанки, с които започва т. нар. трета свезка. Тази унаследена част е последвана от религиозните пасажи, използвани за мисионерски цели. По всяка вероятност "мисионерската книга", написана около 1340-1356 г., произлиза от друг, неопределен засега манастир, където персийският език не бил повече необходим и където се говорело на по-различен кумански диалект. Впоследствие трудът достигнал до трети манастир, ръководен от немски монаси. Те придобили също "книгата на преводачите" и запълнили празните страници на двете произведения с германски и латински глоси. Накрая при неизвестни обстоятелства трите свезки преминали от немските францисканци отново в италиански ръце - най-напред като собственост на генуезеца Antonio di Finale (след 1356 г.), а после като венецианско притежание.

5.7. През 1982 г. излиза една скромна обзорна статия на автора на тези редове[352], в която са описани структурата и съставът на Кодекса и въз основа на досегашните проучвания се разглеждат въпросите за неговата датировка, локализация, авторство и предназначение. Тя е ориентирана към по-широка публика и цели да запознае българската научна общественост със спецификата и значението на паметника поради съществената роля на куманите в историята на Втората българска държава. "Близо двувековното съвместно съжителство на българи и кумани явно е изиграло определена роля в дооформяне характера на българския етнос" - се изтъква в края на публикацията. "Следи от това съжителство представляват... както лични и фамилни имена..., така и някои селищни названия... В българските народни говори са запазени определени думи, установени като кумански. Може да се предполага, че куманските лингвистични останки са значително повече, но тяхното диференциране се затруднява от съществуването на турски съответствия с подобен (или дори еднакъв) звуков гласеж. Ето защо една от основните задачи на българската тюркология е изучаването на кумански и определянето на по-ранното тюркско влияние върху българския език. В това отношение Codex Cumanicus, чието съставяне съвпада по време с куманската династия на Тертеровци, може да се окаже един безценен извор, ако в него се установи наличието на глоси, за които има подобни по звуков строеж и значение ‘български’ съответствия".

---

[352] **В. Стоянов.** Един неизчерпан извор: Codex Cumanicus. - *Векове*, 1982, № 6, 28-35.

За съжаление активизираната през 80-те години асимилационна политика спрямо турското население в страната рефлектира и върху тюркологичните изследвания. През последвалия период не може да става и дума за изучаване на тюркското "наследство" и влияние върху българския език. Единствено М. Моллова продължава да се интересува от Кодекса, но с малки изключения нейните приноси са публикувани извън България[353].

Не така стоят нещата в съседна Румъния. Още на 17-ата сесия на The Permanent International Altaistic Conference, проведена на 3-7 юни 1974 г. в Бон, **В. Дримба** оповестява предварителните резултати от едно проучване върху датировката на паметника, което бива обнародвано в завършен вид значително по-късно[354]. В него се обръща внимание на бележките по Кодекса на някогашния директор на библиотеката при храма "Св. Марко" във Венеция - Pietro Zorzanello. Те датират от март 1949 г. и са свързани с намерението му да бъде анализиран наново съхраняваният в библиотеката манускрипт. Резултатите трябвало да намерят приложение в една статия, озаглавена „La Data e la provenienza del Codice "Cumanico" (Marciano Latino 549)“, от която за съжаление е запазен само кратък конспект. Авторът на бележките констатира, че поставената в началото на Кодекса година не е MCCCIII, а трябва да се чете MCCCXXX, т. е. 1330. Според него тук десетиците отразяват една рядка разновидност на средновековното лигурийско писмо, при която XX се изписва като "n", XXX - като "m", а XXXX (т. е. XL = 40) прилича на две свързани "n", докато на свой ред II напомня "u", III - едно обърнато "m" (или "*ш*" от руската азбука) и т.н. Тази дата потвърждава филиграноложкото проучване на Дьорфи и представлява нов аргумент за генуезкия произход на паметника. В подкрепа на прочита 1330 сега Дримба представя някои фотоси на датировки от различни средновековни документи, където ясно личи подобен начин на изписване, например: M°cc°m (= 1230), M°ccc°m (= 1330), M°ccc°m°*ш* (= 1333) и пр. Всичко това го води до заключението, че датата 1303 трябва да отпадне от дискусиите относто историята на извора, а заедно с нея и хипотезата за съществуването на някакво междинно копие. Според него, достигналата до нас "италианска" част по всяка вероятност представлявала "първото и единствено копие по оригинал, който не се е запазил". И тъй като предполаганата досега година на оригинала (1293) е твърде отдалечена от 1330, а отразеното в текста съответствие между соларните и лунарните месеци се повтаряло и през 1324/5 г., то Дримба допуска, че "интервалът от 1325 (или 1324) до 1330 г. е бил достатъчен, за да се състави манускриптът на тази част на

---

[353] Вж. тук бел. 291, 303, 313-315, 326-333, 335, 337. Впоследствие авторката се установява за постоянно във Франция (първоначално в Paris, после - в Epinay sur Seine), където интензивно се занимава с проблематиката на Кодекса.

[354] **V. Drimba.** Sur la datation de la première partie du *Codex Cumanicus*. - *Oriens*, 27-28, 1981, 388-404.

Кодекса под формата, която е станала база за копието от 1330"[355]. Това копие, започнато на 11 юли 1330 г., е могло да бъде завършено до края на същата година, което "се потвърждава от доста ограничения обем на речника (55 листа) и от калиграфията на кописта, доказваща една последователна .работа, без важни прекъсвания". По-нататък Дримба се спира на възможностите за локализиране на манускрипта и е склонен да приеме, че оригиналът от 1324-1325 г. бил записан в Солхат, тъй като изложените от Расовски съображения в полза на този град били валидни както за края на XIII, така и за началото на XIV в. Що се отнася до копието от 1330 г., то навярно произлизало от манастира "Св. Йоан" край Сарай, чието съществуване е потвърдено като сигурно от 1313 до 1340 г. Румънският учен смята за възможно и "немската" част, датирана палеографски между 1340-1350 г., да е била оформена в същия манастир. Това показва според него, че двете части на Кодекса са доста по-близки по време отколкото се е смятало досега - едно обстоятелство, което увеличава лингвистичната стойност на паметника и е от особена важност за "синхронното изучаване на куманския език".

Статията на В. Дримба внася съществена корекция в представите ни за историята на Codex Cumanicus и в известен смисъл полага началото на един нов период в неговото изследване. Основание за подобна констатация ни дават появилите се през втората половина на десетилетието работи на **Я. Р. Дашкевич**[356], предлагащи по-различна интерпретация на редица възлови въпроси, свързани със същността на този уникален извор. Първата от тях е посветена на проблемите около възникването на паметника[357]. В нея Дашкевич се произнася върху процеса на създаване, датировката, локализацията, предназначението и авторите на Кодекса, изхождайки както от съвременното равнище на неговото изучаване, така и от някои собствени наблюдения. Статията е структурирана с оглед на дискутираните въпроси, всеки от които е обособен в съответно подзаглавие. Още в самото начало се констатира, че въведеното от Кун в обръщение название на Кодекса дезориентира изследователя. То игнорирало иранската колонка, а освен това оставя извън полезрението намиращото се и в ръкописа автохтонно название на езика (tatar til), което се отразява в етнолингвистичния план на изследванията. По отношение на външната критика на паметника, авторът проследява постигнатите досега резултати, за да заключи, че неговото кодикологично, палеографско и филиграноложко проучване далеч не е завършено, поради което направените изводи не трябва да се смятат за окончателни. По-нататък той се спира на текстологията, предлагайки следната стема на текстологичната история на първата част от Кодекса: 1) *чернови записи = извори* → 2) *протограф = оригинал* → 3) *отредактирано копие (копия)* → 4) *допълнено копие (копия) = CC I* → 5) *допълнения, внесени в CC I*. Това позволява според него да се говори и за стратиграфия на структурните единици. Текстологичният анализ показва в крайна сметка, че първата част на Кодекса - формирана, обработвана и редактирана "в канцеларско затишие" - била препис на протограф или отредактирано копие, докато втората част, напомняща частично подложен на литературна шлифовка "полеви запис", имала материали с оригинален и копиен характер. При датировката е взето под внимание откритието на Зорзанело и Дримба, като стемата на първата част от Кодекса е допълнена със съответните хронологични показатели: **1)** *чернови записи = източници по-ранни от 1324-1325 г. →* **2)** *протограф = оригинал от 1324-1325 г. →* **3)** *отредактирано копие от 1330 г. →* **4)** *допълнено копие = CC I след 1330 г. →* **5)** *допълнения, внесени в CC I през 1330-1350 г.*, по което време изглежда е била съставена и втората част. Що се отнася до мястото на изготвяне на паметника, то след като проследява критично изказаните досега хипотези в полза на Сарай, Солхат, Судак, Тана и Кафа, Дашкевич приема с известни уговорки локализацията на "италианската" част в Кафа, защото този център на генуезките поселения разполагал през първата половина на XIV в. с необходимата "културна инфраструктура, в средата на която е могла да възникне уникална за времето си научна транскрипция на тюркския и на иранския език"[358]. Мястото на създаване на втората част на Кодекса е неизвестно, но то би могло да се локализира някъде в Крим поради едновременното наличие в нея на източнославянски и иберо-кавказки елементи дори в езика на мисионерите.

---

[355] **V. Drimba.** Sur la datation, 401.

[356] Още от края на 70-те години авторът привлича вниманието с някои ценни приноси като: **Ya. R. Dachkévitch.** L'époque de Danilo Romanovyč (milieu du XIIIe siècle) d'après une source karaïte. - *HUS*, vol. 2, 1978, N° 3, 334-373; **Я. Р. Дашкевич.** Армяно-кыпчакский язык XV-XVII вв. в освещении современников. (Об использовании экстралингвистических данных для истории тюркских языков) - *ВЯ*, 1981, № 5, 79-92; **Ya. R. Dachkevitch.** Who are Armeno-Kipchaks? On the Ethnical Substrate of the Armenian Colonies in the Ukraine. - *RÉA*, N.S., XVI, 1982, 396-399; **Я. Р. Дашкевич.** Армяно-кыпчакский язык: этапы истории. - *ВЯ*, 1983, № 1, 91-107; **Я. Дашкевич, Э. Трыярски.** *Каменные бабы причерноморских степей. Коллекция из Аскании-Нова.* Вроцлав - Варшава - Краков - Гданськ - Лодз, 1982 и др. По-късно се появяват и задълбочените му изследвания върху отделните аспекти на Кодекса.

[357] **Я. Р. Дашкевич.** Codex Cumanicus - вопросы возникновения. - *ВЯ*, 1985, № 4, 72-83.

И ако предназначението на триезичния речник е било да служи като пособие за преводач в колониите, а не специално за търговци или мисионери, тъй като двете източни колонки не отразявали някакъв търговски lingua franca, а по-скоро местните разговорни езици, то втората част е възникнала като средство за фиксиране на "полевите записи" на мисионерите, както и на религиозни-

---

[358] **Я. Дашкевич.** CC возникновения, 76.

те текстове, които се разпространявали сред тюркоезичното население в района. Този извод се подкрепя и от наблюденията върху лингвистичната ситуация в Крим през 20-те години на XIV в. Поради полиетничния състав на населението в кримските градове и богатото делопроизводство на италианските колонии огромно значение имали местните официални преводачи. Доколкото латинският език на генуезките документи е аналогичен на езика от първата част на Кодекса, чиято начална дата напомня по-скоро канцеларската практика на датиране на актове, а не запис в колофона на ръкопис, то явно тази част е била създадена като "разговорник за общуване с тюрко- и ираноезичното население от колониите и хинтерланда"[359]. С това Дашкевич пристъпва накрая и към проблема за етническата принадлежност на автора. Той очертава процеса на получаване и обработка на информацията, който в двете части на Кодекса включвал различен брой участници. Изготвянето на триезичния речник например е било постигнато при последователното участие на *информант → автор (съставител) → редактор (преписвач) → лица, допълнящи или поправящи CC I,* докато за втората част на Кодекса (CC II) тази верига се състояла само от два елемента: *информант → автор (фиксатор, съставител).* По всичко изглежда, че авторът на "италианската" част е бил квалифициран преводач - генуезец (за това свидетелстват както лигурийският вариант на латинския език, така и лигурийският дукт на писмото), или произлизащ от средите на робите, които италианците купували в Причерноморието като деца, за да се ползват впоследствие от езиковите им познания. Възможно е той да се е наричал Йоаннес (Джовани) и да е вписал името на своя патрон в инвокацията. Навярно е владеел един от източните езици по рождение, притежавал е лингвистични способности, разбирал е и фонетичната структура на тюркския език, което се изразило в разработката на подходяща транскрипция. Не е изключено да е бил запознат отчасти с арабските трудове в областта на практическата лингвистика, защото по своята структура речникът прилича по-скоро на източните, отколкото на западните лексически пособия. Дашкевич смята за преувеличено често изразяваното мнение, че голям брой грешки в Кодекса се дължали на лошата информираност, небрежния препис или ниската квалификация на автора. Според него всички опити за декодиране на паметника в името на една "нормализирана" или "стандартизирана" транскрипция на двата източни езика не отчитат обстоятелството, че в полиетничните причерноморски градове разговорните езици изобилствали с интерферентни явления, което обяснява и някои от записните "грешки".

---

[359] **Я. Дашкевич.** CC возникновения, 80.

Тъкмо на въпросите за декодирането Дашкевич посвещава своята следваща статия по проблемите на Codex Cumanicus[360]. В нея той обръща внимание на лингвистичната достоверност на текстовете "както в техния първоначален (в ръкописа), така и в декодиран (в печатните издания) вид"[361]. Един от основните критерии за високата достоверност на текста на паметника е, че той е издържал проверката на времето. Съставен с утилитарни цели като практическо пособие в преводаческата дейност той отговарял на предназначението си и фиксираното в него произношение на иранските и тюркските думи вероятно е съответствало на реалното. В отделните части на Кодекса са използвани две различни транскрипционни системи, но не всички, които си служели с него, разбирали различията между тях и затова внасяли своите записи, без да се придържат към

някакви строги правила. Дашкевич подчертава, че такива отклонения от определената система на записване предизвикват многобройните забележки за изопачаване на живата реч от страна на авторите или копистите на материала. Нерядко обаче критиките по техен адрес се издигат, за да се обоснове една субективна реставрация на "истинското" звучене на думите, което поставя под съмнение лингвистичната достоверност на паметника. И ако по отношение на ръкописа критериите за тази достоверност биват лингвистични и екстралингвистични, то спрямо обнародваните текстове на Кодекса те са главно в езиковата сфера. Поради липсата на добро критично издание на този извор на практика всяко от досегашните изследвания предлага своя "нормализирана" ("стандартизирана", "реставрирана", "реконструирана") транскрипция, като повечето автори избират най-подходящия за своята концепция вариант. Това неминуемо води до разминавания при предаването на едни и същи думи, което проличава и от съпоставката между някои прочити на Мончи-Заде, Бодроглигети и Лигети. Ето защо, приемайки Кодекса като закодиран запис на оригиналната тюркска и иранска реч, нараства необходимостта от един негов палеографски точен ("каноничен") текст, който да се превърне в изходен пункт за всички лингвистични разсъждения.

Във връзка с това Дашкевич предлага схема за декодирането на речта, която да залегне в основата на научното археографско издание на този паметник: **А** *оригинална реч* → **Б** *транскрипция на СС* → **В** *транслитерация на изданието* → **Г** *транскрипция на изданието* → **Д** *оригинална реч*. По-нататък той обръща внимание на етапите, които трябва да се включват в прехода от **Б** до **Д**, за да има увереност в тъждеството между оригиналната реч при **А** и

---

[360] **Я. Р. Дашкевич.** Codex Cumanicus - вопросы декодирования. - *ВЯ*, 1986, № 5, 79-86.

[361] **Я. Дашкевич.** СС декодирования, 79.

Д[362]. Сред нерешените досега въпроси авторът посочва липсата на ясно поделяне на текста по почерци, както и отсъствието на корелация между тях и системите на транскрипция в паметника. Те на свой ред също не са анализирани с оглед определянето на онези текстове, при които дадената система липсва. Много слабо внимание в проучванията е обръщано на националните особености на палеографията и тъкмо този факт е причината за едно толкова късно дешифриране на датата 1330. Няма съпоставка между Кодекса и синхронните по време съчинения на практическата лингвистика от мамелюкския кръг, не е сравняван и неговият тюркски език с езика на кримскотатарските паметници от следващите столетия. Що се отнася до иранския език на първата част, то по мнението на Дашкевич неговите носители в Причерноморието са изчезнали напълно към средата на XV в. (авторът обещава отделно изследване за етническата атрибуция на езика от иранската колонка), но следи от този идиом могат да се намерят в езиковите реликти на кримските готи. Според него пренасянето на иранизми в тюркската колонка свидетелства за тяхното органично навлизане в тюркския речеви поток. От друга страна, подчиняването на иранския материал на тюркските фонетични закони не е изопачаване на персийската реч от тюрки, лошо говорещи по

---

[362] **Я. Дашкевич.** CC декодирования, 83: **а)** *палеографски правилно прочитане на текста*...; **б)** *транслитерация на текста*...; **в)** *графологична експертиза на почерците*, определяне на техния брой и на разпределението им по текста; **г)** *определяне системата на транскрипция на СС*, разделяне на текста по системи...; **д)** определяне *етническата принадлежност на писарите*; **е)** изучаване на *фонетико-ортографската система* на италиански (лигурийски диалект), немски (средновисоконемски диалект) и, възможно, на други езици от XIV в.; **ж)** *предварителна транскрипция на текста*; **з)** *сравнение с други тюркски и ирански текстове от XIV в.* ...; **и)** *сравнение с текстове от последвалите столетия*, по отношение на които може да се предполага, че се намират в генетична връзка с СС; **к)** *сравнение с генетично близки езици по материали от XIX-XX в.*; **л)** отчитане на явлението *интерференция* с други езици от кримския ареал; **м)** отчитане на наличните в СС *грешки* с различен произход; **н)** *окончателна транскрипция на съвременното научно издание на СС.*

ирански, а отражение на явлението интерференция, на която били подложени "иранофоните, живеещи в тюркоезично обкръжение". Ето защо всяко субективно прочистване на материала от подобни предполагаеми грешки води до унищожаване на оригиналното звучене на речта, специфична за южнокримския ареал, и тази пуристична методика не реставрира, а допълнително деформира закодирания в Кодекса език.

На проблема за същността на езика Дашкевич се спира в отделно свое изследване[363]. Като подчертава, че зад термина "език на Codex Cumanicus" се крие затруднението на лингвистите да свържат извора със съответстващия му етнос, за да построят едно "отетнонимично название", авторът отново поставя въпроса за несъответствието между наименованието на паметника и самоназванието на фиксирания в него тюркски език (tatar til, tatarče). Този език бил наречен "командски" от съставителя на първата част. Названията "татарски" и "кумански" обаче не са идентични и това противоречие може да бъде разрешено само, като се отчита историята на куманите и на татарите през XIII-XIV в. Ето защо Дашкевич скицира накратко съдбата на куманите в средата на XIII в., за да се намеси в спора за континюитета и дисконтинюитета, т. е. дали са останали половци в Причерноморието и след монголската инвазия. Според него, полемиката е усложнена от обстоятелството, че някои изследователи смесвали два проблема: историята на половците и историята на етнонима "половци". Сега, когато е ясно, че "етнонимът е надживял половците, превръщайки се в топоним, изпълнен с ново съдържание", объркването се задълбочава от археолозите. Те сякаш забравяли, че "между археологическите култури на номадите от различен етнос - поради аналогичния начин на живот - не може да има съществени различия", в резултат на което допускат покорените кумани да са останали на предишните си места, вливайки се в състава на Златната Орда. Съгласно Дашкевич обаче, тези от половците, които продължили да обитават обезлюденото Причерноморие, се оказали на най-ниското стъпало на обществената стълба и към 30-те години на XIV в. се асимилирали в масата на новодошлите тюрки, а реликтите на техния език едва ли са повлияли съществено на тюркския (татарски) език на населението от подчинените на италианците кримски градове. "На смяна на половците дошли монголо-татарите" - заключава той. - "Тюркизацията на монголите ставала бавно, но неотклонно". Това, че етнонимът "половци" или "комани" се употребявал и в след-монголския период, не е аргумент против "кардиналната смяна" на тюркските етноси в Причерноморието, още повече че нахлулата от Изток нова вълна тюрки била близка до половците по език, начин на живот и произход. Тези обстоятелства, както и характерният в Средновековието консерватизъм, а също склонността към архаизация и анахронизация на етнонимите допринесли за пренасяне на името "кумани" върху новия обект.

---

[363] **Я. Дашкевич.** Codex Cumanicus - действительно ли cumanicus? - *ВЯ*, 1988, № 2, 62-74.

По-нататък Дашкевич разглежда семантиката на названията "половци" и "татари" през XIII-XIV в., тъй като те са свързани и с въпроса за лингвонимите, за да заключи, че половецкият е на практика един неизвестен език. И ако в някои западноевропейски извори от XIII в. "команският" е език на тюрките от евразийската степ (т. е. кипчакски, по сегашното групово название), то в тази си функция през XIV в. наред с анахроничното название "комански" започва да се употребява и автохтонният термин "татарски", но вече не като монголски, а като един тюркски, кипчакски език. Този дуализъм е отразен и в самия Кодекс. Според автора търсенето на определител за

неговия тюркски език се дължало преди всичко на сложната "етно- и лингвонимия на източниците, предизвикваща представата, че половците се съхранили в следмонголското Причерноморие", като определено влияние върху дефиницията оказало изкуственото название на паметника. Повечето изследователи използвали термина "комански" (също в комбинирани названия), смятайки половците за носители на този език. Други предпочитали да говорят за "език на Codex Cumanicus", без връзка с определен етнос. Като изброява някои скептични изказвания относно приписването на този език на куманите, Дашкевич припомня думите на А. фон Габен, според която езикът би трябвало да се приеме за "старотатарски". Той се позовава и на покойния вече академик Андрей Кононов (1906-1986)[364], виждащ в Кодекса "най-стария паметник на кримскотатарския език". Авторът се присъединява към това мнение, за да заключи, че в Кодекса е фиксиран "най-ранният стадий в развитието на кримскотатарския, отразяващ диалектите, разпространени в градовете и хинтерланда на Южен Крим". Този език явно не бил кумански. Нещо повече, съгласно Дашкевич, ние не сме в състояние да определим дали и доколко половецкият действително представлявал кипчакски език. Езиците на печенези и торки се смятат за огузски - припомня той, - а езикът на веднага мигриралите след тях половци - за "идеално кипчакски", при това, след като е добре известно, че дори по времето на Махмуд Кашгари (т. е. при разцвета на куманите) за чисто кипчакски език не можело да става и дума.

6. Изводите на украинския лингвист, подплатени с достатъчно логична аргументация и с добро познаване на съществуващата по въпроса литература, до голяма степен променят представите ни за същността на Codex Cumanicus.

---

[364] **А. Н. Кононов.** *История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период.* 2-е изд. Ленинград 1982, с. 250.

Те са предизвикателство към над столетната традиция в изучаването на паметника и поставят въпроса за преоценка, поне на регистрирания в него език. Трябва само да се изчака, за да разберем, дали проправената от Дашкевич пътека ще намери своите последователи. Засега обаче изследванията на Кодекса продължават да текат в традиционното си русло, свидетелство за което са обнародваните през първата половина на 90-те години работи на **Вл. Дримба**[365], **М. Моллова**[366] и др[367].

---

[365] Вж. например: **V. Drimba.** L'hymne coman „Sayïnsa-men bahasïz qanïnï". - *RO*, 48, 2, 1993 (1994), 105-120. Авторът анализира отново след Радлов (1887), Банг (1910) и Габен (1965) този тюркски преводен текст на латинския химн „Reminiscens beati sanguinis", като го предава в транслитерация, фонетична транскрипция и френски превод, снабдени с обилни бележки. Освен това той пресъздава и съвременната транскрипция на мелодията на химна, изпълнен в 1978 г. от професора в Букурещката музикална академия Георге Чобану. Тук са приложени за съпоставка съответстващият латински текст и факсимиле с оригиналния нотно-текстови запис от Кодекса. Неговото сравняване с обнародваното за пръв път от Банг фотокопие доказва, че за осемте десетилетия, изминали между двете публикации, състоянието на Codex Cumanicus действително се влошава - въпреки полаганите грижи и нарасналите технически възможности, в репродукцията на Дримба отделни места от петолинията с намиращите се по тях нотни знаци вече не са така ясни.

[366] Освен изброените по-горе заглавия вж. още: **M. Mollova.** Termes turks Baz, Čub. - *Ar Or*, 59, 1991, 20-25; **M. Mollova.** Interpretation linguistique et astrologique des deux devinettes du Codex Cumanicus. - *OS*, 41-42, 1992-1993, 181-214; **M. Mollova.** *Les petits textes turcs du „Codex Cumanicus". Découverts et explorés par Mefküre Mollova.* Paris, 1993, 96 pp. (Institut d'études turques. Université de la Sorbonne Nouvelle); **M. Mollova.** Termes Turks *Caura, caura yur-/yuru-* dans le Codex Cumanicus. - *RO*, 49, 2, 1995, 159-163 и др. Една от последните нейни публикации разглежда 28 групи български антропоними, имащи според авторката предосмански тюркски произход и до голяма степен свързани с древните шаманистични вярвания и обичаи. Тюркските носители на тези имена проникнали по северния път на Балканите, където били обърнати в християнството и асимилирани от българската славянска общност. Срв.: **M. Mollova.** Quelques anthroponymes bulgares d'origine turke orientale-asiatique et septentrionale. - *MT*, 17, 1996, 15-27.

[367] Срв.: **Ingeborg Baldauf, Semih Tezcan.** Zu einem Rätsel des Codex Cumanicus. - *RO*, 49, 2, 1995, 37-51 (= *A Volume of Studies dedicated to Professor Edward Tryjarski on his Seventieth Birthday*). Анализирана е гатанка № XIX и се предлага по-прецизна интерпретация на нейното начало, както и на намиращата се там дума kälăč (хляб) - една иранска заемка в тюркските езици (< среднопер.

бълг. колаче, колак

Ако трябва накратко да се обобщят резултатите от над 150-те конкретни публикации, свързани с този паметник (заедно с трудовете, в които по един или друг повод мимоходом се засягат различни негови аспекти, обемът на научната книжнина става значително по-голям), то интересът на отделните изследователи е бил насочен главно към въпросите за структурата, състава и съдържанието на Кодекса, за неговата датировка и произход, автори и предназначение, както и към проблема, дали той е представлявал оригинал, копие или препис на копие. Специално внимание при това е обърнато на религиозните текстове, на куманските гатанки и календара, както и на множеството езикови податки, които очертават значението на извора не само в лингвистичен, но и в културно-исторически план. Естествено най-голяма стойност за науката има закодираният в него тюркски език (къснокумански? старотатарски?), разпространен към края на XIII и през първата половина на XIV в. в кримско-причерноморския регион на Южна Русия. Не по-малко важни обаче са персийските глоси, заедно с германските и латинско-италианските лингвистични податки, а освен това и проникналите в основните езици на Кодекса чужди заемки: арабизми, иранизми, славянизми, гърцизми и др. Със своята специална терминология и съдържание паметникът има огромно значение и като исторически извор - както за културната история на средновековните тюрки в Източна Европа (тук се отнасят съхранените в него податки за тяхната календарна система, народно творчество, религия и пр.), така също за историята на мисионерската дейност на християнската църква сред тюркоезичното население на

---

kulāčag "сладко обло хлебче"), проникнала също в руски (колач ~ калач). Още през 1988 г. на проведената във Ваймар поредна конференция на PIAC Ингеборг Балдауф реферира върху монголските елементи, открити на fol. 60 от Кодекса. Сега в бележка под линия оповестява, че подготвя ново издание на съдържащите се в паметника гатанки.

Златната Орда (срв. преведените религиозни текстове) и не на последно място - за историята на търговията и на стопанските контакти между Изтока и Запада през този преходен период.

При това положение е любопитно да се разбере, до каква степен Кодексът помага за изясняването на някои все още недостатъчно изследвани аспекти на нашето минало, т. е. дали той има значение и за българската история. Отговорът на този въпрос не е еднозначен. Той зависи както от вярната интерпретация на самия паметник, така и от редица предварителни проучвания, например за възможните търговски контакти между Добруджанското крайбрежие и генуезките колонии по Крим, а също от прецизната проверка на събрания досега и само частично обнародван лингвистичен, фолклористичен и етнографски материал от североизточните райони на страната. Едва след това биха могли да се предприемат по-сериозни опити за търсенето на паралели между куманските гатанки и сродните жанрови форми в народната литература на българското тюркоезично население от региона (турци, татари, гагаузи и др.) и да се съпоставят отделни глоси от Кодекса с някои диалектизми и основни термини от българския речников фонд (например: халка, тока, казма, шира, чукундур, черга и пр.), които трябва да бъдат допълнително анализирани с оглед на евентуалния им предосмански произход.

Тези задачи обаче стоят пред бъдещите проучватели и излизат от рамките на едно изследване, което си поставя за цел само да разкрие продължителната и многостранна история на изучаването на Codex Cumanicus, като въведе читателя в проблематиката, запознае го с постигнатите резултати и му представи една сравнително подробна библиография на литературата по въпроса. С това авторът се надява да е дал своя скромен принос в областта, подтиквайки и други да обърнат погледа си към необятното богатство на този безценен извор.

* * *

Приложение 1:

КРАТКО ОПИСАНИЕ НА CODEX CUMANICUS

Съкращение: CC

Сигнатура: Cod. Marc. Lat. DXLIX

Датировка: Първата половина на XIV в.

Обща характеристика:

- CC с обем 82 фолио листа (164 стр.) е изписан с фрактурен шрифт тип Bastarda върху хартия от формата „Realle“ (с размер 20,5 x 28 см) и „Reçute“ (с размер 21 x 29 см), появили се в Северна Италия през 1310 г. Намиращите се върху нея фрагменти от филиграни могат да бъдат приблизително датирани в 1328-1332, респ. 1340-1356 г. В началото на CC е фиксирана годината 1330, а съответствието между названията на християнските, ислямските и тюркските месеци от текста насочват към евентуална дата на съставяне 725 г. х. (1324-1325 г.).
- CC се състои от 3 свезки, първите две от които са на хартия от формата "Realle", а третата - на хартия от формата "Reçute". От тях:
  - **Свезка 1** обхваща 29 листа (fol. 1-29; pag. 1-58). Липсват листата, кореспондиращи на fol. 27, 28 и 29, откъдето се предполага, че някога свезката е притежавала 32 листа.
  - **Свезка 2** обхваща 30 листа (fol. 30-59; pag. 59-118). Съхранена е изцяло.
  - **Свезка 3** обхваща 23 листа (fol. 60-82; pag. 119-164). Липсва листът, кореспондиращ на fol. 60.
- В текстологично отношение CC се поделя на 2 части:
  - **CC I** ("италианска" част; Interpretor's Book) обхваща fol. 1-55; pag. 1-110. Вероятна дата на съставяне: между 1324/5 - 1330 г.
  - **CC II** ("немска" част; Missionaries' Book) обхваща fol. 56-82, pag. 111-164. Вероятна дата на съставяне: между 1340 - 1350 г.

Съдържание:

- **Съдържание на CC I:**

I. Дата, инвокация и заглавие (pag. 1; fol. 1r 1-5): MCCCXXX die XI July / In no[m]i[n]e d[omi]ni N[ost]ri ich[es]u χr[ist]i et B[ea]te Vi[r]gi[ni]s Marie Mat[ri]s eius / et om[n]ium S[an]c[t]orum et S[an]c[t]arum dei Amen. / Ad honorem Dei et B[ea]ti Ioh[ann]is euangeliſte / In hoc libro co[n]ti[n]entur p[e]rsicum et coma[n]icum p[er] alfabetum:

II. Начало на триезичния азбучен речник (fol. 1r 6): Hec sunt Ve[r]ba et no[m]i[n]a de lit[er]a A, започващ със спрежение на глагола audio "чувам" (pag. 1-4; fol. 1r 7 - 2v 28).

III. Азбучен речник на глаголи и имена (pag. 5-59; fol. 3r 1 - 29v 25): **a** (стр. 1-9), **b** (стр. 9), **c** (стр. 10-17), **d** (стр. 17-21), **e** (стр. 21-24), **f** (стр. 24-27), **g** (стр. 27-28), **h** (стр. 28), **j** (стр. 28-32), **l** (стр. 32), **m** (стр. 32-35), **n** (стр. 35-38), **o** (стр. 38-40), **p** (стр. 40-44), **q** (стр. 44), **r** (стр. 45-49), **s** (стр. 49-54), **t** (стр. 54-56), **v** (стр. 56-59). Край на **Свезка 1** (стр. 58).

IV. Начало на **Свезка 2**. На първия лист високо горе с уйгурски букви е изписана думата bitik "писмо". Следва списък на наречия (pag. 59-67; fol. 30r 4 - 33r 18) и образци от склонението на местоимения и имена (pag. 68-70; fol. 33v 2 - 35r 25).

V. Тематичен речник на групи от думи (pag. 71-110; fol. 35v 1 - 55v 23), обединени под самостоятелни заглавия и отнасящи се до различни теми:

1. Религия и небесни тела (fol. 35v 1-25; 26-29): No[m]i[n]a rer[um] que p[er]tine[n]t Deo et ad s[er]uiendu[m] ei.

2. Четирите елемента: въздух, вода, земя, огън (fol. 36r 2-5): Hec su[n]t eleme[n]ta.
3. Четирите съставки на темперамента: кръв, жар, ярост, меланхолия (fol. 36r 7-10): Hec su[n]t conp[o]si[ti]ones.
4. Подразделения на времето (fol. 36r 11-21): Hec su[n]t tempora.
5. Петте сетива: зрение, слух, вкус, обоняние, осезание (fol. 36v 23-27): Sentimenta quinque.
6. Изрази за време (fol. 37r 2-24): Qualitates tempor[um].
7. Прилагателни и техните антоними (fol. 37r 25 - 38r 18): Res contrarie.
8. Качества: доброта, красота, слабост и т. н. (fol. 38r 20 - 39r 27): Qualitates rer[um].
9. Думи от ежедневието: свят, море, планина, камък, път и т. н. (fol. 39v 2 - 40r 21): No[m]i[n]a rer[um] que communit[er] inneniunt[ur].
10. Търговия и деловодство (fol. 40v 2-18): No[m]i[n]a artiu[m] et que p[er]tine[n]t eis.
11. Източни стоки (fol. 40v18 - 42r 27): Hec contine[n]t de spetia[r]io et spetia[r]ia.
12. Метали и ковачество (fol. 42v 2-21): Faber et fera[r]ius.
13. Кожи и кожарство (fol. 42v 22 - 43r 17): Pelipa[r]ius.
14. Кроячество (fol. 43r 19-27): Sarto[r]ius.
15. Обущарство (fol. 43v 2-12): Calega[r]ius.
16. Дърводелство (fol. 43v 14-25): Mag[iste]r asi(a)e.
17. Бръснарство (fol. 43v 27 - 44r 2): Barbe[r]ius.

18. Писарство и други занаяти (fol. 44r 3-12; 44r 13 - 45v 4): Scriba.
19. Сановници и служители (fol. 45v 6-26): Nobilitates ho[m]i[n]um et mulier[um].
20. Търговия и търговски артикули - платове, цветове и други стоки (fol. 46r 2 - 46v 23; 46v 24 - 47r 5; 47r 6-9): Mercimonia que pertine[n]t ad m[er]catore[m].
21. Скъпоценни камъни (fol. 47r 11-27): No[m]i[n]a lapiduu[m] precioxor[um].
22. Части на тялото (fol. 47v 2 - 48v 29): Hec su[n]t menbra ho[m]i[n]um et mulier[um].
23. Роднински връзки (fol. 49r 2-22): De pare[n]tatu ho[m]i[ne]s.
24. Положителни човешки качества: умен, щедър и др. (fol. 49r 24 - 49v 17): Complementa ho[m]i[n]um.
25. Човешки недостатъци: глупав, самолюбив и др. (fol. 49v 19 - 50r 27): Defecta ho[m]inum.
26. Военно дело (fol. 50v 2-21): Res q[uae] p[er]tine[n]t ad bellu[m].
27. Домашни принадлежности (fol. 50v 23-32): Res oblite necesa[r]ie p[ro] domo.
28. Шивачество (fol. 51v 2 - 51r 10): Res q[uae] pertine[n]t ad vestes.
29. Домостроителство (fol. 51r 12-27): Res q[uae] pertine[n]t ad domu[m].
30. Мъжко облекло (fol. 51r 29 - 51v 18): Res q[uae] pertine[n]t ad axuixiu[m] ho[m]i[ni]s.
31. Конска екипировка (fol. 51v 20 - 52r 21): Res q[uae] p[er]tine[n]t equo.

32. Спално оборудване (fol. 52r 23 - 52v 9): Res quae p[er]tine[n]t ad letu[m].
33. Принадлежности за хранене (fol. 52v 11-25): Res quae pertine[n]t ad me[n]sam.
34. Кухня и кухненски принадлежности (fol. 52v 27 - 53r 14): Res q[uae] p[er]tine[n]t ad cochina[m].
35. Дървета и техните плодове (fol. 53r 16 - 53v 20): No[m]i[n]a arbor[um] et fruc[tum].
36. Зеленчуци (fol. 53v 22 - 54r 11): No[m]i[n]a erbar[um].
37. Животни (fol. 54r 13 - 54v 26): No[m]i[n]a bestiaru[m].
38. Насекоми (fol. 54v 28 - 55r 2): No[m]i[n]a vermiu[m].
39. Птици (fol. 55r 4-28): No[m]i[n]a volucru[m].
40. Зърнени, млечни и други хранителни продукти (fol. 55v 2-23): Victualia quae nascunt[ur].

VI. СС I завършва на pag. 110; fol. 55v с бележката: d[eus] d[omin]us p[articip]es [nos] hereditatis tue fac alias. Дотук е и издаденият от Клапрот "вокабулар".

- **Съдържание на СС II:**

I. Вписвания върху последните листа на **Свезка 2** (pag. 111-118; fol. 56-59). Първоначално те били оставени празни, но впоследствие - запълнени от новите притежатели на манускрипта с:

1. Тюркско-немски глосар (pag. 111);
2. Фрагменти от италиански стихове (pag. 112);
3. Тюркско-немски глосар (pag. 113-115);
4. Тюркско-немски и тюркско-латински глосар (pag. 116);
5. Фрагменти от италиански стихове; кратък тюркски текст, призоваващ към съблюдаване на вярата; речник в две колонки (pag. 117);

6. Тюркски глоси, обяснени чрез латински или немски език (pag. 118).

II. Кумански гатанки, разположени в началото на **Свезка 3** (pag. 119-120; fol. 60r + v).

III. Религиозни проповедни материали на тюркски език (pag. 121-126; fol. 61r - 63v):

1. За греха и опрощението (pag. 121; fol. 61r 1-10, 11-28);
2. За раждането на Христа, деня на св. Стефан, обрязването на Исус, епифанията (pag. 122-123; fol. 61v 1-11, 12-21, 20-30, 31-40);
3. Афоризми от Библията с цитати от св. Йероним, св. Августин, Амбросий и други църковни отци (pag. 123-125; fol. 62r, 62v 1-24, 25-39, 63r);
4. За страстите Христови на Разпети петък (pag. 126; fol. 63v 1-26); молитвите "Отче наш" и "Аве Мария" (pag. 126; fol. 63v 27-32, 33-35).

IV. Скица на тюркската граматика (pag. 127-128; fol. 64r) с парадигма на глагола anglamak "разбирам" (pag. 129-130; fol. 64r - 65r).

V. Тюркско-латински глосар в 2 колонки (pag. 131; fol. 65v).

VI. Десетте Божи заповеди и Седемте смъртни гряха на тюркски (pag. 132; fol. 66r); Алелуя (pag. 133; fol. 66v).

VII. Неизписани страници (pag. 134-136; fol. 67-68).

VIII. Богородичният псалтир (pag. 138-145; fol. 69r - 72v 11).

IX. Химни на тюркски език (pag. 145-152; fol. 72v - 76r).

X. Неизписани страници (pag. 153-155; fol. 76v - 77r + v).

XI. Автограф на Antonio di Finale върху първоначално неизписана страница (pag. 156; fol. 78r).

XII. Тюркско-латински глосар (pag. 157; fol. 78v).

XIII. Неизписана страница (pag. 158; fol. 79r).

XIV. Проповеден материал на тюркски - текст за инкарнацията на Христос (pag. 159; fol. 79v).

XV. Тюркско-латински и тюркско-немски глосар в 2 колонки (pag. 160-164; fol. 80r - 82v).

Приложение 2:
ПРИМЕР ЗА ТЕКСТОВИТЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ НА СС.

· Гатанка № I (fol. 60 r 1-2):

tap tap tamyzík tamaɗirgan tamízik kolægæʃi b[...] kojeɗírgan tamyzik. ol kobelek

1. Kuun (1880), 143, 149:
tap tap tamyik tamadirgan tamazik kolagaceb kojedirgan tamazik. ol kobelek „Stillatum stillat, guttas effundes stillat, spumans guttausque stillat". - I.e. „spuma"

2. Radloff (1887), 2:

tap tap tamcïq	Tap tap ein Tropfen
tamadïryan tamcïq	Ein Tropfen ist's der herabtropft,
qolïŋ acïp (?) qoyadiryan tamcïq	Ein Tropfen, den man loslassen kann, wenn man die Hand öffnet
Ol köbäläk	d. h. der Shmetterling

3. Radloff, WB, III, 915 - tap:

tap tap tamcïq tama-dïryan	тук тук падают капли - tapp tapp fallen die Tröpfen

4. Bang (1912), 335-336:

tap tap tamyzik	Knister-knaster Feuerbrand
tamadirgan tamizik	Ein Feuerbrand [ist's], der tropfen kann,
kölägä a[tar ??]	Schatten [wirft er ??];
kojedirgan tamyzik	Ein Feuerbrand [ist's], den man auflegen kann.
ol kobelek	Auflösung: der gelbe Farbstoff

5. Németh (1913), 578-579:
Tap, tap! tamızık
Tamadırgan tamızık;

Kölägäsi bar,
Kojėdırgan tamızık

ol: köbelek

Erfasse nur, es ist eine Flamme,
Eine Flamme, die man erfassen kann,
Sie hat Schatten,
Eine Flamme, die man loslassen kann.
Auflösung: der Schmetterling

6. Radloff (1915) [вж. Малов, 350]:

Finde es! Finde es, es ist ein Tropfen, ein tröpfelnder
(d.h. in der Luft schwebender) Tropfen;
Sein Schatten [am Boden]
Ist ein losgelassener (wagerecht sich fortbewegender) Tropfen.
Der Schmetterling

7. Малов (1930), 350-351:
tap tap tamyzik
tamadirgan tamiziq
kolαgαsi(p)
kojedirgan tamyziq
ol kobelek

Найди! Найди! Это капля,
каппяющая капля
когда раздуетс(ся) костер,
То это - горящая головня
Это бабочка

8. İnan (1939), 83-84; (1968), 354-355:
Tap tap tamızık
Tamadırgan tamızık
Kölegesi bar
Köyedirgan tamızık
Ol köbelek

Bul, bul! Bulmaca, (ki)
damlayan damlacıktır.
Gölgesi vardır (?)
yanacak (bir) çıradır
O kelebek

9. Tietze (1960), 343; (1966), 1-11, 12, 141:
Tap tap tamïzïq
Tamadïrgan tamïzïq
Kölägäsi ...
Köjädirgän tamïzïq
ol köbelek

Find it, find [it,] the riddle
The blazing riddle.
Ist shadow is of silver,
The burning riddle
Mirror [That is the butterfly]

10. Doerfer (1970), 199-201:
tap tap tamïzïq
tamadïrγan tamïzïq
kölägäsi b ...
köyädirgän tamïzïq
ol köbäläk

Rate, rate, es ist ein Feuerspan
ein flammender Feuerspan;
sich schatten ...
ein brennender Feuerspan
(Der Schmetterling)

11. Drimba (1972), 4-8; (1973), 201, 210:
Tap, tap: tamïzïq
tamadïrγan tamïzïq;
kölägäsi b(ar) [esä]

köyedirgän tamïzïq
Ol köbelek

Devine, devine: c'est une goutte,
une goutte qui (dé)goutte;
[lorsqu'] il donne (*litt.* il a) de l'ombre
c'est un copeau qui brûle
C'est le papillon

12. Drimba (1979), 190-192:
Tap, tap: tamïzïq
tamadïrγan tamïzïq;
kölägäsi bir köyedirgän tamïzïq
Ol köbelek

Devine, devine: c'est une goutte,
une goutte qui tombe;
son ombre est un copeau qui brûle
C'est le papillon

13. Mollova (1981), 47-49:
Tap tap [tap tap] tamïzïq

tamadïrγan tamïzïq

Qolaγasï b(oyunda) *или* bï(yïnda)
Köyedïrγan tamïzïq

Ol köbelek

Des gouttes qui s'égouttent en faisant entendre le bruit de *tap tap*
des gouttes qui s'égouttent sans cesse
Sur le corps du chef de l'armée
ces gouttes se chauffent par habitude en blanc.
C'est la chemise de mailles

14. Drimba (1990 - *RRL*), 55-58; (1990 - *WZKM*), 81:

Tap, tap: tamïzïq	Devine, devine: c'est une goutte (d'eau [в: *RRL*])
tamadïryan tamïzïq	une goutte qui s'égoutte longuement (*ou* continuellement) [в: *WZKM* - continuellement];
kölägäsi bir köyedirgän tamïzïk	son ombre est (pareille à) un tison ardent (*ou*: un copeau qui brûle intensément) [в: *RRL* и *WZKM*]
Ol köbelek.	C'est le papillon.

Приложение 3:

ТЕКСТОВИ ОБРАЗЦИ ОТ CODEX CUMANICUS

1. Списък с имената на месеците (fol. 36 v) [по Kowalski, *ArOr*, 1930]:

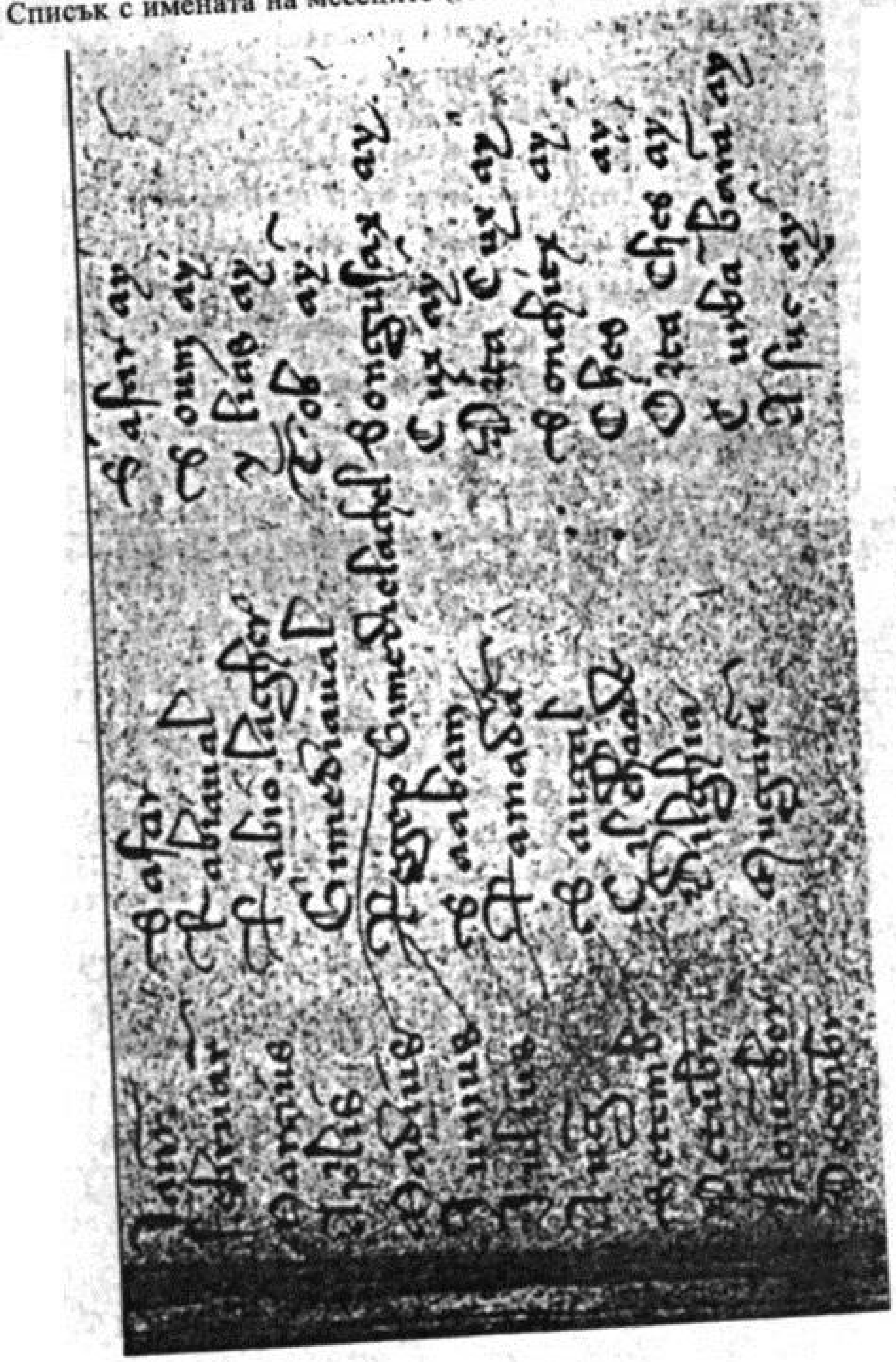

2. Куманските гатанки (fol. 60 r, v) [по Bang, *SBAW*, 1912]:

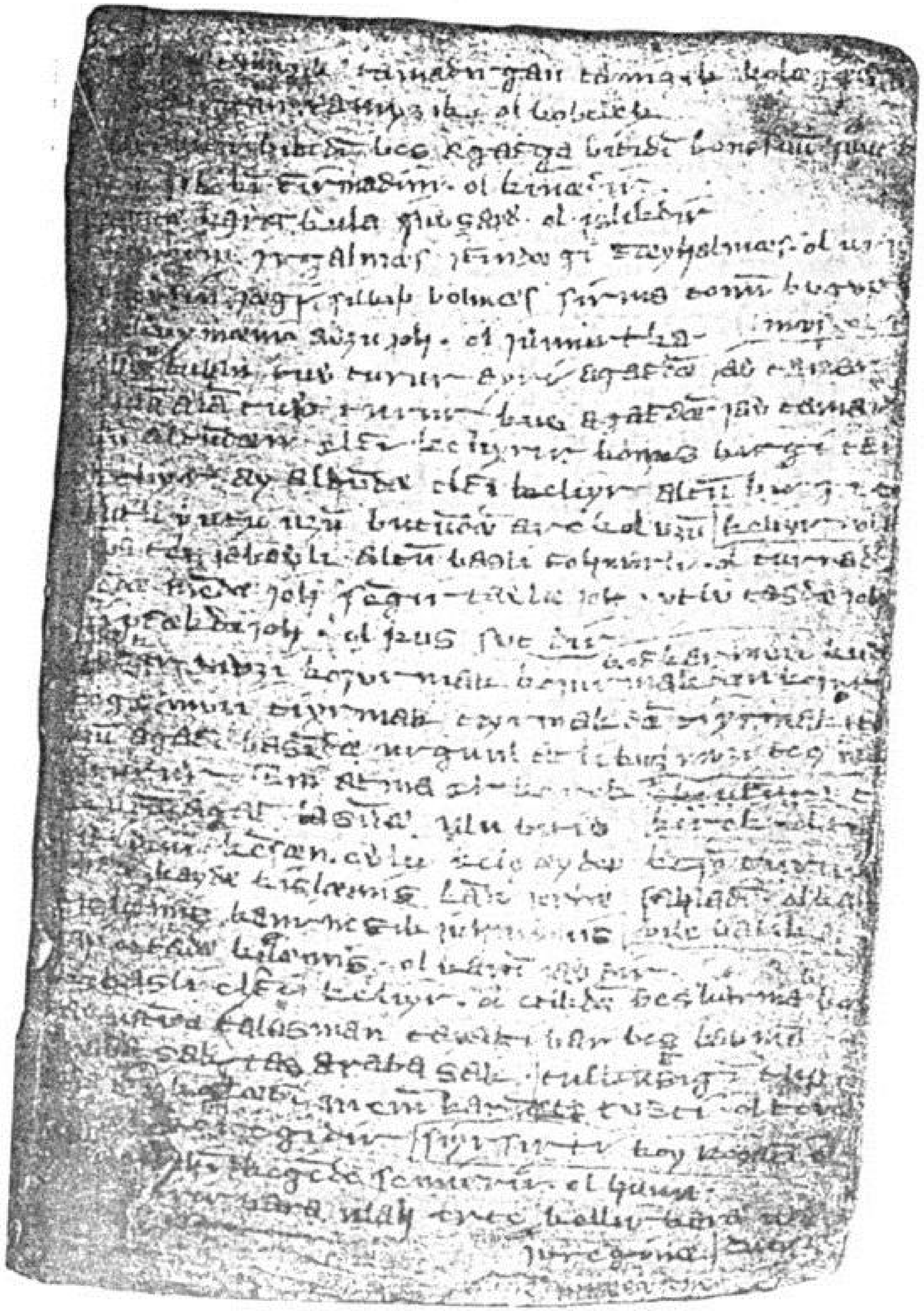

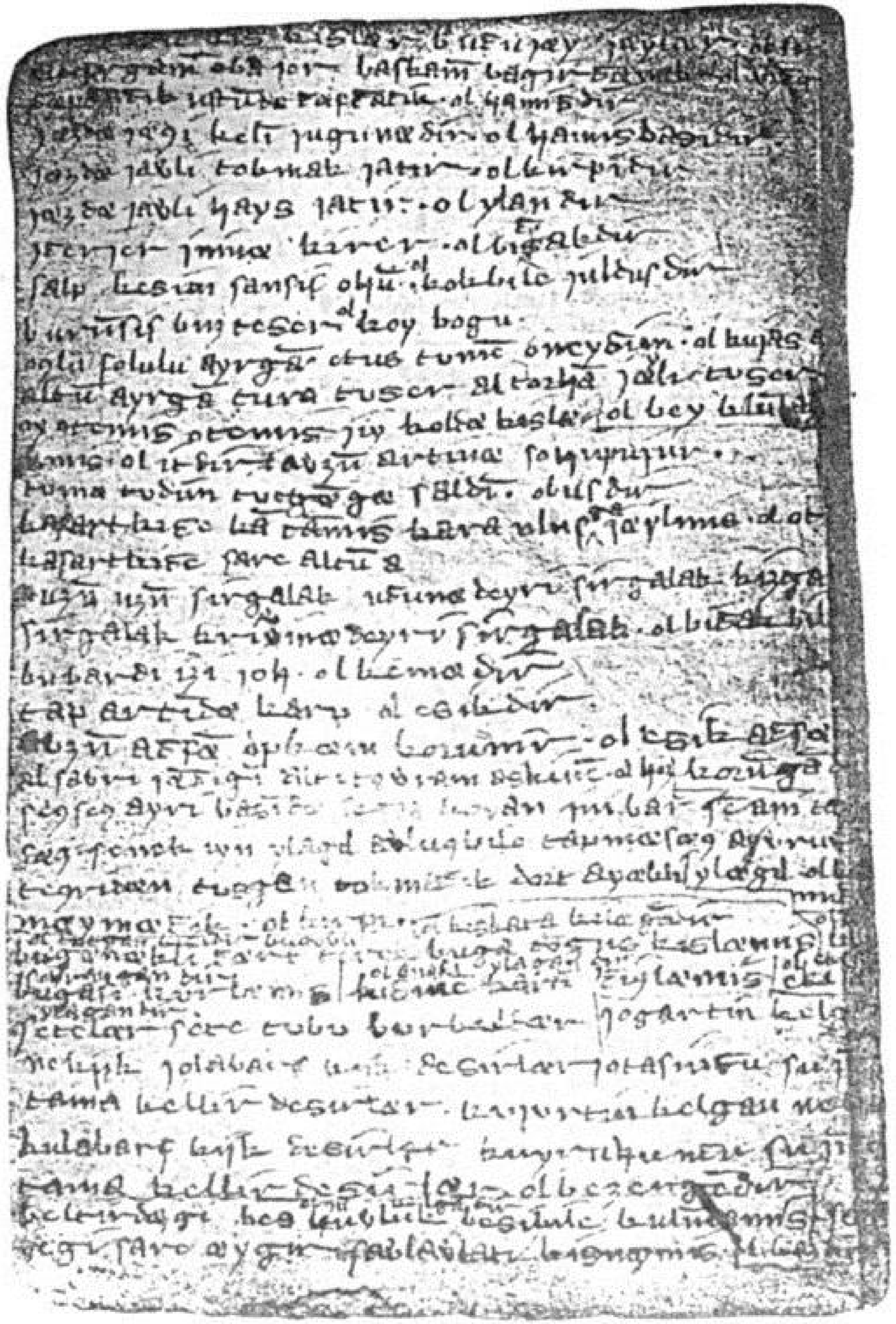

3. „Sayïnsamen bahasïz qanïnï" (fol. 75 r, v) [по Bang, *BARB*, 1910]:

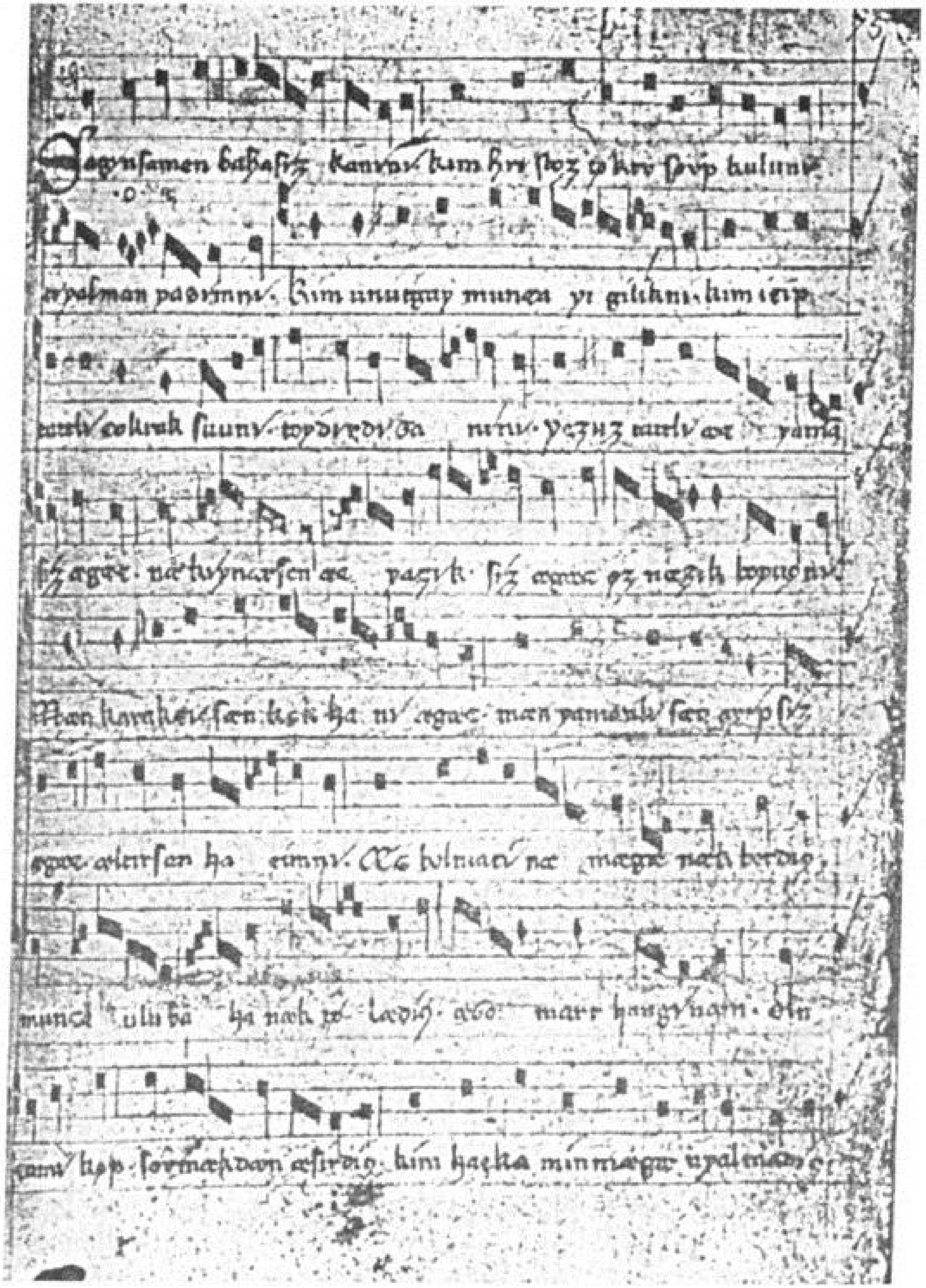

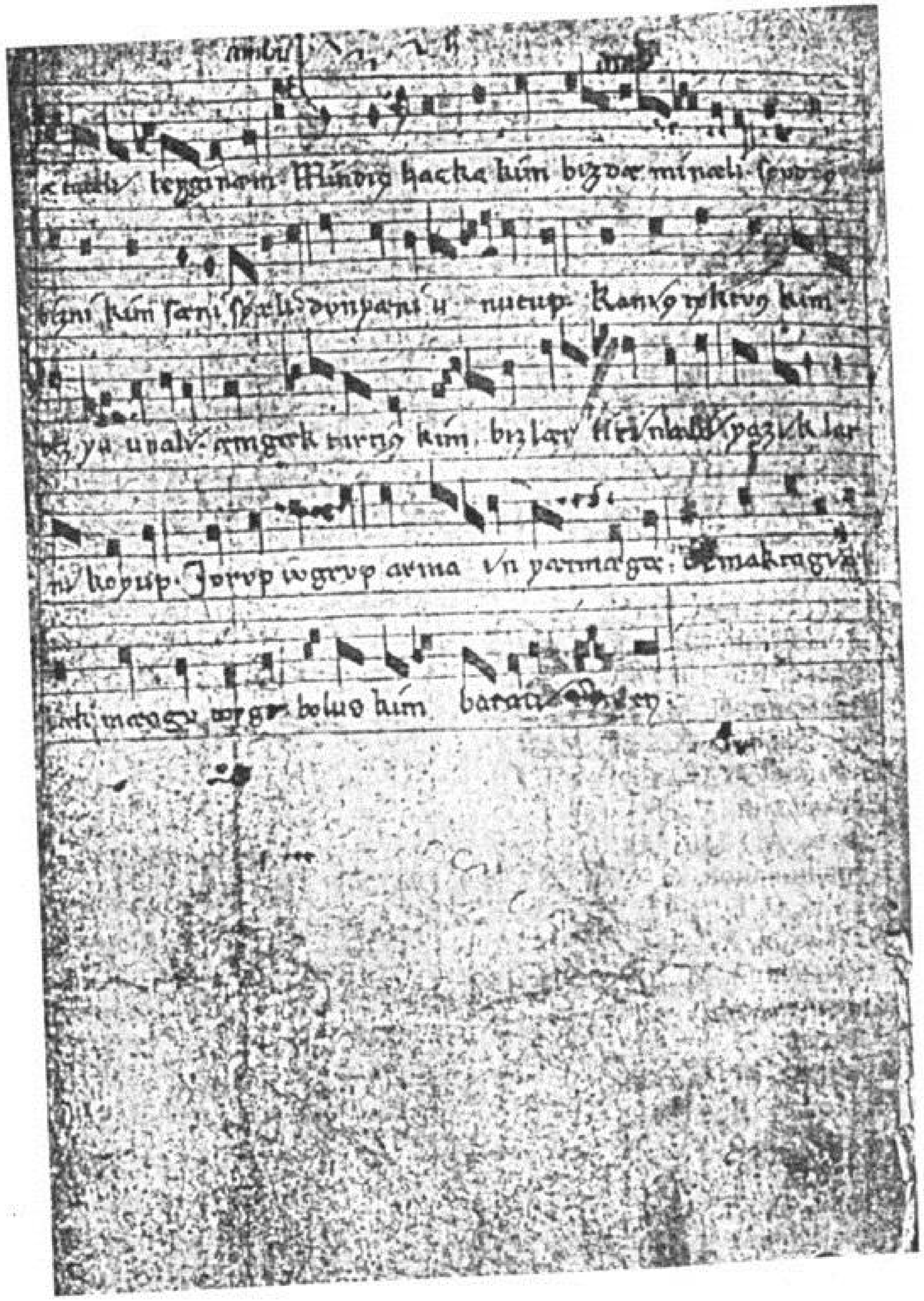

Приложение 4:

ИНДЕКС НА ЦИТИРАНИТЕ ПОД ЛИНИЯ АВТОРИ:

Аристов, Н. - 114
Баскаков, Н. А. - 287
Бейлис, В. М. - 24
Белботаев, А. Б. - 285
Березин, И. - 131
Брун, Ф. - 110
Бурчаков, П. - 114
Васильевский, В. - 114
Ведюшкина, И. В. - 27, 40
Голубовский, П. - 5, 113, 127, 198
Гордлевский, В. А. - 279
Дашкевич, Н. - 173
Дашкевич, Я. Р. - 160, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363
Джубанов, А. Х. - 285
Добрев, П. - 27, 31
Дорн, Б. - 110, 128
Иловайский, Д. - 126
Иречек, К. - 198
Карамзин, Н. М. - 109
Кенесбаев, С. К. - 285, 343
Кононов, А. Н. - 364
Кримський, А. Ю. - 189
Куник, А. - 110, 114
Курышжанов, А. - 284, 285, 289, 294, 295, 316, 343
Малов, С. Е. - 197, 283
Махмутов, Х. - 286
Оболенский, М. А. - 5, 111, 112
Пархоменко, В. - 279
Плетнева, С. А. - 16
Погодин, М. - 5, 114
Радлов, В. В. - 186
Расовский, Д. А. - 241, 242, 244, 245
Репин, Б. И. - 285
Рубрук, В. - 12
Самойлович, А. Н. - 230
Стоянов, В. - 2, 352

Татищев, В. Н. - 11, 17, 18, 37, 38, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 125
Трыярски, Э. - 356

Abulgazi - 48
D'Avezac - 110
Baldauf, I. - 367
Bang, W. - 5, 21, 111, 202, 203, 204, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 365
Başgöz, İ. - 281
Bayer - 53, 55, 57, 58
Bazin, L. - 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312
Beccatini, Fr. - 136
Bihl, P. M. - 200
Blau, O. - 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 304
Bodrogligeti, A. - 299, 300, 301
Boncz, Ö. - 198
Botero, G. - 6
Brătianu, G. L. - 243
Bretschneider, E. - 20, 125
Briquet, Ch. M. - 253
Cordier, H. - 3
Cornides, D. - 77
Dachkevitch, Ya. R. - 356
Deguignes, J. - 42, 51
Desimoni, C. - 173
Dlugos, J. - 46
Doerfer, G. - 281
Drimba, V. - 1, 266, 288, 289, 290, 292, 293, 302, 304, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 328, 338, 341, 343, 344, 354, 355, 365
Drüll, D. - 338, 340
Engel, J. Ch. v. - 76, 77
Erdal, M. - 306
Farkas, J. v. - 44, 45, 82
Fejér, Gy. - 97

Frati, C. - 199, 200, 201
Gabain, A. v. - 249, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 281, 316, 338, 341, 365
Grønbech, K. - 247, 248, 249, 304
Grzegorzewski, J. - 228, 229
Gwagnin, A. - 7
Gyárfás, I. - 97, 175, 176
Györffy, Gy. - 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263
Hammer-Purgstall, J. v. - 110
Haussig, H.-W. - 342
Herberstein - 19, 125
Horvath, P. - 97
Howorth, H. H. - 114
Hunfalvy, P. - 116, 117, 174, 183
İnan, A. - 240
Jerney, J. - 198
Jireček, C. J. - 198
Kara, Gy. - 306
Klaproth, J. - 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 139, 140, 144
Koltzoff-Massalsky - 110
Kowalski, T. - 232, 233, 234, 235, 236, 237, 304
Kring, M. - 97
Kuun, G. - 94, 96, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 177, 178, 181, 185, 188, 344
Leibnitz, G. - 91
Ligeti, L. - 94, 95, 96, 172, 317, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351
Mahler, E. - 339
Marquart, J. - 21, 56, 219, 223
Menzel, Th. - 231
Michovius - 17
Mollova, M. - 173, 267, 291, 296, 300, 303, 313, 314, 315, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 336, 337, 344, 353, 366

Monchi-Zadeh, D. - 296, 297, 298, 300
Moravcsik, Gy. - 36
Müller, M. - 110
Nagy, G. - 108
Németh, Gy. - 127, 227, 239, 246, 281
Neumann, K. F. - 110
Nolhac, P. d. - 180
D'Ohsson, M. - 124
Ortekin, H. - 241
Pallé, Fr. - 180
Pegolotti, F. B. - 4
Plano-Carpini, J. v. - 12
Pott, A. F. - 110
Pray, G. d. - 69, 70, 71
Pritsak, O. - 5, 111, 249, 265, 308, 338, 341
Radloff, W. W. - 186, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 365
Rasovskij, D. A. - 241
Rawlingson, G. - 151
Rockhill, W. W. - 12
Roesler, R. - 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123
Röhrborn, Kl. - 338, 341
Rubruck [Ruysbroek], W. v. - 12
Salaville, S. - 173, 226
Salemann, C. - 205, 206, 207, 208, 209
Schlözer, A. L. - 9, 54, 60, 75, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90
Shaki, M. - 300
Spuler, B. - 338, 339, 341
Stralenberg, Ph. J. - 49, 50
Stritter, J. - 74
Strykowski - 17, 37
Suhm, P. Fe. - 15, 17, 19, 43, 52, 78, 79, 80, 125
Teza, E. - 179, 180, 182, 184
Tezcan, S. - 367
Thunmann, J. - 10, 72, 73

Tietze, A. - 280, 281, 283
Tomasini, J. Ph. - 92, 100
Vámbéry, Á. - 20, 125
Wadding, L. - 3
Warnke, Ch. - 338, 340, 341
Wyngaert, A. v. d. - 3
Yule, H. - 3
Zajączkowski, A. - 264, 268, 269, 316
Zanetti, A. M. - 93
Zeuss, K. - 21, 125
Zieme, P. - 306

Приложение 5: БИБЛИОГРАФСКИ СЪКРАЩЕНИЯ:

Векове - *Векове* (София)

ВЯ - *Вопросы языкознания* (Москва)

ДРАН - *Доклады Российской Академии Наук*

ЖМНП - *Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія* (СПб.)

ЗИАН - *Записки Императорской Академии Наукъ* (СПб.)

ЗИООИД - *Записки Имп. Одесскаго Общества Исторіи и Древностей* (Одесса)

ИАНКазССР.СФИ - *Известия Академии наук Казахской ССР. Серия филологии и искуствоведении* (Алма-Ата)

ИАНКазССР.СО - *Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественная* (Алма-Ата)

ИАНКазССР.СОН - *Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественных наук* (Алма-Ата)

ИАН.ОЛЯ - *Известия Академии Наук. Отделение литературы и языка* (Москва)

ИАНСССР.ОГН - *Известия Академии Наук СССР. Отделение Гуманитарных наук* (Ленинград)

ИБАИ - *Известия на Българския Археологически Институт* (София)

ИБИД - *Известия на Българското историческо дружество* (София)

ИИАН	- *Изв ѣстія Императорской Академіи Наукъ* (СПб.)
КУИ	- *Кіевския Университетскія Изв ѣстія* (Кіевъ)
ПИ	- *Проблемы источниковедения* (Москва-Ленинград)
ПСп.БКД	- *Периодическо списание на Българското Книжовно Дружество въ Срѣдецъ* (Средец [София])
Сп.БАН	- *Списание на Българската академия на науките* (София)
СТ	- *Советская тюркология* (Баку)
УЗИАН	- *Ученые Записки Императорской Академіи Наукъ* (СПб.)
ЧИОИДР	- *Чтенія въ Императорскомъ Обществ ѣ Исторіи и Древностей россійскихъ при Московскомъ университет ѣ* (Москва)
ЭВ	- *Эпиграфика Востока*

AA Hung.	- *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest)
AÉ	- *Archaeologiae Értesítő* (Budapest)
AGHSKK	- *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* (Wien)
AH	- *Antiquitas Hungarica* (Budapest)
AkGWG	- *Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philosophisch-historische Klasse* (Berlin)
Anthropos	- *Anthropos* (Freiburg)
AO	- *Acta Orientalia* (Havniæ)
AO Hung.	- *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest)
ArOr	- *Archív Orientální* (Praha)
ASI	- *Archivo Storico Italiano* (Firenze)
AV	- *Annales des voyages* (Paris)
AVPh	- *Archiv für vergleichende Phonetik*
BAIS	- *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg* (St.-Pbg.)
BARB.CLSMP	- *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des sciences morales et politiques* (Bruxelles)
BISO	- *Bolletino italiano degli studi orientali*
ÉO	- *Échos d'Orient* (Paris)
CAJ	- *Central Asiatic Journal* (Wiesbaden)
Fabula	- *Fabula*
FdO	- *Fundgruben des Orients* (Wien)
GSAI	- *Giornale della Società Asiatica Italiana*
HUS	- *Harvard Ukrainian Studies* (Cambridge, Mass.)
HZ	- *Historische Zeitschrift* (München)
Islam	- *Der Islam* (Berlin)
IZAS	- *Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft* (Leipzig)
JA	- *Journal asiatique* (Paris)
JAF	- *Journal of American Folklore* (Philadelphia)

JESL - *Journal of the Ethnological Society of London* (London)

JL - *Jahrbücher der Literatur* (Wien)

JTS - *Journal of Turkish Studies* (Cambridge, Mass.)

KCsA - *Kõrösi Csoma-Archivum* (Budapest)

Kopuz - *Kopuz* (Istanbul)

Kratylos - *Kratylos* (Wiesbaden)

KSz - *Keleti Szemle / Revue orientale* (Budapest)

LB - *Linguistique balkanique* (Sofia)

LS - *Il libro e la Stampa*, (Milano)

MAIS - *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg* (St.-Pbg.)

MT - *Materialia Turcica* (Bochum)

NAV - *Nouvelles Annales des voyages* (Paris)

NkGWG - *Nachrichten von der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philos.-hist. Klasse* (Berlin)

OLZ - *Orientalistische Literaturzeitung* (Berlin)

Oriens - *Oriens* (Leiden)

POF - *Prilozi za Orientalnu Filologiju* (Sarajevo)

PWTN - *Prace Wrocławskiego towarżystwa naukowego* (Wrocław)

RDM - *Revue des deux Mondes* (Paris)

RÉA - *Revue des Études Arméniennes* (Paris)

RO - *Rocznik Orientalistyczny* (Warszawa)

RRAL.CSMSF - *Rendiconti della R. Accademia die Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche* (Roma)

RRL - *Revue Roumaine de Linguistique* (Bucarest)

RVM - *Recueil de Voyages et Memoires* publiè par la Societè de Geographie (Paris)

SAO - *Studia et Acta Orientalia* (Bucarest)

SBAW - *Sitzungsberichte der königlich preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Classe* (Berlin)

SCL - *Studii şi Cercetări Lingvistice* (Bucureşti)

SK - *Seminarium Kondakovianum* (Prague)

SkbGW - *Sitzungsberichte der königlich-böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Philos.-hist.-philologische Klasse* (Prag)

SO - *Studia Orientalia* (Helsinki)

SPAU - *Sprawozdania Polskiej Akademii Umijetnosci* (Kraków)

Századok - *Századok* (Budapest)

TDA - *Türk Dili Araştırmaları* (Ankara)

TDAYB - *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten* (Istanbul)

TFA - *Türk Folklor Araştırmaları* (Istanbul)

TM - *Türkiyat Mecmuası* (Istanbul)

Turcica - *Turcica* (Paris)

UAJ - *Ural-altaische Jahrbücher* (Wiesbaden)

UJ - *Ungarische Jahrbücher*

UR - *Ungarische Revue* (Leipzig)

VOJ	- *Vienna Oriental Journal* (Wien)
WZKM	- *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* (Wien)
ZDMG	- *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (Leipzig; Wiesbaden)

Bulgaro-Turcica 4

НЕСЛАВЯНСКА, КУМАНО-ПЕЧЕНЕЖКА АНТРОПОНИМИКА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XV ВЕК

0. На 16 април 1998 г. в препълнена зала и при изключително голям интерес от страна на историци и османисти доцент Цветана Георгиева защити блестящо своята дисертация на тема „*Пространство и пространства на българите през XV - XVII век*“, с което й бе присъдена научната степен „Доктор на историческите науки“. В този труд, използвайки методите на историческата антропология, авторката предложи нов, оригинален поглед към живота на нашите предци през първите векове на османското владичество. Особено любопитна бе нейната констатация, че поземленият фонд във Видинско през XV в. се използвал „като *пасищни зони*, а не като обработваеми терени“, т. е. по всяка вероятност по онова време поселищната мрежа във Видинския санджак била формирана съгласно „изискванията на един *номадски* социокултурен модел“ (с. 168). И тъй като в използвания от нея османски регистър за Видинско от 1454-1455 г.[1] „не се открива никакво мюсюлманско или тюркско население в селата“, а цялата местна ономастика била „напълно славянска“, авторката търси обяснение за носителите на това номадство. Тя правилно отбелязва, че макар в литературата като християни номади на Балканите да се определят главно власите, то през XV в. терминът *власи* представлявал може би название на „онази част от това подвижно население[2], което е включена във военната османска машина в западния край на граничната й периферия от река Дунав до албанските планини" - една институция, явно свързана с доосманската гранична организация. От друга страна славянската топонимия във Видинския санджак е породила съмнения във възможността под понятиего *власи* да се крият и потомци на *куманите*[3]. Ц. Георгиева подчертава, че славянската номенклатура на селищните названия във Видинско през XV в. би говорила за пълното „детюркизиране" на представителите на този народ „много преди времето на известния ни регистър" (с. 169). Ето защо заключавайки, че през XV-XVI в. селищната мрежа във Видинския санджак отразява „незавършен процес на отсядане и бавно аграризиране на едно номадстващо население, започнал в българското Средновековие" (с. 169), тя въвежда за него необичайния термин „славянски номади" (на с. 12 от автореферата). Предложението не е съвсем сполучливо. По-добре би било да се говори за „славянизирани номади", защото все пак става дума главно за власи и кумани, чиято ономастика до голяма степен е славянизирана и тъкмо това обяснява преобладаващата славянска топонимия във Видинския санджак. В противен случай ще трябва да се мисли за евентуално „номадизиране" на коренното българско население

---

[1] **Вж.Д. Лукач.** *Видинският санджак през 15-16 век. Документи от архивите на Цариград и Анкара.* Под редакцията на В. Мутафчиева и М. Стайнова. С., 1975.

[2] Не само власите, а и „мнозинството от населението в региона“ (с. 168).

---

[3] Във връзка с това дисертантката добронамерено, макар и погрешно [объркано е името (В. Георгиев) и част от заглавието („отношения" вместо „смешения")] цитира едно мое изследване, твърдейки че съм поддържал „тезата за куманския произход на власите" (с. 168, бел. 148) и съм свързвал „власите с куманите и тяхното сливане с българския етнос през XI-XIV в." (с. 170). На посочената от нея страница обаче става дума единствено за това, че през XIII в. понятието *влах*, *влашки* вече не означавало непременно етнически произход, а се използвало и в смисъл на „номад, пастир" (до същия извод стига и Ц. Георгиева, разглеждайки значението на термина *власи* през XV в.) и с оглед на приведената аргументация под названието *власи* в титулатурата на Калоян (само там, а не въобще!) би трябвало да се разбират може би не същинските власи, а по-скоро куманите. Срв. **В. Стоянов.** *Bulgaro-Turcica 1: Етнонимът „българи". За българо-тюркските смешения*. С., 1997, с. 68.

- един непроучен процес, който е доста хипотетичен и изисква допълнителен анализ.

Липсата на запазена тюркска топонимия би могла да се обясни и с възможното заселване на кумани в изградени вече (славяно)български агломерации. Тогава единствено податките от проникналите в българския ономастикон специфични кумано-печенежки по произход лични имена биха могли да свидетелстват за някогашното тюркско население в региона. А че такова е съществувало, личи както от фиксираното още през 1385 г. название *Кумански брод* - Vadul Cumanilor на мястото на някогашното село Comani, разположено преди Calafat и след Видин[4], така също от някои специфични топоними, съхранени в османски документи от 1451-1479 г., като *Балул* (с. Балей, Видинско), *Орта* (манастир с неустановено местоположение), *Котари* (с. Котари, неустановено), *Будакофче* (с. Будаковци, неустановено), *Йелофче* (вероятно с. Йеловци в днешна Югославия), *Калкофче* (с. Калковци, неустановено, Видински санджак), *Татар* (с. Татарджик или Слана бара, Видинско) и др.[5], за които може да се потърси и неславянска етимология. Всичко това ме кара да се върна отново към темата за тюркските по произход имена на българи християни от първите векове на османското владичество[6].

---

[4] Днес то образува част от селището Golenţi. Вж.: **I. Conea, I. Donat.** Contribution à l'étude de la toponymie pétchénègue-coman de la plaine roumaine de Bas-Danube. - In: *Contribution Onomastiques*. Publies à l'occasion du VIe Congrès international des sciences onomastiques à Munich du 24 au 28 Août 1956. Bucarest, 1958, 139-169 (вж. на с. 154, 156); **P. Diaconu.** *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*. Bucarest, 1978, p. 26.

[5] Примерите са извлечени от *Турски извори за историята на Българския народ*, т. II. Съставили и редактирали Н. Тодоров и Б. Недков. С., 1966, с. 104-159 (3. *Тимари във Видинско, Берковско, Белоградчишко и поречието на р. Тимок*).

[6] Срв. **В. Стоянов.** Личните имена и прозвището „Абдуллах" в османотурските документи. - *ИПр.*, 1986, № 1, 51-57 (вж. на с. 52); **В. Стоянов.** Наблюдения върху османотурските документални извори за „специални-

За изследването са използвани податки от обнародвания вече ономастичен материал в *Турски извори за българската история* (ТИБИ). Привлечени са лични имена на жители от български села и махали[7], понякога изрично отбелязани като „неверници“ (перс. gäbrān, كبران), както и имена на войнуци, които по онова време били набирали изключително от местното християнско население. И ако сред тях се срещат неславянски, негръцки и нехристиянски названия с евентуален тюркски или ирански произход, то най-вероятно те трябва да се отнесат към [пра]българската и кумано-печенежката именна традиция, носителите на която били абсорбирани в средновековния български народ. С времето някои от тези имена навлезли трайно в българския ономастикон и не свидетелстват непременно за конкретен етнически произход. Често за тях има предложени славянски етимологии и само прецизният лингвистичен анализ може да подскаже по-различни възможни тълкувания. В други случаи употребата на подобни названия е ограничена във времето и пространството, отразявайки една отмираща вече практика. Най-често те са съчетани с обичайни български (славянски) имена, което говори за напреднала фаза на българизация на техните носители. Запазването на такива форми през XV в. се дължи не на последно място и на характерната за патриархалното общество „възпроизводимост“ на старите названия, при което новороденото момче получава името на своя дядо или

те“ категории население в земите под османска власт. - *ИПр*, 1988, № 3, 58-70 (вж. на с. 62); **V. Stojanov.** Zum Quellenwert der sogenannten „Namenslisten“ unter besonderer Berücksichtigung der „Defter-i Voynigān“. - In: *Studia Ottomanica. Festgabe für György Hazai zum 65. Geburtstag.* Herausgegeben von Barbara Kellner-Heinkele und Peter Zieme. Harrassowitz Verlag: Wiesbaden, 1997, 207-215 (вж. на с. 207-208).

[7] При селища с конфесионално смесено население обикновено християни и мюсюлмани са регистрирани отделно. В по-големите градове, като Търново, Видин, Солун, София и др., те обитавали различни махали и това прецизно е отразено в османските дефтери.

на някой друг предшественик в рода. Така се прехвърлял мост между поколенията и понякога това е единственият белег за възможното им тюркско потекло. Разбира се известна роля играе и съществувалата в дадено време специфична „модна“ тенденция. Но примерите на съчетаване на български с „турски“ имена са изключения и представлят по-скоро рядък куриозитет, а названията по професии, за които регистраторът използвал съответни османотурски форми, не са от интерес за целите на изследването. Обикновено това са лексеми, образувани с наставките **-джи(я)**, **-чи(я)**, част от които и днес се срещат като български фамилни имена. Те обаче не говорят нищо за етническия произход на носителя и затова тук не са взети под внимание.

тази наставка е общоалтайска с китайски произход

По-долу става въпрос за предтурската тюркска антропонимика. Тя е определена като „кумано-печенежка“, защото невинаги може да се прокара рязка граница между куманските и печенежките словоформи, особено в най-западните региони, обитавани от двата народа. В случая акцентът пада върху куманското наследство поради преимуществената роля на куманите в историята на Второто българско царство. Те не само били последният голям тюркски народ, господствал в земите отвъд Дунава в така наречената „Кумания“, откъдето проникнали на българска територия, но представлявали и своеобразен „посредник“ между предхождащите ги *огузки* печенези и наследилите ги в степта *кипчакски* татари - обстоятелство, което несъмнено намерило отражение в диалектното разнообразие на куманския език. Сред запазените от тях лични имена безспорно се крият и форми, характерни за останалите тюркоетнични групи в средновековна Европа, а така също названия, онаследени от общия [пра]български субстрат. Ето защо понятието „кумански“ или дори „кумано-печенежки“ до голяма степен има условен характер - куманите

Прабългарите не са тюрки, В. Стоянов е в заблуда като всички тюрколози! Но те са дървени глави и никога няма да го проумеят!

били просто носители на една общотюркска ономастична традиция, примерите от която образуват отделен пласт сред българските лични имена.

В изследването са обхванати произволно подбрани названия, фиксирани в османските дефтери по формулата „**X *син*** (или *брат*, *зет*) ***на* Y**“ или чрез по-рядко срещания вариант „**X - Y**“, където „X“ означава собственото име, а „Y“ - името на бащата на регистрираното лице. На първо място са разгледани антропоними, които определено могат да бъдат свързани с куманите и другите средновековни тюрки. Освен това са посочени и примери с възможна тюркска или иранска етимология, а така също имена, напомнящи за по-ранната българска традиция - все свидетелства за предосманското тюркско „присъствие“ в средите на българския народ.

1. Едно от най-разпространените названия с подобен произход е **Куман** (قومان) с варианти **Куманин** (قومانين) и **Кумано** (قومانو). Адептите на славянската етимология извличат името от стб. **коумь** „кръстник; който венчава някого“ (от *кум + -ан*)[8], докато Стефан Илчев и Йордан Заимов съвсем правилно го свързват с народностното име *кумани*[9]. За значението на етнонима Kuman (Quman) има различни хипотези, чието разглеждане и критичен анализ биха могли да бъдат обект на отделно проучване. В европейските извори той се появява едновременно с неговите носители през XI в.[10], руските летописи го отбелязват под 1096 г.[11],

---

[8] Вж. например при **Н. Ковачев.** *Честотно-тълковен речник на личните имена у българите*. С., 1987, с. 116.

[9] Вж. **С. Илчев.** *Речник на личните и фамилни имена у българите*. С., 1969, с. 283; **Й. Заимов.** *Български именник*. С., 1988 (^{2}1994), с. 131.

[10] Срв. при **G. Moravcsik.** *Byzantinoturcica*. Bd. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Berlin, 1958 (вж. под Κούμανοι, Κόμανοι, Κομάνα, Κόμανα, Κόμανος).

Кумоси

но още около 388 г. от н. е. китайските хроники споменават скотовъдното племе K'uo-muo-γiei, чието име отделни автори съпоставят с названието на по-късните кумани[12]. Като геноним името е фиксирано сред редица тюркски народи: родът *Koman* например съществувал при кримските караими[13], родът *Komanğelair* спадал към племето Аргун - клон на каракиргизите, докато друго едно племе *Kumanay* принадлежало на Средната Орда[14]. Вариант е племенното название *Kumandur*, подобно на киргизкото Mongoldur и кримското Mogoldur от Mongol[15], което се среща и сред румънските благороднически имена в документи от XV и XVI в.[16] По-далечни форми откриваме при *Kubandï* и *Tôn-Kubandï* - две племена на кумандинците от далечен Алтай[17].

В качеството си на лично име това название е познато из цялата поселищна територия на куманите. В Ипатиевата летопис се среща половец на име **Коуманъ** (1103). Трима **Коуманъ**, включително накакъв „влах“, фигурират сред крепостните селяни, дадени на манастира Žiče в Черна гора с грамота на сръбския крал Стефан (1222-1228)[18]. Фамилията **Komani** от влашките обитатели на

---

[11] Например при Нестор, вж. *Собрание Русских летописей*. Т. I. СПб., 1856, с. 99 („кумани рекше Половци“).

[12] Срв. при **К. Н. Menges.** *The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, The Igor' Tale Slovo o Pъlku Igorevě*. Published by the Linguistic Circle of New York. *Supplement to Word*, Vol. 7, December 1951. *Monograph N° 1*, pp. 13-14.

[13] Срв. **H. Seraja-Szapszał.** Uzupełnienia i wyjaśnienia. - *Myśl Karaimska*, 1931, t. 2, zesz. 3-4, p. 7 (цит. по **Я. Р. Дашкевич.** Codex Cumanicus - действительно ли cumanicus? - *ВЯ*, 1988, № 2, 62-74; вж. на с. 66).

[14] **L. Rásonyi.** Tuna Havzasında Kumanlar. - *Belleten*, 3, 1939, 401-422 (вж. 416-417).

[15] Пак там, с. 407.

[16] Пак там, с. 420.

[17] Пак там, с. 416-417.

[18] **L. Rásonyi.** Valacho-Turcica. - **In:** *Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des **Collegiem Hungaricum** in Berlin dem Andenken*

В монголски xün / kün – човек, напр. етнонимът „кумани“ произлиза от монголски kün, kümün – хора, корейски gunjung, японски gunshū – тълпа, корейски, японски gun – група, древнотюркски elgün – народ, праалтайски *kiūne – народ, хора и в самодийски χum – хора. В манджурски xunčun – родственици, показва пряк паралел с чувашкото хупь, хупье – тъст, свекър, роднина от страна на съпругата.

средновековния град Pijanici (в днешно Косово) и друга една „влашка“ фамилия **Komanic** сред жителите на „katun Bariljevski“ (днес с. Barilevë, Косово) са споменати в хрисовула на Свети Стефан (30-те години на XIV в.)[19]. Към края на същото столетие един виден българин **Κόμανος** отбелязват и византийските извори[20]. Този патроним намираме в маджарски документи при названията на влашки кнезове, преселили се в Унгария: **Komán** (1424), **Kuman** (1428), **Koman** (1434); името е присъщо и на румънския ономастикон от XV в. нататък: циганин **Команъ** (1458), **Koman** Kure (1460), **попꙋ Команꙋ** (1482-96), **Данчюлъ сынь Команωвъ** (1487), циганин **Команча** (1487), **Команъ** (1511), **Coman**, **Cuman** (1623), **Coman** Grigorie, **Coman** Matei (XVIII в.) и др[21].

Било директно от етническото название, или вторично чрез образувания от него антропоним, името на куманите оставило следи на доста обширна територия. Едно място в околностите на Баку и в земята, обитавана от тюркмените, както и една река в Туркестан носят названието **Kuman**[22]. В Украйна също е запазен топонима **(Г)Уман**, получен вероятно от половците[23]. Изключително многобройни са производните на това име в Молдавия, Румъния и цялата област на някогашното влашко поселение в Унгария. Като топоним името **Coman(ul)** се среща в департамента Ilfov (Bacău). Така се нарича един хълм в Олтения в района на гр. **Balş** и едно село на брега на Olt срещу с. Batia в северната част на долината между Olt и Teleorman[24]. **Cetatea lui Coman** било навярно старото название на съвременното селище Cetatea, разположено в Олтения западно от Jiu и споменато в документ от 1625 г[25]. **Comana** е доста разпространен топоним в Румъния[26], например в департамента Buzău и Teleorman[27], като название на село по северната граница на Burnaz и на блатисто езеро във вътрешността на старата raïa Giurgiu[28]. **Comanca** е името на едно село на изток от равнината Cîmpul Romanaţilor, намираща се южно от района на гр. Balş; име на рекичка в региона на Teleorman, източно от Olt; както и име на изчезнало днес село (1512) край град Dorobanţu от същия регион[29]. **Comancei** фигурира в румънските топоними Cîmpia Comancei и Valea Comancei[30]. **Comandareşti** е название на друго румънско село[31]. В департамента Prahova се намира топонима **Comăneanca**, в департамента Teleorman - **Comăneanul**, а в департамента Dolj (Brăila, Buzău) - **Comăneasa**[32]. Едно село в Олтения, пак в района на гр. Balş, се нарича **Comăneşti**; това е и някогашното название на с. Costeşti в региона на Teleorman[33]. Село **Comani**, разположено преди Calafat и след Видин, образува днес част от селището Golenţi. В документ от 1385 г. то е наречено **Vadul Cumanilor** -

---

Robert Graggers gewidmet. Berlin-Leipzig, 1927, 68-96 (вж. на с. 90); **I. Schütz.** Les contacts médiévaux albano-comans reflétés par l'onomastique de Kosovo. - *AOH*, 40, 2-3, 1986, 293-300 (вж. на с. 296). Документът е на Stefan Prvovenčani - сръбски велик жупан през 1196-1217 и крал през 1217-1228.

[19] **Schütz.** Les contacts, 296.

[20] Вж. при **Moravcsik.** Byzantino-Turcica, II: Index.

[21] **Rásonyi.** Valacho-Turcica, 89-90. Вж. също: **Rásonyi.** Tuna, 420 и **L. Rásonyi.** Contribution à l'histoire des premières cristallisations d'Etat des Roumains. L'origine des Basaraba.. Budapest, 1935, p. 9 [Extrait de *Archivum Europae Centro-Orientalis* - I (= *Etudes sur l'Europe Centre-Orientale* dirigée par *Ostmitteleuropäische Bibliothek*, herausgegeben von E. Lukinich, N° 3), pp. 221-253].

[22] **Rásonyi.** Tuna, 416.

[23] **О. Пріцак.** Половці. - *Український історик* (Нью Йорк - Мюнхен), 1-2 (37-38), Рік X, 1973, 112-118 (вж. на с. 118).

[24] **Conea, Donat.** Contribution, 154, 157; **Diaconu.** Les Coumans, 26.

[25] **Conea, Donat.** Contribution, 154; **Diaconu.** Les Coumans, 27.

[26] Срв. **Gy. Györffy.** Adatok a románok XIII. Századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. - *Történelmi Szemle*, 1964, N° 3-4, 542-543.

[27] **Diaconu.** Les Coumans, 26.

[28] **Conea, Donat.** Contribution, 158.

[29] **Conea, Donat.** Contribution, 155, 156; **Diaconu.** Les Coumans, 26.

[30] **Diaconu.** Les Coumans, 26.

[31] **Rásonyi.** Tuna, 420.

[32] **Diaconu.** Les Coumans, 26.

[33] **Conea, Donat.** Contribution, 154, 157.

„Кумански брод“. Намирало се е в региона Fundul Diiului, познат от нахлуванията на куманите във Византия през 1114 г., когато император Алексис Комнин пристигнал във Видин и изпратил срещу тях армия отвъд реката. Със същото име било обозначено и друго някогашно село (1579) в района на Teleorman[34]. **Comanii** е съставна част на топонима Comanii Vechi[35]. **Comăniţa** е приток на малката рекичка Teslui в северната част на долината между Olt и Teleorman[36]. В унгарски документи са фиксирани поселищните имена **Kumanpataka** (1358), **Comanfalua** (1369) и **Kományfalva** (1439, към гр. Vílágos)[37]. Топонимът **Komane** виждаме между Тиса и канала Бега[38]. Един град в областта Pukë по планинските склонове от долината на р. Дрин в Северна Албания е наречен **Komani** (без енклитичен член: **Koman**)[39]. През средновековието в околностите на днешния град Прищина (Косово) било разположено селището **Komanovo**, дарено от Стефан Урош Дечански на Хилендарския манастир (1327 г.). Пак край Прищина се намирало и друго едно село **Kumanovo**, споменато в грамота на крал Стефан Душан от 1330 г. сред владенията на новия Дечански манастир[40]. То изчезнало безследно по турско време, но някои изследователи го идентифицират с днешното косовско село Llapnasellë[41]. **Kumanić** е названието на село, разположено край Tikveš, а **Kumaničevo** - име на голямо село в Костурско, Македония[42]. Едно село **Куманич** е познато в Неврокопско, друго село в Кайларско носело названието **Kuman**, а североизточно от Скопие се намира големият град **Kumanovo**. Името на село Кубратово в района на София било някога **Куманица** (Kumaniče قومانچه в османските документи)[43]. Такова е названието и на друго неидентифицирано село (قومانچه) от същия регион[44], на село в регистъра за поземлени владения от времето на Мехмед II Завоевател[45], на неустановеното село **Куманци** (Kumaniče قومانچه)[46] и на село **Куманич** (Kumaniče قومانچه), спадащо към Хортач или Хорятис, Солунско[47], в османските дефтери от края на XV в. Една махала край село Зимевица, Софийско, се наричала **Куманова Чука**. В търновски окръг имало колиби **Куманите** и **Кумановци**; други колиби на име **Куманица** били разположени до село Караш, Луковитско; при село Пърша (Търновско) съществувала махала **Кумановци**, а край село Бучуковци (Дряновско) - друга махала **Куманите**[48]. Всичко това свидетелства за широкото разпространение на куманския етноним не само в Молдо-Влахия, но също в България и по-западните райони на Балканския полуостров.

---

[34] **Conea, Donat.** Contribution, 154, 156; **Diaconu.** Les Coumans, 26.

[35] **Diaconu.** Les Coumans, 26.

[36] **Conea, Donat.** Contribution, 157; **Diaconu.** Les Coumans, 26.

[37] **Rásony.** Valacho-Turcica, 89-90.

[38] **I. Schütz.** Des „comans noirs“ dans la poésie populaire albanaise. - *AOH*, 39, 1985, 193-203 (вж. на с. 198).

[39] **Schütz.** Des „comans noirs“, 200-201. Градът, разположен недалеч от гр. Dushmani, станал известен след започналите там през 1898 г. археологически разкопки, разкрили първите материални доказателства за албанската цивилизация от X-XI в. Според Ищван Шюц това селище може да е било куманска колония и навярно близките албански общини се отнасяли враждебно към нея, поради което новодошлите дали на съседния град името Dushmani („Враг“).

[40] **Schütz.** Les contacts, 293-294. Предполага се, че двете селища били основани от кумани по време на техните нахлувания.

[41] Вж. **A. Urošević.** *O isčezlom selo Kumanovo na Kosovo*. Priština, 1956 (по **Schütz.** Les contacts, 294).

[42] Срв. **В. Кънчов.** *Македония: етнография и статистика*. София, 1900, с. 155, 265. Вж. също **Ст. Младенов.** Печенези и узи-кумани в българската история. - В: *Българска историческа библиотека*, гд. IV, т. I, София, 1931, с. 115-136 (вж. на с. 130)

[43] Вж. *ТИБИ* - 2. С., 1966, с. 19 (*1. Тимари в Софийско* [преди 1446 г.]).

[44] Пак там, с. 39.

[45] Пак там, с. 93 (*2. Хасове и тимари в Софийско и Самоковско* [трета четвърт на XV в.]).

[46] Пак там, с. 417 (*8. Тимари в Авретхисарско и Солунско*).

[47] Пак там, с. 443 (*9. Тимари в Солунско*).

Тази честота на името откриваме и в османските регистри от XV-XVI в. Всъщност то е един от най-срещаните антропоними, отнасящи се до куманите - в 69 от проучените примери се съдържа названието **Куман**, в 4 от тях - личното име **Куманин** и в 3 - името **Кумано**[49]. Те са разпръснати из цялата етническа територия на българите - в Шуменско, Търновско, Никополско, Плевенско, Врачанско и Видинско; в Софийско, Пернишко и Самоковско; в Пловдивско и Разложко; в днешна Македония и Югославия, а така също на юг - в Солунско и Драмско. Особено разпространено било това название в Плевенския регион, както и в Панагюрище - някога войнушко село, показващо сравнително висок процент на имена с възможен тюрко-персийски произход. То обаче е съчетано почти винаги с традиционни български имена (Стоян, Никола, Драган, Добре, Кръстю, Янко и пр.), което подсказва, че през разглеждания период било вече трайно навлязло в българския ономастикон и не се смятало за чуждо. Йордан Заимов фиксира първата му поява у нас през XIII в.; две столетия по-късно е отбелязано женското име **Кумана** и произлязлото от него умалително **Куманка**. Османските регистри не дават възможност за подобни заключения. В тях обаче се срещат производните **Куманина** (от *Куман-ин* + *-а*), **Кума** (съкратено от *Кум-ан*, респ. *Кум-* + *-а*)[50], **Кумалин** (от *Кум-а* + *-лин*; респ. *Кум-ал-* + *-ин*), **Кумалич** (подобно на *Кумалин*: *Кум-а* + *-лич* или *Кум-ал-* + *-ич*), **Кумо**, **Кумьо**

---

[48] **Младенов.** Печенези и узи-кумани, 130.

[49] Не съм си поставял за цел да проучвам честотността на срещаното име и неговото процентно съотношение спрямо българските имена в използвания от мен османски изворов материал. Като съпоставка обаче мога да посоча, че от регистрираните в речника на Николай Ковачев за периода 1901-1970 г. лични имена **Куман** се среща едва 55 пъти (вж. тук бел. 8).

[50] Това е мъжко име, нямащо нищо общо с думата **кума** „втора жена при сключване на нов законен брак (у мюсюлманите)", респ. форма за ж. р. от българското **кум**.

(аналогично на *Кума*: съкратено от *Кум-ан*, респ. *Кум-* + *-о/-ьо*), **Кумчо** (умалително от *Кум-о*, *Кум-а* < *Кум-ан*, респ. *Кум-* + *-чо*), **Кумли** (от *Кум-ан* > *Кум-* + *-ли*), както и необичайното за България име **Кунбек**, насочващо вниманието към друг възможен вариант на куманския етноним.

1.1. Подобно на Узбек, Джанибек, Бердибек и други имена от историята на Златната Орда, така също **Кунбек** е двусъставно име, съдържащо като втори елемент старата благородническа титла **bek** (*bäg* в древнотюркските надписи; *bäk*, *bek* в чагатайски, узбекски и новоуйгурски; *bäg*, *beg* в селджукски и караханидски; *beg*, *bey* в османски; *päk* в уйгурски; *päg* в шорски, сагайски и койбалски; *bī* в казахски и киргизки; *pī* в телеутски, лебендински и т.н.), която означава най-общо „княз, вожд на отделно племе, сановник", а в по-широк смисъл и „благородник" или „началник". То се среща само два пъти в използвания изворов материал - при **Кунбек Влаю** от село Карнофол (Войсил, Пловдивско) и **Герги Кунбек** от село Сариче (Царацово, Пловдивско)[51]. Съчетаването му с български имена и наличието на кипчакска форма на титлата **bek** вместо огузкия вариант на **-g** > **-y** изключва възможността антропонимът да е проникнал у нас под османско влияние. По-скоро той ще да е бил зает от татарите или от онези кумани, които, вече под монголска власт, станали съюзници на влашкия воевода Basarab Vodă и на цар Михаил Шишман срещу Византия и сръбските деспоти.

хазарски
рен

Интересна е първата съставка на това име - **Kun**, удивително напомняща унгарското название на куманите *Kün-ok* (мн. ч. от *Kün*), предадено в латински като *Cuni* (от *Cunos*). В латинските унгарски извори с него били назовавани не само куманите (кипчаки), но също кабарите, огузите и печенезите[52]. След като обаче през XIII в. под западно влияние в Унгария се разпространил терминът Cumani или Comani, говоримият език запазил думата kun като обозначение главно на куманите, получили убежище в страната след монголската инвазия. Според едно наблюдение, следи от името Kun се срещат предимно в топонимията на земите, прекосени от армията на унгарския крал Лудвиг I Велики (1342-1382), в която имало множество кумански воини (срв. например **Kunova Teplica** в Словакия, **Kunowice** в Полша, **Kunovec** в междуречието на Драва и Сава), докато на други места - във Войводина, Македония, Сърбия, Румъния и пр. - намираме топоними, произлезли от използвания от самите кипчаки етноним Kuman[53]. За значението и етимологията на името Kun (Qun) има доста хипотези. Някои го съпоставят с познатото в ислямските извори (например при Bêrûnî и 'Aufī) название на народа Qūn, който преди да нахлуе в страната на Sārī (или Ṣarī) живеел източно от киргизите. Други го смятат за съкратена форма от Kuman (Quman) или Kuban (Quban), трети се опитват да извлекат всички подобни имена от общ алтайски корен *qu-: *qu-m; *qu-ba/-wa[54]. Независимо от неговия произход, за нас е важен самият факт на съществуването на етнонима Kun, с което **Кунбек** би могло да се интерпретира като „бек на куните" или „Куни-бек" („бей Куне", „Куно бей").

---

[51] *ТИБИ - 3*, (1972), с. 71, 72. (вж. *Подробен регистър на джелепкешани в българските земи от 1576 г.*).

Тези имена (**Куно**, **Куне**, **Куни** и пр.) фигурират в османските регистри. Там откриваме и топонима **Кунина** (قونه) - село Кунино, Врачанско, което към средата на XV в. обхващало 21 християнски и 1 мюсюлманско домакинства[55] и чието название възлиза или към етнонима Kun, или по-скоро към произлезлия от него патроним **Кунин** (*Кун-ин*). От изброените форми най-разпространена е **Куно** (قونو), която Й. Заимов извлича от Куло (*Ку-ло* + *-но*), произлязло на свой ред от *Ни-кула* (*Никола*), докато Н. Ковачев предпочита да я свърже с имена като Петкун, Пекун, Цекун (> *Кун* + -о)[56]. Османското изписване на думата позволява също прочита **Коно**: име, интерпретирано като съкращение от *Ни-ко-ла* + -(ъ)*но* или от *Константин* (> *Кон* + *-о*)[57]. Доста често е срещана формата **Куне** (قونه), по-рядко **Куни** (قونی) - две умалителни от Куно. Познати са и вариантите **Кунчо**, **Кунко**, **Кункьо** (също умалителни от *Кун-о*), **Кунин** (от *Кун-о* + *-ин*) и **Кункин** (диминутив на *Кун-ин*), имащи обаче сравнително ограничена употреба. Всички те са деривати на Куно. И въпреки, че за произхода на това име съществуват съответни обяснения, разпространението на изброените форми предимно в Севе-

---

[52] Срв. **B. Kossányi.** Az úzok és kománok történetéhez a XI-XII században. - *Századok*, 57-58, 1923-1924, 519-537; също в турски превод: **B. Kossanyi.** XI.-XII-nci Asırlarda Uz'lar ve Koman'ları dair. - *Belleten*, VIII, 29, 1944, 119-136 (вж. на с. 133-136). Срв. още **G. Györffy.** A kun és a komán népnév eredetének kérdéséhez. - *Antiquitas Hungarica*, 2, 1948, 158-176. Съгласно Ласло Рашони „куните" се състояли поне от пет съставни елементи: (1) народа **qûn**, който първоначално живеел в източната част на пустинята Гоби; (2) народа **sârî**, който бил увлечен с първия в неговите принудителни миграции на запад към края на IX век; (3) кипчаките (**qïpčaq**), по произход част от конфедерацията **Kimäk**, които към 1020 г. се обединили с тези два народа; накрая (4) и (5) хетерогенните етнически групировки, съставени от *печенези* и *узи* (*огузи*), които куманите на запад интегрирали в собствената си племенна организация през втората половина на XI в. Вж. **L. Rásonyi.** Les noms toponymique du Kiskunság. - *Acta Linguistica Acad. Sci. Hung.*, 7, 1956, 73-146 (вж. на с. 74-75).

[53] **Schütz.** Des „comans noirs", 198.

[54] Срв. **J. Németh.** Die Volksnamen „quman" und „qun". - *KCsA*, III (1941-1943), N° 1, 1941, 95-109. Вж. по-подробно при **Menges.** The Oriental Elements, 8-11, 13-14.

[55] *ТИБИ - 2*, с. 309 (вж. 5. *Зеамети и тимари на мустахфъзи в Никополския санджак* [средата на XV в.]). Срв. също *ТИБИ - 3*, с. 28 (вж. *Откъс от регистър на тимари в нахията Враца и др. от началото на XVI в.*).

[56] **Заимов.** Български именник, с. 131, 132. **Ковачев.** Честотно-тълковен речник, с. 116 (вж. под **Куньо**).

[57] **Заимов.** Цит. съч., с. 124. **Ковачев.** Цит. съч., с. 112.

розападна и Западна България (Видинско, Плевенско, Ловешко, а така също в Пернишко и Софийско) и споменаването на половец **Кунуй** в руските извори[58] обуславя вероятността в антропонимите **Куно** (*Кун-о*) и **Кунин** (*Кун-ин*) да се крие всъщност етническото название Kun. Наистина досега не е установено наличието на изходната форма ***Кун**, но това може да се дължи на първоначалното нейно проникване в сравнително малък регион, откъдето, вече на българска почва, възникнали достигналите до нас производни.

2.1. Едно доказано куманско име, което намираме в османските регистри, е **Дерман** (درمان) с варианти **Дурман** и **Дърман**, понякога погрешно разчетени като „Дамян". Съгласно Й. Заимов Дерман е скъсена форма от *Дериман* (< *Дерим* + *-ан*; като на свой ред Дерим било скъсено от *Деримир*, произлязло от глагола *дера* в значение ‘боря се' - да бъде силен в борба, да побеждава)[59], докато в Дърман Заимов вижда съчетаване между *Дърмо* и *-ан*, тълкувайки *Дърмо* от *дърма* (‘гъста гора; храсталак' - да бъде здрав и жилав като храст)[60]. Големият български ономаст отнася двете форми съответно към XV и XVI в., но още през XIII в. в унгарските извори е фиксиран куманският антропоним **Dorman**[us] или **Derman**[us] (1285), по-късно също **Dormani** (1340), **Dormán**háza (1406; впоследствие **Dormánd**), фамилията **Dormán**házi (1406), **Dormán** (1477) и пр[61]. Възможно е формата Dormanus в средновековните унгарски хроники да

---

[58] В Лаврентиевския летописен списък, в „Слово о полку Игореве" и в т. нар. „Поучение" на Владимир Мономах. Срв. **А. И. Попов.** Кыпчаки и Русь. - *Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия исторических наук*. Вып. 14, 1949, 94-119 (вж. на с. 119).

[59] **Заимов.** Цит. съч., с. 83.

[60] Пак там, с. 101.

[61] Срв. **Rásonyi.** Valacho-Turcica, 86; **L. Rásonyi.** Les anthroponymes comans de Hongrie. - *AOH*, 20, 1967, 135-149 (вж. на с. 140).

била грешка на кописта вместо Derman[62], но по-вероятно тя пресъздава тюркското име *Durman* (< **dur-**, **tur-** „стоя, спирам, оставам; намирам се, живея, обитавам" + **-man**), от което се развили останалите фонетични варианти. **Durman** е познат топоним на 50 км. северно от Хива; **Turman** е названието на село в Северен Крим, а **Dorman** било името на тюркско племе, живеещо сред монголите[63]. **Дорман** или **Дърман** се наричал подчиненият на цар Георги I Тертерий (1280-1292) воевода на Браничевската област. Същото име срещаме на територията на Молдавия и Влахия, например **„дочка Петра Дръмана"** (1499), **Dărman** căpitan (1563), Jonasco **Dărman** (1636)[64] и като патроним в Албания - срв. Leka и Pavli, синове на някой си **Dermani**; Andrija, Lleshi и Gura, синове на друг **Dermani** в първия пространен регистър (defter-i mufaṣṣal) на Шкодренския санджак (1485)[65]. Името фигурира и при селищни названия, като **Дръмънещи** (1499) или **Dărmăneşti** - наименование на три села в Румъния: едното в долината на потока Tatros в околностите на село Comăneşti, другото близо до гр. Suceava и третото - между градовете Târgovişte и Ploieşti, т.е. в региона, където се намира и селището Comarnic[66]. Тук спада и българското **Дерманци** (Dermanče درمانجه в османските регистри), т. е. **Дърманци**, Врачанско и **Дерманци**, разположено в долината на р. Вит, подобно на с. Комарево, за чието име също се допуска евентуален кумански произход[67]. Използваният

---

[62] Така допуска **Schütz.** Les contacts, 296.

[63] **Rásonyi.** Valacho-Turcica, 86.

[64] Пак там. Също **Rásonyi.** Contribution, 13; **Rásonyi.** Tuna, 420.

[65] **Schütz.** Les contacts, 296. Авторът се позовава на **Selami Pulaha.** *Nahija e Altun-ilisë dhe popullsia e sajë në fund të shekullit XV*. Prishtinë. „Gjurmime albanologjike" Seria e shkencave historike, I - 1971, pp. 193-272 (p. 210, 219).

[66] **Rásonyi.** Valacho-Turcica, 86; **Rásonyi.** Tuna, 420; **Schütz.** Les contacts, 296-297.

[67] Ищван Шюц предполага, че топоними като **Комарево** в България, **Comarnic** в Румъния и **Komarni nahiye** в поземления регистър на Шкодренския санджак от 1485 г. са възникнали от куманското **Koman**,

Куделин също е куманско име

изворов материал позволява предпазливия извод, че през XV в. антропонимът бил частично разпространен главно в Северна България и Софийско, като в последвалото столетие го намираме вече и в Пловдивско (в Калофер).

2.2. Друго куманско име е **Шишман** (ششمان), също **Шушман** (شوشمان), изписвано понякога без диакритични точки като **Сусман** (سوسمان). Двете форми на антропонима са познати и във византийските извори - **Σίσμανος** и **Σούσμανος**[68]. Лексикографите са единодушни в неговата тюркска етимология (от **šišman** „тлъст, пълен, дебел; шишко, дебелан“ < **šiš** „подут, отекъл; оток, подутина“ или < **šiš-** „пълнея, дебелея; подувам се, надувам се“ + **-man**)[69]. Най-ранните сведения за това име са свързани с куманския по произход деспот на Видин - **Шишман**, родоначалник на последната средновековна българска династия, обхващаща Михаил III Шишман (1323-1330) и брат му Белаур; Иван Стефан [Шишман] (1330-1331) и неговия брат Шишман; Иван Александър (1331-1371) и синовете му - царете на Търново и Видин Иван Шишман (1371-1393) и Иван Срацимир (1371-1396)[70]. Някога името било по-разпространено, за което свидетелстват съкратените форми **Шиша** и **Шишо**, техните производни **Шишка** и **Шишко**, както и селищните названия **Шишманово**, **Шишенци** и **Шишковци**. То се срещало и в съседни на България земи. В Молдо-Влахия например са регистрирани и двата варианта: **Шишманъ** (1431) и **Шүшманъ** (1485), **Шȣшманъ** (1470, 1488)[71]. В Унгария са познати много влашки „кнезове“ на име **Šyšman**, особено в областта Hátszeg: Stefanus **Susman** de Bozas (1452), Stefani filij **Sysman** de Bozijas (1457), Sandrinus **Sysman** (1470), **Susman** (1494, 1507, 1511, 1514, 1519), фамилията **Sismánfi**; името е залегнало и в названието „praedium **Sismány**“ (1700) при някогашно куманско поселение край Előszállás в комитата Fejér (срв. покъсно Alsó и Felső-**Sismánd**, западно от Hercegfalva)[72]. Като топоним то е отбелязано също в Албания - **Shishmançi** (алб. транскрипция на Šišmānği) в първия пространен регистър на Шкодренския санджак от 1485 г. Там по време на преброяването живеел и някой си Leka, син на **Shishmani** (Šišmāni)[73]. Османските записи от българските земи показват, че най-разпространена била формата **Шишман**, следвана от **Шушман** и скъсените варианти **Шишо** (< *Шиш-ман* + *-о*; респ. *Шиш* + *-о*) и **Шушле** (< *Шуш-ман* + *-ле*). Тези названия се откриват предимно в Търновско, Плевенско, Софийско, отчасти и в Пловдивско (например в Калофер).

2.3. Съществуват сериозни основания за предположението, че така срещаното[74] сред българи християни име **Душман** (دوشمان), по-рядко **Душмано** (دوشمانو), е с предосмански тюркски произход. На места при превода на съответните данни то е разчетено погрешно като „**Душан**“, въпреки наличието на буквата Mīm (**m**) в османското начертание на думата. Нейното общо значение „враг, неприятел, противник; недоброжелател“ изключва възможността името

респ. **Koman-an** > **Komanan** > **Komaran**, при което промяната n > r (ротацизъм) била осъществена вероятно под влашко (арумънско?) влияние. Срв. **Schütz.** Les contacts, 295-296.

[68] Срв. **Moravcsik.** Byzantino-Turcica, II: Index.

[69] Срв. производните: **šišuγ** „подутина, оток“; **šiškin** „отекъл, подпухнал, подут“; **šiško** „дебелан, шишко; дебел, пълен“; **šišal** „едра овца„; **šišak**, **šišek**, **šišik** „двугодишно агне, започнало да тлъстее; шиле“ и др. Последният пример, тюрк. **šišek** - бълг. **šile**(**k**), е характерна илюстрация за някои фонетични особености на (пра)българските езикови реликти и поспециално за наблюдавания при тях „ламбдаизъм“ (**š** ~ **l**).

[70] Подробности за тях вж. при: **И. Божилов.** *Фамилията на Асеневци (1186-1460). Генеалогия и просопография*. С., 1985, 119-136, 139-144, 149-178, 197-210, 224-233; **И. Божилов.** *Българите във Византийската империя*. С., 1995, с. 361.

[71] **Rásonyi.** Valacho-Turcica, 92.

[72] **Пак там.** Срв. също **Rásonyi.** Contribution, 9, 15; **Rásonyi.** Tuna, 420.

[73] **Schütz.** Les contacts, 295, 296.

[74] Над 40 пъти в използвания изворов материал.

да е проникнало в български под османско влияние. Към това се добавя и обтоятелството, че още преди турската инвазия на Балканите в грамотата на крал Стефан Душан за основаването на Дечанския манастир (1330) фигурира някакъв „влах“ **Dušman**. От друга страна, една албанска фамилия **Dushmani** (Dušmani), васална на феодалния сеньор Balshë от Шкодренския регион, е спомената и във венециански дипломи от средата на XIV в., т. е. преди 1385 г., когато като съюзници на Karl Thopia, турците за пръв път стъпили в Албания. Пак там в областта Pukë в Северна Албания, недалеч от гр. Komani се намира и град **Dushmani** (без енклитичен член - **Dushman**), чието име навярно възприел някогашният господар на областта. По-късно при първата османска регистрация на Шкодренския санджак (1485) старият лен на фамилията Dushmani бил отделен в самостоятелна административна единица, наречена **Dušmān-ili nāhiye** „нахия на страната (околността) на Душман“[75]. Всичко това, както и наличието на половец на име **Тошманъ** в Ипатиевата летопис[76], насочва към възможните кумански елементи от българската антропонимика. В османски език думата **düšmān** (دشمان) или **düšmen** (دشمن) „враг, противник“ се смята за персийска заемка. Обикнове-

Душман е с ирански произход, в индо-арийски dasa – чужденец, враг. От ирански е попаднало в тохарски като dusa – враг.

но персийската изходна форма **došmän** (دشمن) е изписвана без Alif (ā). От персийски език тя е проникнала и в пущу, като афганското произношение **dušman** (دشمن) стои най-близо до българското. Отбелязването на името **Душман** (دوشمان) в османските дефтери почти изключително чрез Alif (ā) и Wāw (ū) подсказва, че регистраторът не е направил връзка с възможното значение на антропонима (тур. düşman). Това навярно се дължи на твърдото произнасяне на думата в български език, освен ако в нея не бил влаган и някакъв по-различен смисъл. В този случай името Душман би могло да е образувано и от друга изходна форма, например от персийското **dūš**, **dōš** (دوش) „сън“, произлязло на свой ред от тюрк. (азерб.) **düš** „сън, блян, сновидение“ или от по-рядката афганска лексема **dawiš** (دوش): ***dauš** > ***dūš** „бяг; конни надбягвания“ + **-man** (مان) по аналогия на Дурман и Шишман. Пренесено със средновековните тюрки на Балканите, през XV-XVI в. това име било употребявано не само в Северозападна и Западна България (във Врачанско, Ловешко и Плевенско; край Годеч, в Софийско и Пернишко), но също в източната част на Дунавската равнина (Шуменско, Разградско) и далеч на юг в Солунско. В османските записи от онова време антропонимът се съчетава с обичайни български имена (Иван, Янко, Продан, Бойо), но също и с отделни нетипични форми (Сето, Миржан, Хасно). Някои от примерите са регистрирани в селища като Куманич, Комарева, Кърлъково, Кунина или в такива, откъдето са познати и други спорни названия.

2.4. Определено предосманско е името **Алдомир** (الدومير), записано двукратно по времето на султан Мехмед II (1451-1481) в село Батковци, Софийско, при което едно от регистрираните лица произлизало от Видин[77]. Й. Заимов го свързва с *Алдемир*, *Алдимир*, но наред с правилната тюркска етимология (от **al**, **el** „ръка" и **temir**, **demir** „желязо", т.е. 'желязна ръка') допуска също то да е променена форма от *Владимир* или *Радомир*. По подобен начин той обяснява и названието **Алтимир** като „вероятно променено от *Ратимир*, или както *Алдемир*"[78], докато Н. Ковачев, регистрирал над 2/3 от всички примери на антропонима в Северозападна България, е категоричен в неговия тюркски (кумански) произход: от **al**- „вземам" и **timir** „желязо"[79]. Разновидност (или по-скоро изходен вариант) на посочената форма е името **Елтимир**. Така се наричал деспотът на Крънската област по долината на р. Тунджа, брат на цар Георги I Тертерий (1280-1292) и с това принадлежащ към Тертеровата династия в България (1280-1323) - късно разклонение на един от най-видните кумански родове Terter-oba (Терьтеробичи в руските извори), към който се числял и преселилият се в Унгария хан Котян (Kuthen)[80]. Антропонимът **Aldomir** е познат сред имената на влашки и молдавски бояри, както и сред влашките „кнезове" в Унгария[81]. От него произлиза названието на село **Алдомировци**, Софийско, а навярно и това на с. **Айдемир** край Силистра, освен ако то не бъде интерпретирано буквално като 'желязна луна' (< тюрк. **ay** „луна" + **demir** „желязо"). Тук спада и името на село **Алтимир** (التمير) в района на Бяла Слатина (Врачанско), наброяващо в средата на XV в. 35 домакинства[82], а така също името **Андомир** в регистър от следващото столетие[83], която форма, ако не се дължи на погрешен прочит поради сходното изписване на буквите Lām (**l**) и Nūn (**n**) в начална позиция, би могла да свидетелства за характерната в някои диалекти асимилация на двата звука. От *Алдомир* е образувана и съкратена форма **Алдо** (الدو)[84], регистрирана още през 1491 г. в османската документация[85].

---

[75] Срв. **Schütz.** Des „Comans noirs“, 200-202; **Schütz.** Les contacts, 295, 297-298, 299-300. **Авторът подчертава, че за разлика от другите турски заемки в албански език, където тур. ü > алб. у, при думата** dushman (**враг**) **се забелязва запазване на -u- (вместо -у-), което подсказва, че тази лексема била заета не директно от тур.** düşman (**враг**), **а чрез гръцко или сърбохърватско посредничество още преди идването на турците. Според него думата е проникнала в албански, български, сръбски и румънски най-вероятно от езика на куманите. Това се потвърждава от нейното широко разпространение в румънски език, където тя заела мястото на предхождащите я славянски лексеми** vrajbă **„враждебност“,** vrăjmaş **„враг“ и т.н., образувайки голям брой производни с виталност, подобна на латинските румънски елементи:** duşman **„враг“,** duşmănesc **„вражески“,** duşmănos **„вражда“,** duşmăneşte **„враждебност“ и т.н.**

[76] Срв. **Попов.** Кипчаки, 118.

2.5. Името **Асен** (آسن), на което отдавна е доказан куманския произход, също фигурира в османските записи. Някои го съпоставят с **A-ši-na** - китайска транскрипция от названието на династичния род на тюрк[ют]ите през VI-VIII в., други виждат в него **Äsen**, **Esen** (< тюрк. **esen** „здрав, бодър, жизнерадостен; умен, разумен")[86]. Преди да се появи в България с **Иван I Асен - Белгун** (1186-1196) името било регистрирано като название на починалия през 1082 г. половецки хан **Осень**[87], баща или тъст на хан Аепа, чиято дъщеря се омъжила в 1107 г. за княз Юрий Владимирович[88]. Син на Осен (или Ясен) е навярно прочутият хан Боняк[89] (Μανιάκης във византийските извори), помогнал през 1091 г. на император Алексий Комнин да се справи с печенежката опасност. Изглежда на неговия баща бил наречен град **Осеневъ** (също: Шарукан, Чешуев)[90], завладяван на два пъти от русите през 1111 и 1116 г. Един друг кумански хан на име **Асинь** бил пленен в 1096 г. край Шаркел (Белая вежа)[91]. Антропонимът е добре познат във византийските извори (Ἀσάν, Ἀσάνης)[92]; среща се и като новогръцко име. Известно е, че през XIII-XIV в. членове на Асеневата династия постъпили на византийска служба[93]. Последните потомци на тези Асеневци дали начало на една от най-старите боярски фамилии в Румъния - **Asan**, отбелязана и в списъка със 75 имена на D. Cantemir в неговата „Descriptio Moldaviae“ (около 1714-1716 г.)[94]. По-късната употреба на името изглежда поддържа спомена за българските Асениди и не е свързана с конкретен етнически произход. Любопитен обаче е записът в предполагаемия втори поземлен опис на Търновско (към 1445-1461), където в групата на резервните войнуци от едно севлиевско село е регистриран някакъв „Добруй [по-скоро Добри: دوبری - *б.м., В.С.*] *с друго име* **Асен**“[95]. Не е ясна причината за това странно уточнение. Дали въпросният Добри бил потомък на кумани, запазил и през XV в. своето тюркско име, или се числял към благороден род, претендиращ за връзка с Асеневци? Във всеки случай, за разлика от днес, когато името е доста срещано (Н. Ковачев отбелязва 9062 случая на употреба през 1901-1970 г.), някога то не било толкова разпространено. Това може да се дължи и на своеобразната му „сакралност“ - като име на стар владетелски род то едва ли било „достъпно“ за всеки, а носителите му го получавали най-често във връзка с някой от своите предци. В използвания изворов материал го откриваме още веднъж при „Кирана, вдовица на **Асен**“ сред солунските жители, където фигурират и други „кумано-български“ имена[96]. Освен обичайната форма **Асен** (срв. стб. **Асенъ**, **Асѣнъ**) османските регистри съдържат също варианти като **Асян** (мек изговор на стб. **Асѣнъ**), **Асьо** (съкратена и умалителна форма от *Ас-ен*, *Ас-ян* + *-о/-ьо*) и **Яско** (друга диминутивна форма от *Асен* с йотация > *Ясен*, т. е. *Яс-ен* + *-ко*). Там са записани също топонимите **Осенолук** (Osânoluq اوسانولق) - с. Осеновлак (Софийско) и **Осяновец** (Osânofğe اوسانوفجه) - наименования на с. Полски Сеновец (Търновско) и на с. Осенец (Разградско), които биха могли да възлизат към една лабиализирана форма на името **Асѣнъ** (срв. Асѣнъ > Осѣнь = *Осен*, *Осян*), и с това да се интерпретират като Осѣн-ев + -че (< -ци?), т. е. Асен > Асенев > ‘Асеневче, Асеневци’; респективно Осѣн-ев + „лак“ (лъка) или + тюрк. суфикс -lik/-luk (?), т. е. ‘Асенова лъка’; ‘Асеневлик’ (?).

---

[77] Срв. *ТИБИ - 2*, с. 100 (*2. Хасове и тимари в Софийско и Самоковско* [трета четвърт на XV в.]).

[78] **Заимов.** Цит. съч., 9.

[79] **Ковачев.** Цит. съч., 42.

[80] До идването на племето *Кай* в Северното Причерноморие родът Тертер-оба бил сред управляващия клан на кипчаките, притежавайки най-висш ранг между т. нар. „диви половци". От него навярно произлизал и Тугоркан, тъстът на киевския княз Святополк Изяславич, а от Тугоркан извличали потеклото си през XV-XVI в. князете Половци-Рожиновски от Сквир - единствената оцеляла княжеска династия след упадъка на киевската държава. Срв. **Пріцак.** Половці, 113-115; **P. Golden.** The Polovci Dikii. - *Harvard Ukrainian Studies*, 3-4, 1979-1980, 269-309.

[81] Вж. **Rásonyi.** Contribution, 8, 10; Tuna, 420.

[82] *ТИБИ - 2*, с. 245 (вж. *4. Хасове, зеамети и тимари в Никополския санджак*). Османското изписване на името позволява също прочит „Елтимир". В по-късен войнушки регистър от XVI в. названието на селото е озвучено: „Алдимир".

[83] *ТИБИ - 3*, с. 171 (вж. *Подробен регистър на джелепкешани в българските земи от 1576 г.*). Въпросното лице е записано в с. Превала (областта Монтана), т.е. в региона между Враца и Видин, изобилстващ с възможни кумански имена.

[84] Така **Заимов.** Цит. съч., 9., който отнася този вариант на името към XVI в.

[85] *ТИБИ - 2*, с. 473 (вж. *10. Зеамети и тимари в Ксантийско и Драмско*).

[86] Така **L. Rásonyi.** Kuman özel adları. - *Türk Kültürü Araştırmaları*, 3-6, 1966-1969, 71-144 (вж. на с. 82-83). Значението „умен, разумен" на думата **esen** семантично се свързва с прозвището на цар Асен - Белгунъ, произлизащо навярно от тюрк. **bilgün ~ bilgin** „знаещ, мъдър" (срв. **Ст. Младенов.** Потеклото и съставът на среднобълг. Бѣлгунь, прекор на царь Асѣня I. - *Сп.БАН*, 45, 1933, 49-66).

---

[87] Срв. *Лаврентьевская летопись*, под 6540 (= 1082): „Осень умре Половечьскый князь“ в *Полное Собрание Русских Летописей* (ПСРЛ), т. I, с. 205.

[88] Вж. *Ипатьевская летопись*, под 6615 (= 1107): „... и поя Володимер за Юргя Аепину дщерь Осеневу внуку“ (*ПСРЛ*, II, 282-283).

[89] **Пріцак.** Половці, 115.

[90] Формата *Осенев* се среща в Лаврентиевската летопис (вж. *ПСРЛ*, I, 275, 290). След смъртта на Осен (Асен) тази „резиденция“ била преименувана в *Шарукань* по името на Шарукан, Шараган (<***šaraqan** „дракон“ или **saryγ [šary-] qān** „Шару-кан“: ‘хан на šäri’ или ‘Жълт [централен] господар’), оглавявал пристигналите около 1110 г. от Средна Азия Ольберлю (Олберы, Alp-eri), които изместили на втори план Асеневата династия Кай. Другото название на града *Чешуев* (*Чешюев*, *Чешлюев* < рус. чешуя ‘люспи’) също се свързва с Шарукан.

[91] Вж. *Поучение Владимира Мономаха* под 6604 (= 1096): „... идохом к Беле Вежи и ... избиша 900 Половець и два князя яща Багубарсова брата Асиня и Сакзя...“ (*ПСРЛ*, II, 248-249).

[92] **Moravcsik.** Byzantino-Turcica, II, 73-75; Index.

[93] Вж. при: **Ф. И. Успенский.** Болгарскиа Асеневичи на византийской службе. - *Известия Русского Археологического Института в Константинополе*, 13, 1908, 1-16; Вж. също: **Божилов.** Фамилията; **Божилов.** Българите.

[94] Срв. **П. Мутафчиев.** Происходот на Асеневци. - *Македонски преглед*, IV, 4, 1928, 1-42 (вж. на с. 12, бел. 4); **M. Lăzărescu-Zobian.** Cumania as the Name of Thirteenth Century Moldavia and Eastern Wallachia: Some Aspects of Kipchak-Rumanian Relations. - In: *Journal of Turkish Studies*, 8, 1984 (= *Turks, Hungarians and Kipchaks. A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun*), pp. 265-272 (вж. на с. 270).

[95] *ТИБИ - 1*, 1964, с. 42 (вж. *Откъс от регистър на тимари в Търновско от средата на XV в.*).

[96] *ТИБИ - 3*, с. 400 (вж. *Откъс на подробен регистър на солунските жители от началото на XVI в.*).

2.6. Цяла поредица имена, като Балуш, Балика, Балука, Балул и пр., съдържат в основата си елемента „bal“ - една прастара, полисемантична евразийска лексема, вариант на която може би е залегнал и в състава на българския етноним[97]. Й. Заимов обяснява всички тях чрез *Бало* - „съкратено от *Баломир*, *Балован*“, като придава на Баломир значението ‘който е вещ в лекуването, добър лечител, лекар’ и на свой ред извлича Балован от стб. **баловати** ‘лекувам, грижа се за някого’ (както *Милован* от **миловати**, *Радован* от **радовати сѧ** ‘радвам се’)[98]. Някои от тези названия обаче се срещат като тюркски лични имена, което поставя под въпрос предлаганата славянска етимология.

2.6.1. В османски регистър от времето на султан Мехмед II (1451-1481) например сред жителите на с. Требич (Софийско) наред с Куман и Куманин е записан и някой си **Балик** (بالق), чието име при превода на текста е предадено като ***Балина***[99]. Заимов го тълкува „от *Бало*, *Бале* и *-ик*“, виждайки в *Бале* „умалително от *Бало*“. У нас антропонимът е познат от средата на XIV в. Тогава българският болярин **Балик**, за когото се предполага евентуално куманско потекло, обособил владенията си между долното течение на Дунав и Черно море в самостоятелно деспотство с център гр. Карвуна. Областта получила по-късно названието Добруджа навярно по името на Баликовия брат и приемник Добротица[100], който в знак на своята независимост от Търново започнал да сече собствени монети. Византийските извори обозначават **Балик** чрез „ἄρχων **Μπαλίκας**“ (1346), която форма може да се интерпретира и като **Балика**. Името е срещано също в земите на север от Дунава (**Balik**, **Balyk**), като още през 1392 г. един бояр **Balêk** е засвидетелстван в Молдавия[101]. То бива традиционно извличано от общотюрк. **balïq**, **balik** (др.тюрк. **balaq**, **balïq**) „риба“, но би могло да се съпостави и с източнотюрк. **balïq** и **balik** „град“ (например в Beš-balik, едно старо название на Пекин). Обикновено се предполага, че гр. *Балчик* бил наречен така по името на **Балик**. Този топоним обаче ще да е възникнал като диминутив от **balïq** в смисъл на „градец, градче“ или от тюрк. **balčïk** „блато, тинесто място, кал, мръсотия“ (също: „смет, нечистотия; изпражнения“), която дума чрез фиксираната при M. Kāšġarî (XI в.) форма **balïq ~ balq** насочва към трето възможно обяснение на антропонима, придавайки му функцията на своеобразно „защитно название“. Любопитно е да се отбележи, че подобно мъжко собствено име съществува и сред персите - **Балиг**, но тук то има по-скоро арабска етимология: от **balīġ** (بليغ) „голям, огромен, значителен; красноречив, изразителен“, или от **bāliġ** (بالغ) „възрастен, пълнолетен, зрял, голям“ (т. е. пожелателно към детето: ‘да порасте, да стане зрял, възрастен; да стане голям, виден човек’). При евентуално възприемане в тюркоезична среда името закономерно би могло да получи форма с **-q** (Baliġ > Baliq, т. е. **Балик**). Това създава допълнителна възможност за интерпретация на разглеждания антропоним. Османските извори го представят също чрез производните **Балика** (според Заимов - от *Бало*, *Бале + -ика*) и **Балико** (باليقو - Заимов го смята за звателна форма от *Балик*, *Балика* или от *Бало*, *Бале + -ико*). Не е изключено освен това негови варианти да са и отбелязаните през XV в. имена **Балука** (بالوقه) и **Балуки** (بالوقى), за които не е предлагана славянска етимология.

---

[97] Срв. **В. Стоянов.** *Bulgaro-Turcica I: Етнонимът „българи“*, с. 2-51. Вж. също: **V. Stojanov.** Die Struktur und Bedeutung des bulgarischen Ethnonyms im Lichte einer Evolutionstheorie. - *Études balkaniques*, 1987, N° 2, 65-87; **V. Stoyanow.** Die Entwicklung des Bulgaren-Ethnonyms. Grundlagen einer Hypothese. - In: *Proceedings of the 32nd International Congress for Asian and North African Studies. Hamburg, 26th-30th August 1986*. Stuttgart, 1992, pp. 618-619 (= *ZDMG*, Supplement 9); **В. Стоянов.** Българският етноним в светлината на една еволюционна теория. - *Ави-Тохол*, 1997, № 7, 20-32; № 8, 52-56 (същото в: *Памирските корени на древните българи*. С., 1996, 76-110).

[98] **Заимов.** Цит. съч., 13.

[99] *ТИБИ* - 2, с. 55 (вж. 2. *Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*).

[100] Едно друго обяснение предлага **M.-M. Alexandrescu-Dersca.** L'Origine du nom de la Dobroudja. - In: *Contribution Onomastique*. Publies à l'occasion du VIe Congrès international des sciences onomastiques à Munich du 24 au 28 Août 1956. Bucarest, 1956, 97-114. Изхождайки от названието на областта при Идриси (1154) - ard burğân „земя на бурджан[ите]“ или само Burğan (Berğan, Borğan), с което име в арабските извори били назовавани дунавските и волжките българи, авторът предполага, че под „Добруджа“ се крие съчетанието Dhu Borğan, Dhu Bruğan, т.е. „господари на Бурджан“, както според него били наричани заселилите се в региона след [пра]българите късни средновековни тюрки (печенези, узи, кумани, но също и селджуки). Тази тюркско-арабска етимология не е оставила следи, защото с времето името на Добруджа се славизирало и някъде през XVI в. получило славянска съгласна (срв. пол. Dobrizza, Dobrzicza, итал. Dobruzza), откъдето впоследствие било лесно да се свърже произхода му с познатия герой-епоним Добротич.

[101] **Rásonyi.** Valacho-Turcica, 74; **Rásonyi.** Contribution, 11.

2.6.2. В османските регистри от XVI в. се среща името **Балин**, което Й. Заимов отнася към следващото столетие, тълкувайки го като *Бало + -ин*. Такова е и даденото от Н. Ковачев обяснение: „от *Бал(о, -ьо) + -ин*; рум. Balin“. Собственото име **Balin** често бива смятано за славянско по произход. Най-старите му записи са свързани с имената на власи, например в хрисовул на крал Стефан

Урош II (ок. 1318 г.)[102]. То фигурира и във влашки документи: „David şi **Balin** şi Mateş a lu Coţani“ (1425)[103], но това, разбира се, все още не означава нищо, понеже власите използвали както славянски, така и чисто кумански лични имена (срв. Куман, Шишман, Душман и пр.), а и в самото понятие „влах“ през същинското средновековие не винаги се открива етнически произход. **Балинъ** обаче се наричал един от половецките „градове“ (1116), което е основателна причина да се допусне неславянски произход на топонима. И тъй като споменатите заедно с него градове *Шарукан* (Чешуев) и *Сугров* (Сугроба) били назовани по имената на съответни ханове, то и в името *Балин* изглежда прозира някакъв кумански патроним. Неговата етимология не е достатъчно ясна. Общотюркското **bal** „мед“ и думата **bala** „дете“ едва ли могат да бъдат привлечени за съпоставка. В персийски език **bāl** (بال) означава „крило“ или „кит“ („кит“ се изразява също чрез думата **balen** بالن > тюрк. **balina**), а **bāle** (باله) е „плавник на риба“. На свой ред иранското **bālā** (بالا > тюрк. **balâ**) се употребява в смисъл на „връх, горна част; височина; висок, висш, върховен; висшестоящ“, а **bālîn** (بالين) - на „възглавница, възвишение за главата при спане“. Всички тези лексеми включват в семантиката си представата за нещо голямо, издигнато, високо, върховно, която може би се съдържала в афганското собствено мъжко име **Бало** (بالو) и в разглеждания антропоним **Балин**. Неговите производни **Балина** (не само форма за ж. р., както сочат Заимов и Ковачев, но и старинно мъжко име от *Балин + -а*) и **Балинко**

---

[102] Вж. **K. Kadlec.** Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských..- In: *Úvoden podávajícím přehled theorii o vzniku rumunského národa.* Praha 1916, 451 (цит. по: **Lăzărescu-Zobian.** Cumania, 269).

[103] Вж. **Panaitescu.** *Documentele Ţării Româneşti*, t. I, 1938, 145 (цит. по: **Lăzărescu-Zobian.** Cumania, 269).

(умалително: *Балин + -ко*) също фигурират в османските регистри.

2.6.3. Името **Балуш**, **Белуш** (بلوش) е интерпретирано от Й. Заимов като производно на *Бало + -уш* (XVI в.) или *Бело*, *Бяло + -уш* (X в.), при което е посочена още една форма - **Белош**, дериват на *Бело + -ош* (XIII в.)[104]. Османското изписване на думата през XV в. обаче позволява най-различен прочит, включително **Болуш** или дори **Блуш**, т. е. **Б(о)луш**. Тъкмо така се наричал и първият споменат в руските летописи половецки хан, който след разгрома на торките край Сула се появил през лятото на 1055 г. на левия бряг на Днепър, за да сключи мир с переяславския княз Всеволод Ярославич[105]. Етимологията на това име е неясна. Може да се мисли за характерното в руски език лабиализиране на една първоначална гласна „а“, т. е. **Boluš** < ***Båluš** < ***Baluš**, която форма с последвало изпадане на вокала се доразвила на руска почва в **Bluš**. На свой ред **Baluš** напомня иранското мъжко име **Balūč** (بلوچ) „Балуц, Балуч“ (също „белудж“ - от названието на народа *белуджи*, *балучи*, *балухи*), както и по-късното унгарско **Palócz** - еквивалент на руското „половец“. Не е ясно дали с въпросното половецко име не трябва да се свърже и названието на румънския град **Balş**, в чийто район се намира една от най-богатата в Олтения зони на топоними с кумански произход (например селата Comăneşti, Belgun, Buzduc, хълма Comanul и редица хидроними със специфични имена на -[l]ui)[106]. Във всеки случай този ойконим силно наподобява исторически засвидетелстваната албанска фамилия **Balshë** и наименованието на софийското село **Балша**, записано в някои регис-

---

[104] **Заимов.** Цит. съч., с. 14, 18.

[105] Вж. *Ипатьевская летопись* под 6563 (= 1055): „...приходи Блуш с половци и створи Всеволод мир с ними и возвратишася всвояси“ (срв. *ПСРЛ*, I, 162; II, 150).

[106] Срв. **Conea, Donat.** Contribution, 1958, 154.

три като **Палаш**. Й. Заимов не разглежда такива форми, но е отбелязал антропонима **Балшо**, а така също имената **Балаш**, **Балеш**, **Балиш** и **Балош**, които подобно на **Балуш**, **Белуш**, **Белош** извлича еднотипно от *Бало*, *Бело* + *-аш*, *-еш*, *-уш*, *-ош* -или + *-(ъ)шо*. Той дава и редица техни диминутиви, един от които - **Балушко** (*Балуш + -ко*) намираме и в османските извори.

2.6.4. Повече затруднения предизвикват имена като **Балул** (بالول - название на с. Балей, Видинско) и **Балюл**. За тях няма регистрирани кумански примери, които да представят алтернатива на предложеното от Й. Заимов обяснение чрез *Бало*, *Бальо + -ул*[107]. Същото се отнася до **Балдо** (بالدو), тълкувано от Заимов като *Бало + -до*[108]; **Бали**, **Бели** (بالی) - форма, липсваща при Заимов, но често срещана и сред имената на мюсюлмани; **Балица** (Bālīče بالیجه) - старинно мъжко име, което Заимов извлича от *Бало*, *Бале + -ица*[109]; както и различните други възможни производни на **Бало**, **Бальо**, **Балю** (بالو), например **Балой** (от *Бало + -ой*), **Балчо** (от *Бало + -чо*), **Балчин** (от *Балчо + -ин*), **Балко** (от *Бало + - ко*), **Балкин** (от *Балко + -ин*) и пр[110]. По същия начин обаче Й. Заимов обяснява и името **Балкан** (بالقان) - от *Балко + -ан*, а не от народното име на Стара планина, както правилно е отбелязал Н. Ковачев[111]. Това предизвиква някои съмнения в универсалния подход, приложен в неговите етимологии. Наистина **Балко** (بالقو) изглежда доста убедително като диминутив на *Бало* (вж. по-горе). Но с не по-малка степен на вероятност името би могло да представлява също скъсена форма от *Балико*, а заедно с **Балкан** и неотбелязания при Заимов вариант **Балке** то ни насочва и към една евентуална основа ***balq**, чиито значения прокарват мост към най-отдалечени във времето и пространството езици, етноси и култури. По същия начин имената **Баленка** и **Баленко**, които Заимов приемливо обяснява като умалителни форми на *-ка* и *-ко* от *Бален* (< *Бало* + *-ен*)[112], могат да бъдат съпоставени също с Балинко (< *Балин* + *-ко*), или дори с иранските лексеми **bäläng** (بالنگ - вид цитрусов плод), **päläng** (پالنگ - кожена обувка с дълги ремъци, завързващи се около прасците) и особено с **päläng** (پلنگ - „леопард, барс, пантера“), тъй като в османската документация намираме също формата **Беленк**, за която липсва подходяща славянска етимология. Тези съображения, заедно с куманските примери за *Балик*, *Балин*, *Балуш* и наличието на иранското име **Balo**, нямащо връзка с българското **Бало**, от което всъщност Заимов извежда почти всички антропоними на ***bal**, дават основания ако не за отхвърляне, то за предпазлива корекция на някои от неговите тълкувания, особено когато отделни имена фигурират и в небългарската ономастика.

---

[107] **Заимов.** Цит. съч., 13, 14.

[108] Пак там, 13.

[109] Пак там.

[110] Пак там, 13, 14.

[111] Пак там, 13; **Ковачев.** Цит. съч., 49. Едва във втората част на своя *Именник* -„Фамилни имена от чужд произход“ Й. Заимов се сеща да съпостави фамилиите Балканов и Балкански с думата *балкан* „планина“, възприемана от него явно като турцизъм. Срв. **Заимов.** Цит. съч., 262.

2.6.5. Сред множеството форми, които Заимов етимологизира чрез *Бало* от *Балован*, се нарежда също личното име **Балван** (بالوان). То е познато и в българската топонимика от османските регистри, например: **Балван** - название на село във Великотърновско, **Балван** - име на друго едно неидентифицирано село в Софийско и **Балвано поле** - някогашно наименование на с. Крушовица, Плевенско. Й. Заимов го смята за производно от *Балован* „с изпадане на

---

[112] **Заимов.** Цит. съч., 13. Авторът смята Баленка за форма в ж. р. от Баленко, докато в османските регистри тя всъщност е мъжко лично име, подобно на Балина, Балика, Балука и пр.

-о-, както при *Радман* от *Радоман*“[113], но подобна дума с възможен алтайски произход откриваме също в сърбохърв. **bàlvan** „дървена греда“, чеш. **balvan** „дървен или каменен блок“, др. рус. **бълванъ**, латв. **bulváns**, литов. **balvõnas** и съвр. рус. **болван** „дървен блок, стълб, колона, изображение, идол; езически олтар“. К. Менгес, който подробно анализира този термин, допуска той да произлиза от персийската дума **pahlivān** „герой, боец, борец“, образувана на свой ред от **pahlav** < ст.перс. **Parθava-** „Партия, партян(ин)“. Според него тази лексема доста рано проникнала в тюркските езици и още в орхонските надписи фигурира под формата **balbal** „грубо изсечена каменна статуя в чест на мъртъв, обикновено убит противник“. Като припомня, че балбалите били доста сходни по стил с т. нар. „каменни баби“ от Югоизточна Европа и Сибир, той заключава, че споменатият в *Слово о полку Игореве* „Тмутороканский бълванъ“ несъмнено представлявал също подобна каменна статуя, издигала се някога край град Тмуторокан на Таманския полуостров[114]. И тъй като „каменните баби“ в Северното Причерноморие са характерни за половецката култова пластика, то и формата **бълван** в древноруски вероятно била заета от езика на куманите. В такъв случай и българското **балван** може да се отнесе към куманското речниково наследство. Любопитно е да се разбере тогава защо през османския период село Крушовиче (Крушовица, Плевенско) било познато също под названието **Балвано поле**? Дали било наречено така по личното име Балван или понеже в околностите му някога е имало балбали?

2.6.6. Подобни проблеми създава антропонимът **Бала̂бан**, познат като селджукско и османско лично име, поради което често е смятан за турска заемка в българската ономастика. Откриваме го в регистър от края на XV в. сред „неверниците“ от една търновска махала, където е отбелязан някой си „**Балабан** (بلبان), син на Никола - неженен“. Понякога в османските регистри неженените християни са записвани отделно след останалите жители на дадено селище и това затруднява установяването на възможните им родствени връзки. Ето защо в горния случай може само да се предполага, че въпросният *Балабан* бил внук на *Куман* (в същата махала фигурира „Никола, син на Куман“) и дори правнук на *Кончар* (там намираме и „Куман, син на Кончар“)[115], което би подсказвало вече известна ономастична приемственост в рамките на един християнизиран и българизиран тюркоетничен род. През следващите столетия името **Балабан** се среща по-често, за да достигне до нас във фамилията **Балабанов**, която Й. Заимов обяснява чрез тур. „балабан ‘дебел човек’: Дебелянов, Дебелков“[116]. Самата дума **balaban** обаче притежава не само тази семантика. В съвременния турски език тя означава ‘огромен, грамаден; гигант, великан’, а в турските диалекти на южна Анадола се използва също в смисъл на ‘ловен сокол’ и ‘израстнало дете’. Това говори за едно разширяване на значението или за възможното наличие на повече изходни форми: от една страна осм. и крим. **balaban** ‘с голяма глава; едър, дебел, грамаден; вид сокол, вид ястреб, astur palumbarius’, за която дума подобно на **balvan** се предполага връзка с перс. **pahlivān**, а от друга страна осм. **bala-man** ‘дебел (човек)’, **bala-r-** ‘израствам, ставам голям, ставам силен; надебелявам, разширявам (се), надувам (се)’ и пр., които форми навярно произлизат от едно средноазиатско (индоиранско) **bala** ‘дете, момче’ = санскр. **bāla-** ‘момче, млад’. Като обозначение на ‘вид сокол’ думата **balā-bān** (بالابان) фигурира също в персийски, където може би е проникнала от тюркските езици (в османски например са познати и двата начина на нейното изписване: balabān بلبان и **balā**-bān بالابان). Тя се среща и в кипчакската група езици - там **balaban** (بلبان) означава най-общо ‘сокол, ястреб, керкенез’, като в каз. и кирг. **balapan** е ‘млада птица’. От нея са произлезли осм. и селдж. антропоними **Balaban,** кирг. **Балапан** и пр. Доколкото обаче формата **balaban** ‘falco’ е регистрирана и в Codex Cumanicus, то българското **балабан** и румънското **bălăbăn** (‘вид граблива птица’) могат да бъдат тълкувани не само като турски, но евентуално и като кумански (или татарски) заемки, още повече, че антропонимът **Балабан** (**Balaban, Bălăbăn**) е засвидетелстван също сред имената на молдавски и влашки бояри[117].

---

[113] Пак там, 12.

[114] **Menges.** The Oriental Elements, 20-23.

---

[115] *ТИБИ - 2*, с. 349. (вж. 6. *Хасове в град Търново* - махала на Поп Койо Иван).

[116] **Заимов.** Цит. съч., 262.

2.7. В привлечения изворов материал спорадично се среща името **Барак**, например в един късен регистър от **1576** г., където е записан някой си „Неми, син на Барак“ от село Берендей (Беренде, Радомирско)[118]. Й. Заимов го е включил във втората част на своя труд, извличайки фамилното име **Бараков** от тур. „барак ‘космат, влакнест, рошав’: Рошовелов“[119]. Но освен като прилагателно фиксираната още при M. Kāšġarî тюркска дума **baraq** (**barak, barag**) се използвала също за обозначаването на особена ‘космата порода ловджийско куче’ и това значение е много по-подходящо за обясняване на антропонима съобразно ономастична практика на тюркоезичните номади. Названието фигурира и в пущу като афганско мъжко лично име **Barak** (بارك), епоним на баракзаите. То се среща сред румънските благороднически имена в документи от XV и XVI в., като кумански антропоним от Унгария: Demetrius **Barag** (1521) и като име на някакъв половец **Баракъ** в руската летопис (1183)[120]. Този факт, както и обстоятелството, че горният пример е регистриран в пернишкото или радомирско село **Берендей** (същият топоним **Беренди** намираме като название на друго село Беренде в Годечко), насочва към предосманската тюркска именна традиция, доколкото *берендеите* били една от най-влиятелните племенни групи в състава на т. нар. „*черни клобуки (калпаци)*“. Споменати още през 1097 г. заедно с *торките* и *печенезите*, а по-късно често с *печенези, торки, ковуи, каепичи* или самостоятелно[121], те играели активна политическа роля във формирания около 1146 г. „*черноклобуцки*“ племенен съюз и оставили множество следи на територията на някогашното Суздалско-Ростовско княжество, в Унгария и Молдо-Влахия. И макар да е спорно дали *берендеите* трябва да бъдат причислени към куманите или предшестващите ги печенези[122], тяхното племенно название и името **Барак** явно са проникнали между Ниш и София в западните български земи още с предосманските тюрки.

---

[117] **Rásonyi.** Valacho-Turcica, 73-74; Contribution, 11; Tuna, 420.

[118] *ТИБИ - 3*, с. 127 (вж. *Подробен регистър на джелепкешани в българските земи от 1576 г.*).

[119] **Заимов.** Цит. съч., 263.

2.8. Към тези етнически групи, ако не дори и към ранните българи, можем да отнесем антропонима **Барсо** или **Барсю** (بارسو), записан през 1491 г. в с. Любене (вероятно с. Любен в Чеч, Източна Македония): „Барсю, син на Яно“[123]. С лабиализиран първи вокал (**a** > **å**) името е представено и във формата **Борсо** (بورسو) в регистър от последната четвърт на XV в., където сред жителите на драмското село Калабак (Каланбак, Каламбаки) последователно фигурират Йорги и Михаил - синове на някой си Борсо[124]. И двата варианта насочват към едно доста разпространено в тюркоетничната среда название **Bars** (т. е. *Барс* + *-о*) < **bars** ‘барс, пантера, тигър’. То е познато в румънската ономастика от XIV в. нататък - като име на един влашки бояр **Bars** Roman (1389), на молдавски „comis“ **Bars** (нач. на XV в.) и пр.[125]; среща се сред имената на кипчакските по произход *мамелюки*[126], а така също в името на половецкия хан **Бегбарсъ** (**Багүбарсъ**) от племенната група на Urus-oba[127]. Последното название фигурира няколко пъти в руските летописи (например под 1084, 1190 и 1229 г.) и явно не става дума за едно и също лице. **Бекбарс** се наричал един тюркски по произход мелик на Дербент от края на XII - първата половина на XIII в., за когото някои автори допускат да е идентичен със споменатият през 1190 г. половец. Името **Bibars** било употребявано от влашките „кнезове“ в Унгария, виждаме го сред румънските благороднически имена от XV-XVI в.; то е засвидетелствано и в някои селищни названия (**Bibarcfalva, Bibarcovo**). Но може би най-прочутият негов носител бил произлизащият от династията Ölberlü мамелюкски султан на Египет **Beybars**, който още в годината на своето възцаряване (1260) успял да разбие непобедимите дотогава монголи, преустановявайки по-нататъшната им експанзия. Всичко това подсказва, че и в българските варианти **Барсо** или **Борсо** навярно се крият следи от влиянието на куманската ономастична традиция.

---

[120] Вж. **Rásonyi.** Contribution, 11; Tuna, 420; Les anthroponymes, 137; **Попов.** Кипчаки, 118.

[121] Срв. **М. Погодин.** *Изследованія, замечанія и лекціи о Русской исторіи*, т. V. *Період удельный*. М., 1857, 193; **С. А. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. - В: *Труды Волго-Донской археологиче-ской экспедиции*, т. I (= *Материалы и исследования по археологии СССР*, № 62). М.-Л., 1958, 151-226 (вж. на с. 218-219).

[122] За *берендеите* и свързаните с тях ономастични податки срввж. **L. Rásonyi Nagy.** Der Volksname Берендѣй. - *SK*, VI, 1933, 219-226; **Rásonyi.** Contribution, 12; Tuna, 420; **Н. Баскаков.** Половецкие отблески в „Слове о полку Игореве“. - *UAJ*, 48, 1976, 17-31 (вж. на с. 22); **Conea, Donat.** Contribution, 156, 157; **Lăzărescu-Zobian.** Cumania, 268 и др.

[123] *ТИБИ* - 2, с. 471 (вж. 10. *Зеамети и тимари в Ксантийско и Драмско*).

[124] *ТИБИ* - *1*, с. 194 (вж. *Регистър за доганджиите в Румелия, за задълженията и земевладението им от началото на последната четвърт на XV в.*).

[125] **Rásonyi.** Contribution, 11; Tuna, 420; **Lăzărescu-Zobian.** Cumania, 270.

[126] **J. Sauvaget.** Noms et surnoms de Mamelouks. - *JA*, 238, 1, 1950, 31-58 (вж. вписвания №№ 29, 49, 50, 65, 144).

[127] Срв. **O. Pritsak.** Non-‘Wild’ Polovtsians. - In: *To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday, 11 October 1966, Vols. 1-3*. The Hague-Paris: Mouton, 1967, vol. II, pp. 1615-1623 (вж. на с. 1620).

2.9. В запис от 1576 г. срещаме някой си „Стойко **Китан**“ от с. Арнауд (Елешица, Пазарджишко)[128]. Името е отбелязано от Й. Заимов като производно на *Кито* и *-ан* (XVI в.), като на свой ред *Кито* (XIV-XV в.) е смятано за мъжки вариант на името *Кита* (XVI в.) „от *кита* ‘китка’ - да бъде хубава като китка цвете“[129]. Подобно тълкуване дава и Н. Ковачев: „от *Кит(о, -ьо)* + *-ан*; от гов. *кит* ‘китен’; умал. *Китанчо*“[130]. Названието обаче фигурира още през XI в. в руските летописи като име на половец **Китанъ** (**Кытанъ**), по когото в началото на следващото столетие (1103) бил наречен куманският род **Китан-опа**. То произлиза от обозначението на прамонголската племенна конфедерация **Qitan** (**Qytan**) и това не изненадва, тъй като тюркските народи често използвали етноними като лични имена. В такъв случай и българският пример за **Китан** също би могъл да се отнесе към тази стара практика.

2.10. Подобни са случаите със записаните в Перник по времето на султан Мехмед II (1451-1481) Стоян и Радой, синове на **Башеног** (باشنوغ)[131]. Тук името на бащата определено се свързва с названието на *печенезите* и това, заедно с немалкото други имена с възможен тюркски произход (Куман, Балица, Колуп, Цоко, Тургул, Сусман, Шишман, Душман, Боруджа, Гогул и пр.), сякаш загатва за голям слой българизирани тюрки сред местното християнско население. Етнонимичен произход притежават вероятно имената **Татарко** (تتارقو)[132], **Турчан** и **Турчин** (تورجين)[133], **Араб** (عرب)[134], а също и **Булгар** (بلغار)[135], срещани в различни райони на Беломорска Тракия.

2.11. Любопитно е, че тъкмо в Беломорието през османския период са запазени някои именни форми, познати от по-старата българска и балканска история, понякога дори в тяхното гръцко звучене. Сред солунските жители от махала Подрум например е записана някоя „Москомлина, вдовица на **Маняк**“[136], а Μανιάκ(ης) било византийското название на куманския хан Боняк. Пак там, но в друга махала по същото време живеели „**Манестро** Лагунин“[137], чието име напомня това на куманина Манастър (Μοναστρᾶς), както и „вдовицата **Когяна**“[138], назована така навярно по старата тюркско-аварска върховна титла qaγan. В махалата Хърша е отбелязан „Димо **Сомори**“[139] (срв. термина **СОМОР** от Дванадесетгодишния цикъл на старите българи); в махалата Уфалу намираме „Ивани, вдовица на **Хърнак**“[140] (името навява спомен за Ернак, Ирник), а така също и „Алекси **Кардам**“[141]. В малко изменен вид името на кан Кардам (777-803) се открива при „**Кардан**, син на Димитър“ от плевенското село (Горни) Дъбник[142], а в лабиализиран вариант и при „**Кордан** Никола“ от дупнишкото село Бараково[143]. В село Бръшлян (Плевенско) е записан „Пондо, син на **Тервел**“[144] - едно име, което срещаме на различни места във Видинския санджак[145]. Още по-разпространено било името на кан Сабин, например „Дадо, син на **Сабин**“[146] от с. Комарево (Плевенско), което название дори в един и същ регион показва множество варианти (**Савине, Сивин и Сивине**)[147]. Към времето на предхристиянския период в България насочват освен това имена като **Кобилир**, **Боил** или **Воил**, **Къвкан**, **Бояр** и др.

---

[128] *ТИБИ - 3*, с. 80 (вж. *Подробен регистър на джелепкешани в българските земи от 1576 г.*).

[129] **Заимов.** Цит. съч., 121.

[130] **Ковачев.** Цит. съч., 111.

[131] *ТИБИ - 2*, с. 61 (вж. 2. *Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*).

[132] *ТИБИ - 2*, с. 473 (вж. 10. *Зеамети и тимари в Ксантийско и Драмско*, 1491 г.): „Грозю, син на Татарко“ от с. Русиле (Русково, Мавролити, Драмско).

[133] Пак там, с. 479: „Димо, син на Турчин“ от с. Кърлъково (Карлъково, Зъхненско).

[134] Пак там, с. 471: „Димоки, син на Араб“ от с. Любене (вер. с. Любен в Чеч).

[135] *ТИБИ - 3*, с. 366 (вж. *Откъс от подробен регистър на тимари в Беломорието от началото на XVI в.*): „Райкос, син на Булгар“; с. 401 (*Откъс от подробен регистър на солунските жители от началото на XVI в.*): „Яни Булгар“.

[136] *ТИБИ - 3*, с. 397 (вж. *Откъс от подробен регистър на солунските жители от началото на XVI в.*).

[137] Пак там, с. 402.

[138] Пак там, с. 403.

[139] Пак там, с. 401.

[140] Пак там, с. 402.

3. Тук не е необходимо да се анализират обстойно всички подадки за български антропоними с възможен предосмански тюркски произход. Целта на това изследване е само да постави проблема, а не да го разглежда в цялата му широчина и дълбочина. Ето защо в следващите абзаци е направен опит за представяне в азбучен ред на малка част от записаните в османските регистри имена на българи християни с евентуална тюркска или иранска етимология, чиято употреба по нашите земи е свидетелство за по-ранни етнокултурни взаимодействия и би могла да насочи към вероятни неславянски елементи в средновековния български народ. Отделни названия са породени навярно от контакта с ислямската цивилизация - било чрез старо персийско посредничество или в резултат на османската доминация в по-големите градски центрове. Някои форми биха могли да бъдат привнесени и от установилото се на Балканите анадолско турско население. Това поставя в нова светлина въпроса за взаимните културни влияния и „модата“ при възприемането на чужди имена. Но подобни единични случаи на заимстване са редки изключения[148], не нарушаващи облика на традиционната именна система, поради което тук не са взети под внимание. Списъкът съдържа имена, за които има средновековни тюркски паралели, както и названия с установена българска, но също с възможна тюркска или иранска етимология. Само като илюстративен материал в него са включени и някои „съмнителни“ форми, чието осветляване би могло да е обект на допълнителни бъдещи проучвания.

3.1. Азмара - името, регистрирано през XVI в. сред жителите на Солун[149], може да се съпостави с афг. **azmār** (ازمار) ‘хитър, коварен; хитрец’, с афг. **asmār** (اسمار) ‘*Асмар* (название на район в провинция Нанграхар)’, или с арабското прилагателно **esmer** (اسمر) ‘мургав’.

---

[141] Пак там.

[142] *ТИБИ - 5*, с. 160 (вж. *Откъс от регистър на войнуци от Плевенско, Никополско и Ловешко*; 1570 г.).

[143] *ТИБИ - 3*, с. 184 (вж. *Подробен регистър на джелепкешани в българските земи от 1576 г.*).

[144] *ТИБИ - 5*, с. 163 (вж. *Откъс от регистър на войнуци от Плевенско, Никополско и Ловешко*, 1570 г.).

[145] *ТИБИ - 3*, с. 517, 518, 520 (вж. *Откъс от подробен регистър на тимари в санджак Видин от втората половина на XVI в.*). Срв. „Тервел Марко“, „Тервел Радивой“, „Тервел Груе“ и „Тервел Йове“.

[146] *ТИБИ - 5*, с. 77 (*Откъс от регистър на войнуци от Ямболско, Бургаско, Айтоско, Сливенско, Котленско, Шуменско, Провадийско, Силистренско, Русенско, Свищовско, Никополско, Търновско, Плевенско, Ловешко, Врачанско и Оряховско*, 1548 г.).

[147] Вж. например *ТИБИ - 3*, с. 502; 514, 521; 507-509, 512-516, 518-519, 521 (*Откъс от подробен регистър на тимари в санджак Видин от втората половина на XVI в.*).

[148] Обикновено такива примери са записани в по-късната османска документация. Може би най-куриозният от тях е „Баязид Радослав“ от с. Баниска (гр. Банско). Срв. *ТИБИ- 3*, с. 199 (*Подробен регистър на джелепкешани в българските земи от 1576 г.*). Сред българите от XVI в. се срещат също лични имена като Ага, Кара, Оглан и др.

[149] *ТИБИ - 3*, с. 403 (*Откъс от подробен регистър на солунските жители от началото на XVI в.*): „вдовицата на Азмара“ от махалата Катани.

3.2. **Арбуч** - името се среща през XVI в. в запис от Северна България[150]. Известно е като унгарски топоним **Árbóc** или **Arbocz** (1289), например **Arbocz**földje (земя на Арбуч), възхождащ към антропонима **Arbuz** (*Arbus*) < тюрк. **arbuz**, **arbus** ‘диня’. За пръв път това лично име е споменато в документ на крал Ladislas IV от 1289: „**Arbuz** Cumanum, Cognatum nostrum“ и в средновековните унгарски хроники за 1290 като един от убийците на същия крал: „ab ipsis Comanis, videlicet **Arbuz** Turtel ac aliis, quibus ipse adhererat, miserabiliter est interemptus“. Една грамота от 1333 цитира някой си „Buzkan filius **Arbuz**“, вероятно син на споменатия куманин. Още през 1231 г. обаче в руските хроники фигурира болярската фамилия **Арбузовичи** от Галиция, която не е изключено да произлизала от някакъв тюрк (половец?) на име **Арбуз**[151].

3.3. **Арчо** (ارچو)[152] - названието би могло да се съпостави с персийската лексема **arğ, ärğ** (ارج), означаваща ‘ценност, значимост’, но използвана и като мъжко лично име **Ардж** или **Арч** (> *Арч-о*).

3.4. **Ахрин** (اخرين)[153] - името вероятно произлиза от арабското прилагателно **aḫir** (اخر) или **aḫīr** (اخير) ‘последен, краен, сетен’, което подсказва и възможното му значение като название на последното родено дете, т. нар. „изтърсак“.

---

[150] *ТИБИ - 3*, с. 456 (*Откъс от подробен регистър на мюлкове и вакъфи в Северна България от средата на XVI в.*): „Герги, син на Арбуч“.

[151] Срв. **Rásonyi.** Les noms toponymique, 79-84; Les anthroponymes, 136; **A. Pálóczi-Horváth.** Situation des recherches archéologiques sur les Comans en Hongrie. - *AO Hung*., 27. 1973, 201-209 (вж. на с. 208).

[152] *ТИБИ - 2*, с. 473 (10. *Зеамети и тимари в Ксантийско и Драмско*, 1491): „Михо, син на Арчо“ от драмското село Русиле (Русково, Мавролити).

3.5. **Бабал**, **Баберник**, **Бабин**, **Бабли**, **Бабо** и **Бабул** фигурират сред мъжките лични имена на християни, за които няма славянска етимология.

3.6. **Багандино** - едва ли тази форма произлиза от **Баган**, която Й. Заимов обяснява „от *Баго* и *-ан*“, извличайки на свой ред **Баго** „от *Благо* или от *Багро* с изпад на -л-, -р- в детския говор“[154]. По-скоро тя би могла да представлява производно в минало време от евентуален глагол ***baγan-**, към който насочва и тюркската дума **baγan**, турски **bağan** ‘недоносче, пометнато’.

3.7. **Баджан** и **Баджньо** също нямат славянска етимология, а **Баджура** може да се съпостави с афганския топоним **Баджаур** (باجور) и евентуално с перс. или араб. **bağor'ät** (باجرأت، باجرئت) ‘смел, храбър, решителен’.

3.8. **Бадоко** и **Бадък** остават сред неизяснените антропоними, макар Й. Заимов да разглежда група имена (*Бада*, *Бадан*, *Баде*, *Бадел*, *Бадил*, *Бадило*, *Бадин*, *Бадльо*, *Бадол*, *Бадул*, *Бадульо*, *Бадьо*, *Бадю* и пр.), които свързва най-общо с **Бадо** „от *бад* ‘бод (на остен)’, стб. **бадати** ‘пробадам, убождам’ - да боде с поглед, да бъде с остър ум“[155].

3.9. **Базо** - антропонимът фигурира еднократно във войнушки дефтер, датиран най-общо от XVI в.[156], но чиято структура насочва към една по-ранна регистрационна практика[157]. Той не е познат на Й. Заимов и явно не се е утвърдил в българската именна традиция. Липсват тюркски податки, които биха могли да обяснят това име. В персийски език обаче наред с другата си семантика **bāz** (باز) значи също ‘сокол, ястреб’; в пущу **bāz** е ‘ловна птица, ястреб-тетеревник (обикновено самка)’ и това е подходяща основа за формиране на лично име (*Баз* + *-о*)[158], още повече, че в афгански **Baz** представлява и мъжко собствено име[159]. По всяка вероятност названието е било „внесено“ в България с предосманските „конни народи“, сред които независимо от етническия им произход съществували достатъчно силни ирански влияния. Самият **Базо** обитавал софийското село *Пасареличе* или *Пасарел* (پسارل), изписвано в по-ранните османски извори като *Басарил* (بصارل)[160], което създава алюзия за *Basar-il* (‘земя, владение на *Басар*’), напомняйки името *Basar*, залегнало в названието на първата влашка династия с предполагаем кумански произход *Басараб* или *Басараба*, *Basar-aba* (بصارابا)[161]. Не е изключено и името **Базмен**, регистрирано в монтанското село Белотинци през XVI в.[162], да има същия произход от иранското **Baz** и тюркския уподобителен суфикс **-man/-men**, подобно на *Шиш-ман*, *Kara-man*, *Türk-men* и пр., макар в персийски език да съществува отделна дума **baz-man** (بازمان) в значение на ‘спирка, спънка, пречка, препятствие; прекъсване’.

---

[153] *ТИБИ - 2*, с. 99 (*Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*, 1451-1481): „Крайо, син на Ахрин“ от софийското село Локоштица (Локорско).

[154] **Заимов.** Цит. съч., 11.

[155] **Заимов.** Цит. съч., 11.

[156] *ТИБИ - 5*, с. 192 (*Откъс от регистър на войнуци от Пловдивско*): „Димитри, син на Арматион, вместо Базо“ от с. Пасареличе (Горни или Долни Пасарел, Софийско).

3.10. Баин - Й. Заимов го обяснява като производно „от *Байо* и *-ин*, XVI в.“ (вж. по-долу).

3.11. Байо (بایو) - името е регистрирано многократно още през 1445-1461 г., при това понякога в съчетание с други „съмнителни“ антропоними, например: „Байо, син на Фетюк (فتوق)“[163], „Байо, син на Чобан (چوبان)“[164] и пр. Й. Заимов извежда **Байо**, **Баю** от „*байо* ‘по-голям брат, батко’, производно от *брат* пряко *брайо*, или от стб. **баıати** ‘баям, врачувам, гадая’“; така обяснява **Байо** и Н. Ковачев: „от *байо* ‘по-голям брат’, пожел. ‘да порасне и да стане батьо’“[165]. Етимологията изглежда убедителна, но не бива да се изключва възможността самото нарицателно *байо* да стои във връзка с българското *бай* и общотюркското *bai*, *bay* (بای) ‘богат; предводител, герой; господин’, фигуриращо през XIV-XV в. като лично име (**Bay**) на влашки вождове (кнезове) от областта Haczak (Hátszeg, комитат Hunyad) в Унгария[166]. Тюркската лексема **bay**, **pay** е проникнала в различни езици - уралски (**bay**, **pay**, **poy** ‘богат’), ирански (**bay**, **boy**, **pay** ‘богат; бай, богаташ’, също мъжко лично име **Bay**), славянски (**бай** ‘заможен, влиятелен човек; бай, богаташ') и пр. Монголските езици съдържат формата **baiyan**, **bayan** 'богат, богаташ' < пратюрк. ***bayăn** (?), която фигурира в аварското и българско име Βαϊανός, (βατ)Βαϊᾶν (**Баян**, **Боян**) и която е дала в тунгузки вариантите **bayan** и **baya** 'богат; бай, богаташ, богатство'[167]. В чувашки също срещаме това ***pǻyan** > **poyan**, **puyan** в значение на 'богаташ' и като лично име **Пуян**, редом с глагола **pǻy-** > **poy-**, **puy-** 'богатея', докато в кавказките езици освен **bai**, **bei**, **abei** 'богат' намираме понякога и **baya** 'богаташ'. Не е ясна етимологията на българското **бай** като обръщение към по-възрастен човек и дума, поставяна пред лични имена от мъжки род за изразяване на почит. Във всеки случай то напомня някои от иранските значения на думата **bāy**, включително и областната афганска форма **bāyî** (بايى) 'друже! братко!'. Всичко това, както и „тунгузко-кавказкият" вариант **baya** прави допустимо извличането на името **Байо** не само от „по-голям брат, батко", но и от в крайна сметка тюркската (алтайска) по произход лексема **bay**, **baya**, навлязла в множество съседни езици като обозначение на „богат и влиятелен човек, бай". Извън формата **Байо** османските регистри съдържат също производните **Байко**[168], **Байно**[169] (то се използва и като обръщение, подобно на *бай*, *байо*) и **Байчан**, което име обаче освен във връзка с *Байчо* или *Байко* като диминутиви на *Байо*[170], би могло да се съпостави с куманския антропоним **Bayča**, запазен при топонимите **Boycha**zallasa (1451) и **Baycha**scalasa (1463)[171], или с **име**то на вожда на първото печенежко племе **Βάϊτζας** (края на IX в.)[172], възхождащо към същото тюркско **Bayča** < **bay** 'богат' + сравнителния и умалителен суфикс **-ča**, т. е. **'богатичък'**.

---

[157] Вж. **Стоянов.** Наблюдения, 63-65, 67; **Stojanov.** Zum Quellenwert, 209-211, 213.

[158] По аналогия с Влад > *Владо*, Рад > *Радо*, край > *Крайо*, драг > *Драго* и пр.

[159] Друг, по-малко вероятен извор за **Базо** би могла да бъде иранската лексема **bāzu** (بازو) ‘ръка, рамо; рамка на врата; лакът (също като мерна единица < **bāz** „лакът“)’, която в персийски език имала значение и на ‘другар, събеседник’, а в пущу - на военния термин ‘фланг’.

[160] *ТИБИ* - *2*, с. 95 (вж. 2. *Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*; регистър от третата четвърт на XV в. - времето на султан Мехмед II Завоевател, 1451-1481).

[161] Вж. за **Basaraba** при **C. Kogălniceanu.** *Taboul genealogic şi cronologic al Basarabilor, domni ai Ţării Româneşti 1310-1659*. Bucureşti 1912, p. 29; **N. Iorga.** Imperiul Cumanilor şi domnia lui Basarabă. - In: *An. Acad. Roum., Mem. Sec. Ist.*, IIIe série, t. III, Bucureşti 1927-1928, pp. 98-103; **Iorga.** *Histoire des Roumains et de la Romanité Orientale*, vol. III. Paris 1937, pp. 186, 268; **Rásonyi.** Contributions, 22-33; **Rásonyi.** Tuna, 419-420; **Diaconu.** Les Coumans, 22; **Lăzărescu-Zobian.** Cumania, 1984, p. 267, бел. 14 и др.

[162] *ТИБИ* - *3*, с. 173 (*Подробен регистър на джелепкешани в българските земи от 1576 г.*): „Димитри Базмен“.

[163] *ТИБИ* - *1*, с. 42 (*Откъс от регистър на тимари в Търновско от средата на XV в.*). Примерът е взет от изчезналото севлиевско село Крушовиче-и зир (Долно Крушево).

[164] **Пак** там, с. 53. Пример от с. Дебеловча (с. Дебелцово, Севлиевско или с. Дебелец, Търновско).

[165] **Заимов.** Цит. съч., 12; **Ковачев.** Цит. съч., 49.

[166] **Rásonyi.** Valacho-Turcica, 73; Contribution, 8; Tuna, 420.

3.12. **Бакаро** - името, записано в Солун през XVI в.[173], може да се свърже с арабската дума **baqar** (بقر) 'едър рогат добитък', в ед. ч. **baqara** (بقره) 'крава'[174], или да се отнесе по-скоро към една сегашна причастна форма на тюркския глагол **baq-** 'гледам, виждам', > **baq-ar** 'гледащ, виждащ', с което придобива пожелателно значение.

3.13. **Бако** - намираме го като собствено и бащино название в османски документи от XVI в.[175], но Й. Заимов **отбелязва** този антропоним още през XIII в., обяснявайки **го чрез** „*бако* 'по-голям брат, батко' да стане батко, да има **братче или сестриче**"[176]. Той дава редица негови производ**ни** (*Бака*, *Баке*, *Бакил*, *Бакно*, *Бакой*, *Бакота*, *Бакул*, *Бакун*, *Бакьо*), доказващи широката виталност на основата в българската езикова среда. Подобно на *бай* и *байо* обаче думата *бако* навярно също може да се отнесе към неславянското българско речниково наследство, доколкото тя фигурира в редица ирански езици, например в пущу, където **bāko** (باكو) е 'старши брат' и собствено мъжко име (**Bako**), тъждествено на българското **Бако**. Формата **Бакун**, която Заимов извлича от „*Бако* и *-ун*, XVI в.", също фигурира в османските извори.

---

[167] Вж. повече подробности при **G. Doerfer.** *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Bd. II. Wiesbaden: Fr. Steiner, 1965, *S.* 259-260 (№ 714).

[168] **Заимов.** Цит съч., с. 12: „ум. от *Байо*, XIV в."; **Ковачев.** Цит. съч., с. 49: „умал. от Байо; по-старинно Батъко".

[169] **Заимов.** Цит. съч., с. 12: „от *Байо* и -(ъ)*но*, XV в.".

[170] Пак там: „от *Байчо* и *-ан* или *Байко* и *-ян*, XV в.", като Байчо е смятано за „ум. от *Байо*, *Баю*, XV в." (така и **Ковачев.** Цит. съч., с. 49: Байчо - „умал. от Байо, *Байко* или от *байчо* 'по-голям брат'").

[171] **Rásonyi.** Les anthroponymes, 137.

[172] **Moravcsik.** Byzantino-Turcica, II. Index.

[173] *ТИБИ - 3*, с. 402 (вж. *Откъс от подробен регистър на солунските жители от началото на XVI в.*): „Димитра, вдовица на Бакаро".

[174] Така обяснява Й. Заимов фамилията Бакаров „от бакар 'едър рогат добитък': Говедаров, Краваров, Биволаров" (**Заимов.** Цит. съч., 262).

[175] *ТИБИ - 3*, с. 36, 37 (*Откъс от подробен регистър на феодалните владения в лива Видин от 1542 г.*); с. 428, 458 (*Откъс от подробен регистър на мюлкове и вакъфи в Северна България от средата на XVI в.*).

3.14. Бакур - антропоним с неславянска етимология.

3.15. Балуркид - антропоним с неславянска етимология, навярно производно на **Белури** (вж. тук 3.28.).

3.16. Банхоб (بانهوب)[177]- антропоним с неславянска етимология.

3.17. Барви (بارى)[178] - антропоним с неясна етимология.

3.18. Барло - антропоним с неясна етимология.

3.19. Барчула (بارچوله)[179] - антропоним с неславянски произход.

3.20. Баръp - антропоним с възможна тюркска етимология, дериват в сегашно време от турския глагол **barı-** 'охранявам, съхранявам, предпазвам' > **barï-r** 'пази; пазещ' - с пожелателно значение 'да съхрани рода, да предпазва семейството'.

3.21. Баско (باسقو) - на това име се натъкваме през 1445-1461 г. в с. Осанофча-и баля (Горски Сеновец, Търновско)[180]. Ако то не е погрешно изписано вместо едно възможно *Паско* (разликата е само в две диакритични точки под първата буква, при това в османската практика те често били изпускани), тогава е налице антропоним,

образуван от тюркския глагол **bas-** 'стъпвам, тъпча, натискам, притискам; владея, надвивам, побеждавам; връхлитам, нападам внезапно и пр.', който може да е залегнал и в основата на името **Басун** (باسون) от същия регистър[181]. От една причастна форма на този глагол **bas-ar** произлиза женското име **Басарина**[182], а така също познатото сред Джучиевата династия и във Влахия название **Басараба**[183], образувано с помощта на куманското обозначение за 'род'- **aba** (**-oba**, **-apa**, **-opa**, **-epa**). В това субстантивирано причастие с евентуално значение 'победител, господар' и пр. може би се крие изворът за фамилното име **Басаров**, което Й. Заимов обяснява чрез араб. **başar** (بصر) „от басар 'око, зрение': Оков, Оковски"[184]. Към него навярно трябва да се отнесе и еднократно срещаното име на войнук „**Басура**, син на Петко" от някогашното село Чертофче (Чертовец, днес квартал на Лясковец)[185].

3.22. Батучи (باتوچی)[186] - името е с неуточнена етимология, макар да наподобява срещани в османските регистри антропоними като **Батика**, **Батин**, **Батихо**, **Батно**,

---

[176] **Заимов.** Цит. съч., 12. Вж. също **Ковачев.** Цит. съч., 49 („разн. на *Батко*, Байко; ж. *Бакя*").

[177] *ТИБИ - 1*, с. 49 (*Откъс от регистър на тимари в Търновско от средата на XV в.*): „Банхоб, син на Иван" от с. Драганова (Драганово, Търновско).

[178] Пак там, с. 46: „Барви, син на Обретен", „Михо, син на Барви" и „Крайо, син на Барви" от с. Рошова (Душево, Габровско).

[179] *ТИБИ - 2*, с. 471 (*Зеамети и тимари в Ксантийско и Драмско*, 1491 г.): „Панайот, син на Барчула" от с. Любене (с. Любен в Чеч).

[180] Пак там, с. 50: „Баско, син на Башко" (باسقو ولد باشقو) от с. Осанофча-и баля (Горски Сеновец, Търновско).

[181] Пак там, с. 59: „Басун, син на Стоян" от с. Горна Калугерова (Горско Калугерово, Търновско).

[182] *ТИБИ - 3*, с. 403 (*Откъс от подробен регистър на солунските жители от началото на XVI в.*).

[183] Османските регистри дават названието на „манастир Басараба" (ماناستر بساربه), край който вероятно възникнало село Басарабово, имащо 14 домакинства към средата на XV в. Срв.. *ТИБИ - 2*, с. 193 (4. *Хасове, зеамети и тимари в Никополския санджак*).

[184] **Заимов.** Цит. съч., 263.

[185] *ТИБИ - 5*, с. 108 (*Откъс от регистър на войнуци от Ямболско, Бургаско, Айтоско, Сливенско, Котленско, Шуменско, Провадийско, Силистренско, Русенско, Свищовско, Никополско, Търновско, Плевенско, Ловешко, Врачанско и Оряховско*, 1548 г.).

[186] *ТИБИ - 2*, с. 471 (*Зеамети и тимари в Ксантийско и Драмско*, 1491 г.): „Манол, син на Батучи", „Йорги, син на Папа Батучи".

Бато и **Батулин**, които Заимов интерпретира чрез **Бато** („от *Брато* с изпад на *-р-* в детския говор, XV в.“)[187].

3.23. Бахадър - в софийската махала Сонгурлар през 1576 г. е регистриран „кожухарят Иван Бахадър“[188]. Тук името може да е използвано като своеобразно прозвище в смисъл на ‘ценен’ от перс. **bähādār** (بهادر) или по-скоро на ‘храбър, неустрашим, безстрашен, смел, решителен’ от перс. **bähādor**, **bahādur** (بهدر), което по-лесно би дало в български език форма с **-ъ**, доколкото втората гласна на тази дума не е изразена чрез дълъг вокал. Освен като прилагателно обаче персийското **bahādur** означава също ‘богатир, герой’, както и собствено мъжко име **Бахадур**, явно идентично с българското **Бахадър**. В персийски език лексемата **bahādur** ‘герой’ първоначално се употребявала като название на някой, който особено се отличил в близък бой, а по-късно (от времето на Тимуридите) и като титла към владетелското име - съставна част от интитулацията на царствените документи. В това си значение тя е тъждествена с тюркското по произход **bātur** (باتور) ‘герой’, с тюркското и монголско **baγatur** (باغاتور) ‘герой’, близки до записаните в китайските хроники „хунски“ форми *pah-tu-lu*, *pa-tu-lu*, *pa-tu* (*badulu*, *badu*, т. е. „batur“) ‘храбър’ и „прамонголската“ или тюркска титла *mo-ḥo-du*, *mo-ḥo-tu* (т. е. „bagatur“), както и до отбелязаната през IX в. [пра]българска дума **βαγατουρ** ‘богатир’. Г. Дьорфер, който подробно анализира тази тюрко-монголска заемка в новоперсийския език, показвайки нейното проникване не само в иранските, но също в уралските, кавказките, славянските и някои други индоевропейски езици, а освен това в корейски, тунгузки, арабски, арменски, индийски и пр., е склонен да търси нейните корени в някой изчезнал вече сибирски език на

онези племена, които преди появата на тюрките владеели евразийската степ[189]. В горния случай обаче антропонимът **Бахадър** едва ли може да се отнесе към старото [пра]българско речниково наследство (βαγατουρ ~ baγatur). Той по-скоро трябва да се свърже с иранските варианти на тази лексема, привнесени у нас заедно със средновековните тюркски номади, доколкото и в *Codex Cumanicus* е фиксирана формата **bahadur** ‘смел, храбър’, която, подобно на каз. и азерб. bahadïr, узб. bahâdir, тур. bahadır и пр. ‘герой, воин, смел’ има персийски произход.

3.24. Бахльо (باهلو) - името е записано в търновското село Горна Калугерова (Горско Калугерово)[190] около 1445-1461 г. Й. Заимов го свързва с „*Бах*, *Бахо* и -(ъ)*льо*, XV в.“, подобно на имената **Бахи-ца** (باحتسه)[191] - „ум. от *Бах*, *Бахо*, XV в.“, **Бахне** (باهنه)[192] - „ум. от *Бахно*, XV в.“ и **Бахно** (باهنو)[193]

---

[187] **Заимов.** Цит. съч., 14-15.

[188] *ТИБИ* - *3*, с. 93 (вж. *Подробен регистър на джелепкешани в българските земи от 1576 г.*).

[189] **Вж. Doerfer.** Elemente, Bd. II, S. 366-377 (№ 817), където са разгледани също 11 досегашни опита за етимологизиране на перс. **bahādur**, тюрко-монг. **baγatur** и тюрк. **bātur**.

[190] *ТИБИ* - *1*, с. 59 (*Откъс от регистър на тимари в Търновско от средата на XV в.*).

[191] *ТИБИ* - 2, с. 73 (вж. 2. *Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*, трета четвърт на XV в.): „Дабижив Бахица“ от с. Радичков Самоков (дн. гр. Дупница).

[192] *ТИБИ* - *5*, с. 166 (*Откъс от регистър на войнуци от Плевенско, Никополско и Ловешко*, 1570): „Тотул, син на Бахне“ от с. Комарова (Комарево, Плевенско).

[193] *ТИБИ* - *1*, с. 59 (*Откъс от регистър на тимари в Търновско от средата на XV в.*): „Димо, син на Бахно“. Името се среща десетина пъти и във войнушки дефтери от следващото столетие. Срв. например *ТИБИ* - *5*, с. 105, 107, 118, 128-130 (*Откъс от регистър на войнуци от Ямболско, Бургаско, Айтоско, Сливенско, Котленско, Шуменско, Провадийско, Силистренско, Русенско, Свищовско, Никополско, Търновско, Плевенско, Ловешко, Врачанско и Ореховско*, 1548): „Бало, син на Бахно“ от с. Бяла (дн. гр. Бяла, Русенско), „Тано, син на Бахно“ от с. Богутров; „Калума, син на Бахно“ от с. Сушинче (Търновско); „Белук, син на Бахно“, „Беро, син на Бахно“, „Госто, син на Бахно“ и „Гергич, син на Бахно“ - всичките от с. Вардун (Търговищко). Вж. също *ТИБИ* - *5*, с. 176, 181 (*Откъс от*

- „от *Бах*, *Бахо* и -(ъ)*но*, XV в.“, като на свой ред извлича *Бах* и *Бахо* от „изчезнал глагол *бахам* ‘врачувам, гадая, лекувам’, съкратено от *Бахослав*“[194]. Към дадените от него варианти (вкл. *Бахан* и *Бахчо*) трябва да се добави **Бахни** (باحى), отбелязан в същия тимарски регистър[195]. С времето тези антропоними отпадат от българския ономастикон. Това може да се дължи на отмирането на непродуктивния вече глагол *бахам*, от който Заимов обяснява изброените названия. Не е изключено обаче те да имат по-различна етимология и да са били характерни първоначално за неславянски елементи в българския народ, още повече, че при някои примери са съчетани с имена като Тотул, Бало, Калума, Белук, Махно. Днес е трудно да се установи първоизворът на подобни наименования. В персийски език с **bah** (باه) се обозначава „полов инстинкт, полово влечение“. В пущу **bahụ** (باهو) е ‘гривна за ръце или за крака’, а **baḥu** (باحو) служи като наименование на ‘баба яга’. Пак в афганската езикова употреба обаче фигурира и терминът **bāx** (باش), използван за ‘кон с бяла звездичка на челото и в бели чорапки’, който е доста подходящ за лично име (*Бах*) в номадската ездитна среда, откъдето впоследствие биха могли да възникнат различни местни варианти.

3.25. **Бачи**, **Бачови** - тези форми, както и **Бачун** могат да се отнесат евентуално към **Бачо,** което Й. Заимов смята за „ум. от *Бате*, *Бато*, както *бачо* ‘по-голям брат’ от *бате*“[196]. Трябва да се отбележи, че подобни думи съществуват и в пущу - **bāčā** (باچا) ‘цар, крал; титла на сеид, господин’, **bāğa** (باجه) ‘баджанак’.

3.26. **Баше** - това име, което Заимов смята за „ум. от *Башо*“, фонетично съвпада с персийската дума **bāše** (باشه) ‘ястреб, сокол’ и е срещано като антропоним и сред турците мюсюлмани. Една рядко употребявана персийска лексема **bāšu, bāšo** (باشو) ‘гущер’ наподобява името **Башо,** което Й. Заимов извлича „от *Ба-те*, *Ба-то* и *-шо*“[197], фиксирайки го едва през XVII в., т. е. поне столетие след появата му в османските регистри. Той свързва с него названията **Башин** (باشين - „от *Башо* и *-ин*, XV в.“), **Башко** (باشقو - „ум. от *Башо*, XV в.“) и неотбелязаното в използвания тук изворов материал име *Баша*, напълно покриващо се с тюркското **baša, başa** ‘по-възрастен брат, батко; първенец, виден’. Към тези форми с възможна тюркска етимология (< **baš** ‘глава; начало; началник; главен’) може да се добавят личните имена **Башали** и **Башто**, записани през XVI в. в османската документация. Тук се отнася и антропонимът **Башоре**, за който също няма славянска етимология.

3.27. **Белук** - името е отбелязано през 1548 г. сред названията на войнуци от с. Вырдун (Търговищко): „Белук, син на Бахно“[198]. То липсва при Й. Заимов. Подобен антропоним обаче фигурира в руските летописи, например в **Ипатиевския** списък, където под 1162 или 1163 г. е споменат половецкия хан **Бєлукъ**, за чиято дъщеря Ростислав Мстиславич сгодил сина си Рюрик. Не е изключено, както допуска Прицак, формите **Белук** и **Билюк** да представлява-

---

регистър за войнуци от Търновско, Севлиевско и Врачанско, втората половина на XVI в.): „Братой, син на Бахно“, „Бахно, син на Махно“ (името на селото не е отбелязано) и „Стойко, син н Бахно“ от с. Ефляк (Влашко село, сега Царевец, Врачанско).

[194] **Заимов.** Цит. съч., 15.

[195] *ТИБИ - 1*, с. 49 (*Откъс от регистър на тимари в Търновско от средата на XV в.*): „Бахни, син на Мирчо“ от с. Драганова (Драганово).

[196] **Заимов.** Цит. съч., 15.

[197] **Пак там.**

[198] ***ТИБИ*** - 5, с. 128 (***Откъс от регистър на войнуци от Ямболско, Бургаско, Айтоско, Сливенско, Котленско, Шуменско, Провадийско, Силистренско, Русенско, Свищовско, Никополско, Търновско, Плевенско, Ловешко, Врачанско и Оряховско***).

ли диалектни варианти на **Беглюк**. Така на друго място бил наречен вождът на племенната групировка *Бурчевичи* - тъстът на Рюрик Ростиславич и баща на хановете *Осолук* и *Изай*. През зимата на 1167 или 1168 г. черниговският княз Ярослав Всеволодович предприел поход срещу този *Беглюк* и завладял неговите шатри. Съгласно един списък от 1184 г., сред пленените кумани се оказал *Изай Билюкович*, който по-късно (1193) е споменат като един от двамата предводители на Бурчевичите[199]. Навярно от името **Белук** е произлязло и названието на врачанското село **Белука** или **Белокя**, отбелязано в тимарски регистър от началото на XVI век[200], освен ако то не е свързано с антропонимите **Балука** и **Балуки** (вж. 2.6.1.).

3.28. Белури (بلوری)[201] - името няма славянска етимология, но може да се съпостави с широко разпространената в ираноезичния свят арабска дума **bellūr** (بلور) 'кристали', ед. ч. **bellūra** (بلوره) 'кристал', дала в персийски и в пущу вариантите **bolur, bulur**, а така също относителното прилагателно **boluri**, **buluri** (بلوری), откъдето **Белури** трябва да се интерпретира като арабо-персийска заемка в значение на 'кристален'. Навярно към нея трябва да се отнесе и формата **Балуркид** (вж. тук 3.15.).

3.29. Берберид - антропоним с неславянска етимология.

3.30. Берджан - антропоним с неславянска етимология.

---

[199] **Pritsak.** Non-'Wild', 1619-1620. Срв. също **Погодин.** Цит. съч., 136; **Попов.** Кипчаки, 118; **А. Н. Робинсон.** О задачах сближения славистической и тюркологической традиции в изучении „Слова о полку Игореве". - В: *„Слово о полку Игореве". Памятники литературы и искусства XI-XVII веков*. Москва, 1978, 191-206 (вж. на с. 203).

[200] *ТИБИ - 3*, с. 22, 24 (*Откъс от регистър на тимари в нахията Враца и др. от началото на XVI в.*).

3.31. Берко (برقو)[202] - най-вероятно името е диминутив на *Беро*, макар подобен антропоним **Berk** да се срещал сред названията на влашките кнезове в Унгария[203], а вариантът **Berke** е исторически засвидетелствано кипчакско (татарско) лично име. Към **Беро** (برو), което Й. Заимов смята за „съкратено от *Бери-мир*, *Бери-вой*, *Бери-слав*, XIII в."[204], той отнася също срещаните и в османските извори форми **Беран** („от *Беро* и *-ан*, XVI в."), **Берик** („от *Беро* и *-ик* по *Велик*, XVI в."), **Берико** („от *Беро* и *-ико* по *Вел-ико*, *Добрико*, XVI в."), **Берил** („от *Беро* и *-ил*, XVI в."), **Берин** („от *Беро* и *-ин*, XVI в."), **Берьо** или **Берю** („зват. от *Беро* по меки основи, XV в.") и **Берчо** („ум. от *Беро*, XV в."). Тук трябва да се добавят също липсващите при Заимов варианти **Бери** (بری) и **Берие** (بریه). Последното название обаче („Берие, брат на Чуре") откриваме като хидроним на север от Дунава. Така (**Bęria**) се наричал един приток на малката рекичка Teslui в северната част на равнината между Олт и Телеорман, за което име някои автори допускат предосмански, кумано-печенежки произход[205]. Съмнения поражда и фамилията на печално известният сталински евреин Лаврентий **Берия**, която едва ли е със славянска етимология, както допуска Заимов („от *Беро* и *-ия* по Илия, както *Драгия*, XV в."). **Berk, Börk** (ж. р. **Berke, Berka**) са добре познати антропоними в немскоезичния свят, така както било и татарското **Berke** сред жителите на Златната Орда. Всичко това ни кара да сме предпазливи при определяне произхода на подобни български имена, в които биха могли да се преплитат и взаимно наслагват различни ономастични традиции.

---

[201] *ТИБИ - 2*, с. 437 (*Тимари в Солунско*, края на XV в.): „Михал Белури".

[202] *ТИБИ - 1*, с. 50 (*Откъс от регистър на тимари в Търновско от средата на XV в.*, 1445-1461): „Берко, син на Богдан" от с. Осанофча-и баля (Горски Сеновец).

[203] **Rásonyi.** Contribution, 8.

[204] **Заимов.** Цит. съч., 19. Срв. също **Ковачев.** Цит. съч., 51: „стб. бьрати, бєрж 'бера, вземам'; съкр. от слож. имена Беримир, Берислав".

[205] **Conea, Donat.** Contribution, 157.

3.32. Бехадиоз - антропоним с неславянска етимология.

3.33. Бехреян (بهرهيان)[206] - антропоним с неславянски произход, който в първата си част съдържа иранската лексема **bähre**, **bahra** (بهره) ‘част, дял; богатство; полза, изгода, придобивка, печалба’.

3.34. Бехриви, **Бехро** - антропоними с неславянски произход. Възможно е също да имат връзка с перс. **bähre** (вж. по-горе 3.33.) > *Bähr-o*, *Bähre-wî* (като относително прилагателно). Нетипично за българската ономастична традиция е също името **Бехул**, което Й. Заимов извлича „от *Бехо* и *-ул*, XVI в.“, тълкувайки на свой ред *Бехо* като „съкратено от *Ли-бех*, *Ли-беха*, XVII в.“[207].

3.35. Биак (بياق) - антропонимът е регистриран еднократно през XV в. в Дупница[208] и за него също няма предложена подходяща славянска етимология. Той обаче би могъл да се съпостави с името на споменатият около 1128 г. половецки хан **Бякоба**, съюзник на прочутия *Кончак*[209], доколкото **Bjakoba** на свой ред се разчленява на **Bjak** (**Biak**) и характерното куманско **-oba** (**-eba**, **-opa**, **-aba**). Трудно е да се определи какво се крие зад това название. В същия регистър фигурира и формата **Бояк** (بوياق)[210], която може да е специфичен вариант на *Бияк* или по-скоро погрешен прочит от *Боян*, дължащ се на сравнително сходното изписване на арабските букви Nûn (**n**) и Qâf (**q**) в крайна позиция. С по-различен произходът е и името **Биюкя**[211] - от тюрк. **büyük**, **biyük** ‘голям, едър; велик, могъщ; стар’.

3.36. Било (بيلو)[212] - това име Й. Заимов извлича „от *билье* ‘лечебна трева, билка’ - да бъде здрав, XV в.“[213], за която дума в последно време се предполага тохарски или дравидски произход, макар отделни автори да я обясняват чрез тюркския глагол **bil-** „зная; познавам; умея“. Всъщност и без помощта на българското *биле* антропонимът може да се отнесе към основата на същия глагол, съвпадаща с неговата императивна форма ‘знай, умей!’, т. е. *Бил-о* (по-добно на *Шиш-о*, *Кун-о*, *Барс-о*, *Баз-о*, *Бай-о* и пр.).

3.37. Биляка - име с възможен тюркски произход от **bilek** ‘китка’, **bilük**, **bölük** ‘множество, тълпа; (голямо) стадо’, или като евентуален дериват на **bil-** (вж. по-горе, 3.36.). Сред румънските благороднически имена от XV и XVI в. фигурира също **Bilic** (**Bilik**), отъждествявано обаче с половецкото **Билюк** (**Biljuk**) - разновидност на *Белук* (срв. тук 3.27.).

3.38. Билян - Й. Заимов обяснява това име „от *Бильо*, *Билю* и *-ан*, XVI в.“[214], но то може да се съпостави с партиципната форма на *-an*, *-en* от глагола **bil-** (т. е. *Бил-ян* < **bil-en** ‘знаещ, можещ’).

---

[206] *ТИБИ* - 2, с. 351 (*Хасове в град Търново*, края на XV в.): „Бехреян, син на Лефтер“.

[207] **Заимов.** Цит. съч., 20.

[208] *ТИБИ* - 2, с. 73 (*Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*): „Биак, брат на Димитри“.

[209] Срв. **Погодин.** Цит. съч., 136; **С. А. Плетнева.** Половецкая земля. - В: *Древнерусские княжества X-XIII в.*, Москва, 1975, 260-300 (вж. на с. 293).

[210] *ТИБИ* - 2, с. 63, 73. Срв. „Петко, син на Бояк“ и „Братак, син на Бояк“ от Перник, а така също „Миле, зет на Бояк“ от Дупница.

[211] *ТИБИ* - 3, с. 401 (*Откъс от подробен регистър на солунските жители от началото на XVI в.*): „вдовицата Биюкя“ от махала Ая Слая (вер. Св. София).

[212] *ТИБИ* - 2, с. 61 (*Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*, 1451-1481): „Било, син на Брайко“ от с. Бистрица, Софийско.

[213] **Заимов.** Цит. съч., 20.

[214] Пак там.

3.39. Бино - Заимов го тълкува като мъжки вариант „от *Бина*, XVI в.“[215], смятайки последната форма за „съкратено от *Съ-бина*, *Гълъ-бина*, *Ра-бина* или *Лам-бина*, XVII в.“ и определяйки **Биньо**, **Биню** като „зват. от *Бино* по меки основи“. Това име обаче би могло да се свърже с тюркския глагол **bin-** ‘качвам се, възкачвам се, възхождам, възсядам (кон)’ и да се обясни подобно на *Бил-о* (срв. тук 3.36.).

3.40. Битуш - вероятно е прав Заимов, етимологизирайки името „от *Бито* и *-уш*, XVI в.“, като смята *Бито* за „съкратено от *Веле-бит* ‘да бъде голям, да стане велик в живота’“[216]. Мимоходом трябва да бъде отбелязан и тюркският глагол **bit-**, означаващ не само ‘свършвам се’, но също ‘израства, порасства’. Сходен е случаят с антропонима **Бичин**, който Заимов извлича „от *Бичо*, *Биче* и *-ин*“, обяснявайки *Бичо* като „ум. от *Бито* с *-чо*, XIV в.“, а *Биче* - като негов диминутив[217]. Тук глаголът **bič-** ‘режа, разрязвам; кося’ е с твърде специфична семантика, за да може да бъде привлечен за съпоставка.

3.41. Бобул, Бубул (بوبول) - името се среща още през XV в. в Търновско[218]. За него Заимов предлага обяснение „от *Бобо* и *-ол*, XVI в.“[219], получавайки *Бобо* „с удвояване на *-бо* от *Бо-ян*, *Бо-гдан*, *Бо-рис*, XVII в.“. Тази форма обаче би могла да представлява и лабиализиран вариант на **Бабал** или **Бабул** (вж. тук 3.5.).

---

[215] Пак там.

[216] Пак там, 21.

[217] Пак там.

[218] *ТИБИ - 1*, с. 54, 59 (*Откъс от регистър на тимари в Търновско от средата на XV в.*, 1445-1461): „Кръстьо, син на Бубул“, „Петро, син на Бубул“; „Бубул, син на Лазар“.

[219] **Заимов.** Цит. съч., 24.

3.42. Бойл (بويل)[220] - тук сме изправени пред разновидност или погрешна транскрипция на често срещаното през XV-XVI в. име **Боил** (вж. 2.11.), което Заимов извежда „от *Бойо* и *-ил*, X в.“[221], макар антропонимът да е свързан по-скоро със старата българска титла **боил**, **боила**. В тюркската и българската практика са познати и други случаи на паралелна употреба на титли като лични имена.

3.43. Бойо, Бою (بويو) - Й. Заимов интерпретира това широко разпространено българско име като „съкратено от *Бо-рис*, *Бо-гдан* или от изчезнало *Бои-слав*, XV в.“, докато П. Ковачев го извлича „от стб. **боꙗти сѧ** ‘боя се’, пожел. ‘да се боят от него враговете’“[222]. Негова диминутивна форма лежи според Заимов в основата на името **Бойкул** (بويقول) „от *Бойко* и *-ул*, XV в.“, а друго производно на *Бойо* и -(ъ)*ло* ще да е образувало варианта **Бойлан** (بويلان) или Бойлян „от *Бойло* и *-ян*“. Османските регистри обаче предлагат и формата **Бой** (بوي)[223], която се съдържа в *Бой-о*. Тя напомня добре познатата тюркска и турска лексема **boy** ‘ръст, снага, тяло; размер; род’, залегнала в глагола **boylan-** ‘израствам, пораствам; удължавам се’, чиято императивна форма **boylan** ‘израсти, порасни’ би могла да се съпостави с антропонима **Бойлан**, освен ако в него не се крие евентуално разширение на *Бойл* или *Бойла* (вж. по-горе 3.42.).

---

[220] *ТИБИ - 5*, с. 75 (*Откъс от регистър на войнуци от Ямболско, Бургаско, Айтоско, Сливенско, Котленско, Шуменско, Провадийско, Силистренско, Русенско, Свищовско, Никополско, Търновско, Плевенско, Ловешко, Врачанско и Оряховско*, 1548): „Върбан, син на Бойл“.

[221] **Заимов.** Цит. съч., 27.

[222] **Заимов.** Цит. съч., 28; **Ковачев.** Цит. съч., 54.

[223] Така се наричал през XVI в. един чехлар и кръчмар от софийската махала Банишора - вж. *ТИБИ - 3*, с. 94 (*Подробен регистър на джелепкешани в българските земи от 1576 г.*).

3.44. Бокчо - името се среща в Павликяни през XVI в[224]. Й. Заимов го определя като „ум. от *Боко*, XVI в.“, което е включено в редица названия (*Бока*, *Бокай*, *Боке*, *Бокико*, *Бокил*, *Бокле*, *Бокой*). Той на свой ред извлича **Боко** от „*Бо-ян*, *Бо-рис*, *Бо-гдан* и *-ко*“, докато П. Ковачев го смята за „съкр. умал. от Божко, Бойко“[225]. В тюркските езици обаче съществува лексема **bok** ‘изпражнения’, с производни bokla- ‘замръсявам, зацапвам, оплесквам’, bokluk ‘мръсотия, смет, нечистотия, бунище’ и пр., която, подобно на balčïk < balïq ~ balq ‘кал, смет, нечистотия, мръсотия; изпражнения’, била използвана в предислямския период за формирането на „защитни лични имена“. Такива антропоними откриваме и сред куманите. Руските летописи например споменават половецкия княз **Бокмишъ** (Bokmiš) от племето Етебичи (It-oγlï), който през лятото на 1183 или 1184 г. бил пленен край р. Ерель от Святослав Всеволодович заедно с брат си *Товлый*, с *Осолук*, ***Изай*** и други видни ханове[226]. Подобно име е регистрирано през 1332 г. и в Унгария: „Kolguna filius **Boklow**“, където boqlow е кипчакски фонетичен вариант на общотюркското boqluq ~ boqluġ ‘мръсотия’[227]. Това дава основание да се допусне, че и българската форма **Боко** с нейните производни (включително като фамилно име) би могла да възхожда към средновековното тюркско **bok**, която дума след приемане на християнството от някогашните ездитни номади и тяхното асимилиране в местната етническа среда престанала да има антропонимообразуващи функции.

---

[224] *ТИБИ - 3*, с. 431 (*Откъс от подробен регистър на мюлкове и вакъфи в Северна България от средата на XVI в.*): „Братан Бокчо“.

[225] **Заимов.** Цит. съч., 28; **Ковачев.** Цит. съч., 54.

[226] **Погодин.** Цит. съч., 136; **Попов.** Кипчаки, 118; **Плетнева.** Половецкая земля, 285; **Pritsak.** Non-‘Wild’, 1618.

[227] **Rásonyi.** Les noms toponymique, 145; Les anthroponymes, 138.

3.45. Бораки - антропонимът е с неславянска етимология. В турски език **borak** означава ‘земя, негодна за обработване’.

3.46. Борнар - антропоним с неясна етимология.

3.47. Борозан - името е образувано от тюркско-персийския военен термин **borazan** ‘тръбач, сигналист; тръба’.

3.48. Боруджа (بروجه)[228] - антропонимът би могъл да се извлече от тюрк. **boruğu** ‘тръбач’ (синоним на borazan) или от араб. **buruğ**, **boruğ** (بروج) ‘зодиак’ - мн. ч. на **burğ** (برج) ‘кула, крепост; зодиакален знак, съзвездие; месец на слънчевия календар’.

3.49. Борчо (بورجو) - това често употребявано българско име[229] е определено от Й. Заимов и Н. Ковачев като „ум. от *Боро*, XIV в.“, респективно „умал. от Боро, Борьо, *Борко*“[230], като на свой ред *Боро* бива смятано за „съкратено от *Борис(лав)*, *Боримир*, *Боривой*, XV в.“[231] или „от *бор* + -о“[232]. В тюркската ономастика обаче фигурира названието *Борч*, откъдето би могла да възникне и формата *Борч-о*. **Borz** или **Borč** се наричал куманският княз (quidam princeps **Bortz** nomine), покръстен през 1227 г. заедно с 15 000 свои съплеменници от архиепископа на Гран в присъствието на младия крал Бела[233]. Вероятно неговото име било залегнало в названието на дунавския приток **Borcea (borča)** в департамента Ialomiţa[234]. Това е вътрешната делта на Дунав, позната също като Balta Ialomiţei - един регион, идентифициран от някои автори с прочутото Ozolimna, където през 1087 г. успели да се спасят победените от куманите печенези[235]. Името **Borča** се среща и в средновековната румънска история: един **Borcea** е споменат сред боярите на Dan II в документ от 1424 г., друг благородник Radul **Borce** фигурира в документ на Vlad Dracul от 1437 г.[236] В унгарския комитат Temes някога съществувал род, наречен **Borchol**[237]. Названието удивително напомня името на половецката племенна групировка *Бурчевичи* или *Burč-oγlu ~ Burğ-oγlï* (> Burčol), произлязло на свой ред от антропоними като Borč, Borča, Borčo, ако не дори от някаква по-стара форма Burğ (съпоставима с българския етнонимичен вариант Burğān). Независимо от горните податки все пак предложената славянска етимология изглежда правдоподобна, особено на фона на големия брой производни на *Боро*, някои от които намираме и в османските регистри (срв. например: **Боре**[238], **Борик**[239], **Борика**[240], **Борин**[241], **Борине**, **Борке**, **Борко**[242], **Борян**[243]). Особено място сред тях заема антропонимът **Борил** (بوريل)[244], засвидетелстван в средните векове чрез името на цар Борил (1207-1218) - племенник на първите Асеневци, който също като тях може да е имал смесено потекло. От него е произлязъл срещаният и в османските извори диминутив **Борилко**, а така също названието на видинското село **Борилофча** (Бориловец). Към вече изброените форми можем да отнесем имената **Борица** (بورجه)[245], **Борун** (بورون)[246] и **Борчин** (بورجين)[247], които, заедно с останалите примери, в крайна сметка се извличат от **Боро**. Подобно наименование обаче е познато и сред куманските антропоними в Унгария: Valentino **Boro** в Kenchekzallasa (1509), но там то е тълкувано чрез печенежката лексема **boru** „тъмносив“[248]. Една негова разновидност (**Борьо, Борю**)[249], която Заимов смята за „зват. от *Боро* по меки основи, XV в.“, а Ковачев възприема като източен вариант, макар тя да е била позната и в северозападните райони на страната, напомня кипчакската дума за ‘вълк’, **börü**. Всичко това сякаш загатва за възможността от двойна интерпретация на някои словоформи, при което с взаимопроникването на различните ономастични системи тюркски по произход имена биха могли да получат ново осмисляне съобразно условията на господстващата местна традиция (вж. тук също 3.31.).

---

[228] *ТИБИ - 2*, с. 63 (*Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*, 1451-1481): „Дико, син на Боруджа“, „Момчо, син на Боруджа“, „Тодор, син на Боруджа“, „Дончо, брат на Боруджа“ (всичките от Перник).

[229] Вж. *ТИБИ - 1*, с. 55 (*Откъс от регистър на тимари в Търновско от средата на XV в.*, 1445-1461): „Борчо, син на Иван“ от с. Присой (Присово, Търновско); *ТИБИ - 2*, с. 69 (*Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*, 1451-1481): „Радослав Борчо“, „Новак, син на Борчо“, „Добромир, син на Борчо„ (тримата от с. Студена, Пернишко).

[230] **Заимов.** Цит. съч., 30; **Ковачев.** Цит. съч., 55.

[231] **Заимов.** Цит. съч., 29-30. Така и **Ковачев.** Цит. съч., 55: „съкр. от Борислав, Боримир“.

[232] **Ковачев.** Цит. съч., 55.

---

[233] Срв. **L. Mikecs.** Ursprung und Schicksal der Tschango-Ungarn. - *Ungarische Jahrbücher*, 23, 1943, 247-280 (вж. на с. 267); **Rásonyi.** Les anthroponymes, 138.

[234] **Diaconu.** Les Coumans, 28.

[235] **Conea, Donat.** Contribution, 158.

[236] **Lăzărescu-Zobian.** Cumania, 268-269.

[237] **A. Pálóczi-Horváth.** L'Immigration et l'établissement des Comans en Hongrie. - *AOH*, 29, 1975, 313-333 (вж. на с. 318).

[238] Срв. **Заимов.** Цит. съч., 29: „ум. от *Боро*, XVI в.“; **Ковачев.** Цит. съч., 54: „умал. от Борис“.

[239] **Заимов.** Цит. съч., 29: „от *Боро*, *Боре* и *-ик* по *Велик* или м. от *Борика*, XV в.“.

[240] Пак там: „ж. от *Борик* или от *борика* ‘отделно дърво бор’ - да бъде стройна като борика“. **Ковачев.** Цит. съч., 54 го интерпретира „от *борика* ‘бял или чер бор’, пожел. ‘да е стройна като борика’ или от *Бор*(*а*) (съкр. от Бориса) + *ика*“. В дефтерите обаче става въпрос не за женско, а за мъжко лично име.

[241] **Заимов.** Цит. съч., 29: „от *Боро* и *-ин*, XVI в.“. Така и **Ковачев.** Цит. съч., 54: „от Бор(о, -ьо) + *ин*“.

[242] **Заимов.** Цит. съч., 29: „ум. от *Боро*, м. от *Борка*, XVI в.“.

[243] Пак там, 30: „от *Боро* и *-ян* или от *Борьо*, *Борю* и *-ан*, XV в.“.

[244] Срв. например *ТИБИ - 2*, с. 453 (9. *Тимари в Солунско*, края на XV в.): „Никола Борил“ от с. Айо Никола (с. Свети Никола на Халкидика); *ТИБИ - 3*, 105 (*Подробен регистър на джелепкешани в българските земи от 1576 г.*): „Стойно Борил“ и „Пенчо Борил“ от софийското село Балша и др. Обикновено името се извлича от *Боро*, *Борьо*, *Боре* и *-ил* (вж. при **Заимов.** Цит. съч., 29; **Ковачев.** Цит. съч., 54).

[245] *ТИБИ - 2*, с. 77 (*Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*, 1451-1481): „Петко, син на Борица“ и „Раица, син на Борица“ от софийското с. Поповяни. (Вж. **Заимов.** Цит. съч., 29: „ум. от *Бора*“).

[246] Пак там, с. 67: „Борун, син на Радолин“ от с. Студена, Пернишко. (Срв. **Заимов.** Цит. съч., 30: „от *Боро* и *-ун* като *Гост-ун*, *Добр-ун*, *Рад-ун*, XV в.“).

[247] Пак там, с. 67: „Велчо, син на Борчин“, „Радослав [син на] Борчин“. (**Заимов.** Цит. съч., 30: „от *Борко*, *Борчо* и *-ин*, XV в.“).

[248] **Rásonyi.** Les anthroponymes, 138.

[249] Срв. *ТИБИ - 3*, с. 37, 38 (*Откъс от подробен регистър на феодални владения в лива Видин от 1542 г.*): „Стоян Борю“, „Борю Стоян“, „Борьо Иван“ и „Борьо Марко“ от гр. Видин; *ТИБИ - 5*, с. 157 (*Откъс от*

3.50. **Будак** - името се обяснява чрез тюркската дума **budak** ‘клон, чеп’.

3.51. **Булбулино** - името трябва да се съпостави с тур. **bülbül** < перс. **bolbol** ~ афган. **bulbul** (بلبل) ‘славей’.

3.52. **Бундим** (بوندیم) - антропоним с неславянска етимология, записан по времето на султан Мехмед II Завоевател (1451-1481) в Пернишко[250]. Трудно е да се определи дали той има някаква връзка с афганските думи **bund** (بوند) ‘капка’ и **bunḍ** (بونډ) ‘кротък, обрязан’ или евентуално с тюркския глагол **buna-** ‘оглупявам, изкуфявам, изветрявам’ като скъсена форма в 1 л., ед. ч. на минало свършено време (buna-dï-m > bun-dï-m, bun-di-m), при който случай името би се вписвало в предислямската тюркска практика за назоваване на новороденото по първата произнесена от родителите дума[251].

3.53. **Бурнатин** (بورناتن)[252] - име с неясен произход. Началото му напомня афганската лексема **borna** (بورنه)

регистър на войнуци от Плевенско, Никополско и Ловешко, 1570): „Недьо, син на Борьо“ от с. Извор, Никополско и пр.

[250] *ТИБИ* - 2, с. 75 (*Хасове и зеамети в Софийско и Самоковско*).

[251] Срв. група III-Е на т. нар. „случайни имена“ при **Rásonyi.** Les anthroponymes, 148.

[252] *ТИБИ* - 2, с. 73 (*Хасове и зеамети в Софийско и Самоковско*): „Радин Бурнатин“ от с. Радичков Самоков (дн. гр. Дупница).

‘брашно за паниране’. С подобно звучене са антропонимите **Бурно** и **Бурине**, които Заимов обяснява чрез Буро „от *буря* - да бъде силен като буря“[253]. Друга възможност за съпоставка предлага тюрк. **burun** (акуз. **burnu**) ‘нос; човка, клюн; високомерие, надменност, гордост’.

3.54. **Бусман** (بوسمان) - име с предосмански тюркски произход, подобно на *Дер-ман*, *Душ-ман*, *Шиш-ман* и пр., което в първата си част съдържа тюрк. **boz**, **pos** ~ **buz**, башк. **buθ** > **bus** ‘сив, гълъбов, сивокафеникав, беловат, блед, бял’. От куманските диалекти, които залегнали в основата на башкирски, татарски и други кипчакски езици в руските извори е проникнала формата **бус-ый**, напр. при „бусови (врани)“, а от някое огузко наречие вероятно на *черните клобуки* - вариантът **бос-ый** (срв. „босый волк“ = тур. boz kurt, ‘сив вълк’, като название на вълшебния, тотемистичния вълк)[254]. Така в антропонима **Bus-man**, в произлязлото от него име на софийското село **Бусманче** (Бусманци) и в названието на друго едно пернишко село **Бусинче** (Бусинци) вероятно се крие куманската лексема **bus**.

3.55. **Бучак** - това наименование може да произлиза от една по-стара, нехармонизирана форма на тюрк. **bučaq**, тур. **bıçak** ‘нож’, откъдето вероятно е дошло бълг. „бучкам“ ‘мушкам, ръгам с остър предмет’, тур. „bıçak-la-“ ‘наранявам с нож; коля, заколвам’. По-слаба е вероятността антропонимът да се свързва с **Buğaq** (Буджак), Бесарабия.

3.56. **Бъргой** - име с неясна етимология, чиято крайна съставна част наподобява кипчакските словообразувателни афикси *-ay*, *-guy*, докато в началото му е фиксирано семантично неясното *băr*, което намираме в назваието на годечкото село **Бърля** (< băr + *-la, -le*). Трудно е да се каже дали тук спадат също антропонимите **Бърне** и **Бърно** (< băr + *-na*), или те трябва наистина да се тълкуват така, както предлага Заимов: Бърне „ум. от *Бърно*, XV в.“ и Бърно „от *Бъро* и -(*ь*)*но*, -(*ъ*)*но* или м. от *Бърна*“, обясняйки на свой ред името Бъро чрез *Бърко*, което било „схванато за ум. от *Бъро*“, но произлизало всъщност „от *бърк* ‘мустак’ - да порасте момчето и да има мустаци - символ на мъжественост, XIV в.“[255].

---

[253] **Заимов.** Цит. съч., 40: Бурин „от *Буро* и *-ин*“; Бурно „ум. от *Буро* с -*(ь)не*“.

[254] Срв. **Menges.** The Oriental Elements, 15; **Баскаков.** Половецкие отблески, 30.

3.57. Бюзюрк - антропонимът определено може да се свърже с перс. **bozorg**, афг. **buzurg** (بزرك) ‘голям, велик, виден, грандиозен; възрастен, старши; свят, свети’.

3.58. Варсама - антропоним с неясна етимология.

3.59. Гагура - антропоним с неясна етимология.

3.60. Ганем - името вероятно произлиза от арабската дума **ġanem** (غنم) ‘дребен добитък (овце, кози и пр.)’. Една форма **Gaman** е позната като име на влашки „кнез“ в Унгария[256], но тя би могла да представлява по-скоро изопачение от Goman, Guman < Quman.

3.61. Гафид или **Гафиди** (غافدی)[257] - име с неясна етимология.

3.62. Гезендик (كزندك)[258] - името съвпада с форма за 1 л., мн. ч., минало свършено време (**gezin-di-k**) на тюркския глагол **gezin-** ‘разхождам се’.

---

[255] **Заимов.** Цит. съч., 41. Различна етимология на Бърна дава **Ковачев.** Цит. съч., 56: „ж. пожел. ‘да бъде с изразителни *бърни*, устни’; м. *Бърни*, *Бърньо*“.

[256] **Rásonyi.** Contribution, 8.

[257] *ТИБИ* - 2, с. 67 (*Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*, 1451-1481): „Иван, син на Гафид“ от пернишкото село Студена. Името е транскрибирано Gafidi, но предадено в превода като Gafid.

3.63. Гечитлю - антропоним с тюркска етимология в значение на ‘проходен’ (**gečit-lü**), образуван с помощта на наставката -li/-lü (< ile ‘със, съвместно, посредством’) от **gečit** ‘брод; проход, дефиле’ (< geč- ‘минавам, преминавам’).

3.64. Гогул (غوغول)[259] - името може да се свърже с познатия и в руските извори тюркизъм „**gogol** (**гоголь**)“ в значение на птицата Anas claugula (малък гмурец, паток, вид чайка, снежна гъска и пр.), срв. кирг. kögöl ‘паток’, якут. kögüllä:x ‘качулата патица, гмурец’, чув. kăvakal ‘патка, патешки’. Баскаков извежда етимологията на тази дума от **kök** ~ gök ~ gö:k < чув. kăvak ‘син, зелен’ + -al, -l > kögäl ~ **kögül** ~ **gö:gäl** < чув. kăvakal „синеват, зеленикав, сивкав“, или от kök ~ gök ~ göök + умалит. суфикс -ül > **göögül** „гълъбоват, сивкав“, което се обяснява с наличието на синьо, зелено, сиво в оперението на споменатите птици[260]. Той подчертава, че лексемата **гоголь** е навлязла в руски от езика на огузите (торки, печенези), тъй като съдържа звучна начална съгласна **g-** на мястото на беззвучното кипчакско **k-**. Българският вариант **Гогул** ще да е проникнал също от някое огузко наречие (на печенезите и присъединилите се по-късно към тях нови тюркоетнични елементи, които уседнали край Перник, оставяйки имената Башеног, Тургул, Качул, Колуп и пр.).

3.65. Гомар (غومار) и **Гонар** (غونار)- имена с неясна етимология, които обаче може да са породени от едно нетипично, но все пак срещано озвучаване на началното „**q**" (< Qomar, Qumar ~ Quman?; Qonar?).

---

[258] *ТИБИ* - 2, с. 471 (*Зеамети и тимари в Ксантийско и Драмско*, 1491 г.): „Хрусе, син на Гезендик“ от с. Любене (с. Любен в Чеч).

[259] *ТИБИ* - 2, с. 63 (*Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*, 1451-1481): „Стайко, син на Гогул“ от Перник. Името е транскрибирано Goguli или Goguly (غوغولی), което се чете също Goguly или Gogoly, т.е. Гоголь.

[260] **Баскаков.** Половецкие отблески, 28-29; **Н. А. Баскаков.** Русские фамилии тюркского происхождении, IV. - *Сов. этногр.*, 1969, № 4, 26-27; **Н. А. Баскаков.** Еще о тюркизмах „Слова о полку Игореве“. - В: „*Слово о полку Игореве*“ - *памятник литературы и искусства XI-XVII веков.* М., 1978, 59-68 (вж. на с. 62).

3.66. Грубан или **Гробан** (غروبان), също **Гурбан**, **Горбан** - Заимов обяснява името Гурбан „от *Гурбо* и *-ан*, XVI в.", тълкувайки Гурбо „с премет от *Грубо*"[261], което от своя страна било „защитно име от *груб* 'грозен, неугледен, неприветен'[262]". Подобни антропоними **Gruban** и **Gurban**, за които обаче се предполага тюркски произход, фигурират сред имената на молдавски и влашки бояри в документи от XV-XVI в., както и при влашките „кнезове" от Унгария[263]. Не е изключено **gurban** да стои във връзка с араб. **qurbān** (قربان) 'жертва, жертвоприношение' (срв. Guman < Quman), която дума се среща в Афганистан и като мъжко лично име **Курбан**. Разширени варианти на горните форми вероятно представляват названията **Грубадин** и **Гурбадин**[264].

3.67. Гурлин - антропоним с неславянска етимология.

3.68. Гусам - антропоним с неславянска етимология.

3.69. Гьон, Гюн - име, което се съпоставя с тюрк. **gön** 'дебела щавена кожа, гьон' и особено с **gün** 'ден; слънце', тъй като първата форма би могла да се разглежда и като вариантен прочит. Не е изключено към него да се отнася също антропонимът **Гюне**, определян от Заимов като „ум. от *Гюно*, XV в.", което име на свой ред е извлечено „от *Гю-ро* и *-но*, м. от *Гюна*: *Дело, Делян*"[265]. Тук навярно трябва да причислим освен това небългарското название **Гюнек**, докато при формата **Гюндар** се откриват паралели с тюрк. **gönder**, **günder** 'дълъг прът, прът на знаме, остен'.

Албанско име Гьон, Гьоньо, Гьончо!

3.70. Дамар, Дамаре - името явно стои във връзка с **тюрк. damar** 'жила, жилка; сприхав, избухлив, гневлив (нрав)'.

3.71. Джевадин (جو ادين)[266] - името вероятно произлиза от араб. прилагателно **ğevād** (جو اد) 'щедър'. Любопитно би било дали то не съдържа във втората си част една често срещана в средновековните арабски антропоними съставка **dīn** (دين) 'вяра, религия', с което би съответствало на араб. **Ğevād-ad-dīn > Ğevād-dīn**?

3.72. Джеряк - антропоним с неясна етимология.

3.73. Джур - антропоним с неясна етимология. В персийски език думата **ğūr** (جور) означава 'род, вид, разновидност; двоен', а в пущу **ğūr** (جور) е 'ромолене, шуртене'. На свой ред древнотюркските текстове съдържат неуточнената по произход титла **čor** или **čur**, добавяна постпозиционно и към лични имена. Не е сигурно дали формите **Джура**, **Джуре** (също **Джуре-хан**) могат да се съпоставят с **Джур**, или за тях трябва да се търси друг произход, например от тюрк. **ğura** 'вид тамбура с две-три струни; вид малък ястреб' < афг. **ğurra**, перс. **ğorre** (جره) 'ястреб-самец; бял сокол с неголеми размери'. В османските регистри откриваме и цяла поредица подобни имена (**Джоре**, **Джоро**, **Джуро**, също като диминутиви **Джорко**, **Джурко**), за които Заимов не се е произнесъл, но които биха могли да се обяснят по-скоро чрез *Гьоре*, *Гюро* (от *Гьорги* < *Георги* с преход на меко *г-* в *дж-*). По-проблематично е тълкуването на варианти като **Джурил**, **Джурин**, **Джурица**, **Джуркан** и

---

[261] **Заимов.** Цит. съч., 73.

[262] Пак там, 71.

[263] **Rásonyi.** Contribution, 8, 13; Tuna, 420.

[264] **Заимов.** Цит. съч., 73 извлича Гурбадин „от *Гурбо* и *-адин* по *Костадин*, както *Миладин*, *Стоядин*, XVI в.".

[265] Пак там, 76.

[266] *ТИБИ* - 2, с. 61 (*Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*, 1451-1481): „Добри Джевадин" от софийското село Бистрица.

Името **Крубан / Грубан** се среща при куманите и съвр.казахи, срещало се и при българите, в турски данъчни регистри от XV в., предимно в българската етническа област Македония. Съществувало е и подобно тохарско име, в кит.транскр. **Цзянбин** (Jiangbin) 絳賓, възстановка в еп. Хан е „krieungh-pjien", вероятно отразяваща Крунпин, Крунбин. Произлиза от тох. (а) krop-, тох. (б) kraup-, пратох. *kreup-, *kreup-nā, от протоиндоевропейското *kr(e)u-bh- събирам, натрупвам, т.е. името е с пожелателен характер – да е спестовен, богат. Или при куманите то е древно тохарско наследство.

Джуркин, в които нищо чудно да има наслагване на различни ономастични традиции.

3.74. Джухарин - антропоним с неясна етимология, който би могъл евентуално да се сравни с тюрк. диал. **ğihar** < перс. **čähār** (چهار) ‘четири’, и така да показва поредния брой на роденото дете.

3.75. Дилоркач - антропоним с неясна етимология.

3.76. Доган - името произлиза от тюркската лексема **doγan** ‘сокол’ и е заемка от езиците на някогашните огузи (не само турци, но също узи и печенези). В османските регистри е запазена освен това формата **Туган**, която отвежда към кипчакските варианти на тази дума (**tuγan**, **toγan**), както и към записаното в Мурфатлар [пра]българско **тжганъ**. Названието **Tugan** фигурира в унгарските документи и сред имената на влашки вождове[267].

3.77. Домрош - антропоним с неясна етимология.

3.78. Дорми, **Дорура** - антропоними с неясна етимология, които биха могли да се съпоставят с огузския глагол **dur-** ‘стоя, заставам; спирам; продължавам да съществувам’.

3.79. Досиман - антропоним с неясна етимология.

3.80. Дочман - антропоним с неясна етимология.

3.81. Дугяно, (ж. р. **Дугяни**), **Дукяни** - тези имена могат да се свържат с араб. **dükkān** (دكان) ‘магазин, дюкян’.

3.82. Дундар, Дундаро - антропоними с неясна етимология.

3.83. Дурган - антропоним с неуточнен произход, евентуално дериват на тюрк. глагол **dur-** ‘стоя, заставам, спирам; продължавам да съществувам’ (срв. също *Дур-ман*, тук 2.1.; *Дор-ур-а*, тук 3.71.), или дори с иранска етимология.

---

[267] **Rásonyi.** Tuna, 420.

3.84. Дурешан - антропоним с неясен произход. Възможно е втората му съставка да съдържа араб.-перс. **šā’n** (شان) ‘известност, слава, репутация, престиж, достойнство; положение; сан, ранг’ и тогава остава да се определи семантиката на първата част - напр. от перс. **dūr** (دور) ‘далечен, далече’, употребяващо се също като съставен елемент в началото на словосъчетания, при което името би придобило значението ‘далекославен’. Не е изключено обаче то да е образувано чрез афг. наставка **-šān** (سان), служеща като втора част на словосъчетания със значение ‘подобен, приличащ’ (напр.: tūršān تورسان ‘черноват’). Не на последно място името би могло да бъде и фонетична разновидност на *Туршан* (вж. по-нататък, 3.264.).

3.85. Дурхавер - антропоним с неславянска етимология.

3.86. Дусак; **Дусиле** - антропоними с неславянска етимология.

3.87. Духли - антропоним с неславянска етимология.

3.88. Екино - името може да произлиза от тюрк. **ekin** ‘сеитба, посев’ и да свидетелства за времето на раждането на детето.

3.89. Елдар (الدار)[268] - антропоним с неясна етимология.

Съвр. форма – фамилията Елдърови

3.90. Ераро (ارارو)[269] - антропоним с неясна етимология.

---

[268] *ТИБИ* - 2, с. 467 (*Тимари в Солунско*, края на XV в.) „Яни Елдар“.

от осетински ældar – княз, аристократ. Името е с вероятен прабългарски произход.

3.91. Ердирик (اردريق)[270] - името може да представлява дериват на тюрк. глагол **erdir-** 'правя да достигне (настигне, завърши)' или да се съпостави с евентуално съчетание между тюркските думи **er** 'мъж; боец; юнак' и **diri** 'жив, суров; пъргав, чевръст, бодър'.

3.92. Еремин - антропоним с неясна етимология. Подобно куманско име е регистрирано и в Унгария: Michael Thetel de genere Thome **Eremeen** (1452/57)[271].

3.93. Еркин - името би могло да се свърже с тюркския глагол **er-** 'достигам, постигам; узрявам' и с неговото производно **er-gin** 'узрял, зрял; възмъжал; пълнолетен', с което добива пожелателно значение. Такъв произход явно има и по-различната по семантика лексема **er-gen** 'неженен, ерген; юноша'.

3.94. Ерлад (ارلاد)[272] - антропоним с неславянска етимология.

3.95. Ероил (اروىل)[273] - антропоним с неславянска етимология.

Не си ли чувал за турското име Ерол?

3.96. Ерхур (ارحور)[274] - женско име с неславянска етимология.

3.97. Есан, **Есьо** - името произлиза от тюрк. **esen** 'здрав, бодър; жизнерадостен; умен, разсъдлив' (срв. тук *Асен*, *Асьо* 2.5.).

---

[269] Пак там, с. 471 (*Зеамети и тимари в Ксантийско и Драмско*, 1491): „Стасю, син на Ераро".

[270] Пак там, с. 471 („Манол, син на Ердирик").

[271] **Rásonyi.** Les anthroponymes, 140.

[272] *ТИБИ - 2*, с. 473 (*Зеамети и тимари в Ксантийско и Драмско*, 1491): „Стан, син на Ерлад".

[273] Пак там, с. 471 („Йорги, син на Ероил").

[274] *ТИБИ - 2*, с. 437 (*Тимари в Солунско*, края на XV в.): „вдовица Ерхур".

3.98. Есман (اسمان)[275] - женско име, произлизащо навярно от иранското **āsmān** или **esmān** (آسمان، اسمان) 'небе, небеса' - мн. ч. от араб. **semā'** (سما) 'небе'. По-трудно би могло да се търси при него връзка с араб. **es̱mān, eṯmān** (أثمان) - мн. ч. от s̱aman, ṯaman (ثمن) 'цена, стойност'.

3.99. Ести - антропоним с неясна етимология.

3.100. Замир (ضمير)[276] - името произлиза от араб. **ẓamir** (ضمير) 'сърце, душа; помисли, мечти; вътрешен свят (на човека); съвест'.

3.101. Илмен (ايلمن)[277] - антропоним с неясен произход, чиято първа съставка напомня тюрк. **il**, **el** 'племе, народ, люде; провинция, област, край, страна, държава' ~ перс. **il**, афг. **el** (ايل) 'племе, клан', или перс. и афг. **il** (ايل) 'покорен, смирен, подчиняващ се'.

3.102. Ириш - името би могло да се свърже с тюрк. **iriš, arïš** 'аръш, ос на кола'. **да бе, хуя му да е като спица на каруца**

3.103. Йерина - в своето начало името напомня тюрк. **yer** 'земя, място'.

3.104. Йоло - широко разпространено българско име, което фонетично би могло да се съпостави с тюрк. (огуз.) **yol** 'път; изход; пътешествие; посока, направление' и глагола **yol-** 'изтръгвам, изскубвам; обирам, ограбвам', ако не съществуваха вече опити за етимологизиране „от *Йо-во*,

Името е осетинско и означава приятел! Т.е. у нас е прабългарско.

---

[275] Пак там, с. 437 („вдовица Есман, жена на Естрон").

[276] *ТИБИ - 1*, с. 195 (*Регистър на доганджиите в Румелия, за задълженията и земевладението им от началото на последната четвърт на XV в.*): „Йорги, син на Замир".

[277] Пак там, с. 195 („Христодул, син на Илмен", „Димо, син на Илмен").

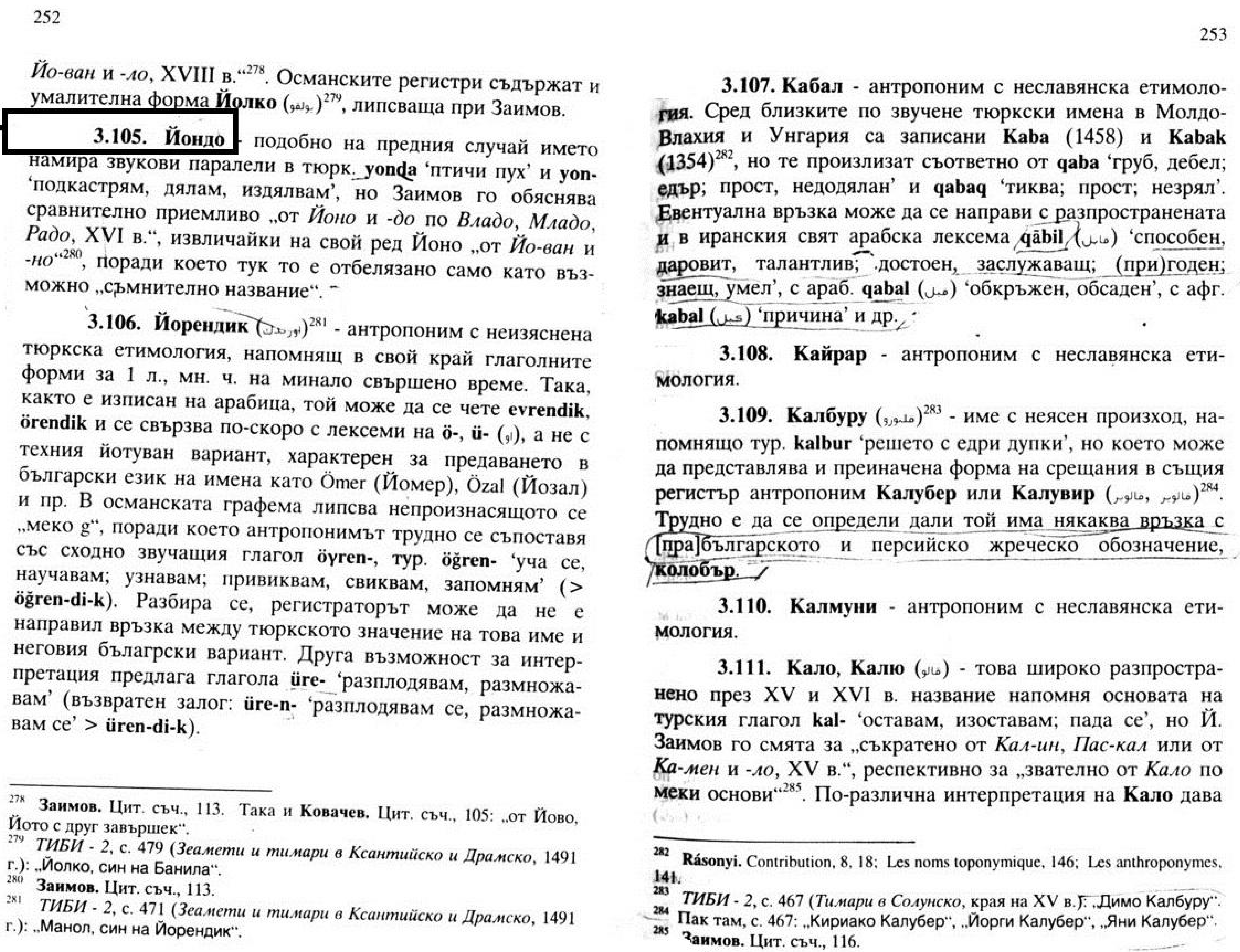

Йо-ван и *-ло*, XVIII в.“[278]. Османските регистри съдържат и умалителна форма **Йолко** (يولقو)[279], липсваща при Заимов.

3.105. Йондо - подобно на предния случай името намира звукови паралели в тюрк. **yonda** ‘птичи пух’ и **yon-** ‘подкастрям, дялам, издялвам’, но Заимов го обяснява сравнително приемливо „от *Йоно* и *-до* по *Владо*, *Младо*, *Радо*, XVI в.“, извличайки на свой ред Йоно „от *Йо-ван* и *-но*“[280], поради което тук то е отбелязано само като възможно „съмнително название“.

3.106. Йорендик (يورندك)[281] - антропоним с неизяснена тюркска етимология, напомнящ в свой край глаголните форми за 1 л., мн. ч. на минало свършено време. Така, както е изписан на арабица, той може да се чете **evrendik**, **örendik** и се свързва по-скоро с лексеми на **ö-**, **ü-** (او), а не с техния йотуван вариант, характерен за предаването в български език на имена като Ömer (Йомер), Özal (Йозал) и пр. В османската графема липсва непроизнасящото се „меко g“, поради което антропонимът трудно се съпоставя със сходно звучащия глагол **öүren-**, тур. **öğren-** ‘уча се, научавам; узнавам; привиквам, свиквам, запомням’ (> **öğren-di-k**). Разбира се, регистраторът може да не е направил връзка между тюркското значение на това име и неговия български вариант. Друга възможност за интерпретация предлага глагола **üre-** ‘разплодявам, размножавам’ (възвратен залог: **üre-n-** ‘разплодявам се, размножавам се’ > **üren-di-k**).

---

[278] **Заимов.** Цит. съч., 113. Така и **Ковачев.** Цит. съч., 105: „от Йово, Йото с друг завършек“.

[279] *ТИБИ* - 2, с. 479 (*Зеамети и тимари в Ксантийско и Драмско*, 1491 г.): „Йолко, син на Банила“.

[280] **Заимов.** Цит. съч., 113.

[281] *ТИБИ* - 2, с. 471 (*Зеамети и тимари в Ксантийско и Драмско*, 1491 г.): „Манол, син на Йорендик“.

3.107. Кабал - антропоним с неславянска етимология. Сред близките по звучене тюркски имена в Молдо-Влахия и Унгария са записани **Kaba** (1458) и **Kabak** (1354)[282], но те произлизат съответно от **qaba** ‘груб, дебел; едър; прост, недодялан’ и **qabaq** ‘тиква; прост; незрял’. Евентуална връзка може да се направи с разпространената и в иранския свят арабска лексема **qābil** (قابل) ‘способен, даровит, талантлив; достоен, заслужаващ; (при)годен; знаещ, умел’, с араб. **qabal** (قبل) ‘обкръжен, обсаден’, с афг. **kabal** (كبل) ‘причина’ и др.

3.108. Кайрар - антропоним с неславянска етимология.

3.109. Калбуру (قالبورو)[283] - име с неясен произход, напомнящо тур. **kalbur** ‘решето с едри дупки’, но което може да представлява и преиначена форма на срещания в същия регистър антропоним **Калубер** или **Калувир** (قالوبر, قالوير)[284]. Трудно е да се определи дали той има някаква връзка с [пра]българското и персийско жреческо обозначение, **колобър**.

3.110. Калмуни - антропоним с неславянска етимология.

3.111. Кало, **Калю** (قالو) - това широко разпространено през XV и XVI в. название напомня основата на турския глагол **kal-** ‘оставам, изоставам; пада се’, но Й. Заимов го смята за „съкратено от *Кал-ин*, *Пас-кал* или от *Ка-мен* и *-ло*, XV в.“, респективно за „звателно от *Кало* по меки основи“[285]. По-различна интерпретация на **Кало** дава

---

[282] **Rásonyi.** Contribution, 8, 18; Les noms toponymique, 146; Les anthroponymes, 141.

[283] *ТИБИ* - 2, с. 467 (*Тимари в Солунско*, края на XV в.): „Димо Калбуру“.

[284] Пак там, с. 467: „Кириако Калубер“, „Йорги Калубер“, „Яни Калубер“.

[285] **Заимов.** Цит. съч., 116.

от тюркското, уйгурско yund – кон, което е със самодийски произход. В български е останало като диалкетното „йонда“ – едра висока жена, с букв. зн. кобила. Думата е най-вероятно куманска.

Н. Ковачев: „съкр. от Калоян, Калотин, Калин; гръц. kalos ‘добър, хубав’“[286]. Чрез него в повечето случаи се обясняват срещаните и в османските регистри имена като **Кале**[287], **Кали**[288] и **Калика**[289], като **Калич** (قالج)[290], което название обаче може да се съпостави и с тюрк. qïlïč ‘сабя, шашка, меч, калъчка’; като **Калко** (قالقو)[291] и **Калчо** (قالجو)[292]; като **Калони**, **Калуни** и **Калоно**[293], като **Калкас**[294] - име на погълнатото днес от гр. Перник селище, което в османските извори е изписвано чрез **„r“** или **„z“**, т. е. qālqār, qālqāz (قالقار, قالقاز) и с това наподобява сегашна причастна форма на глагола qalq- ‘вдигам се, надигам се, издигам се; изправям се, ставам’. Не на последно място тук се отнасят също имената **Калота**[295], подобно на отбелязаното в руската летопис название **Калотанъ** (1185)[296], както и **Калуш**[297], сходно на един кумански антропоним от Унгария: Johannes ***Kalas*** de ***Kalas***zallasa ad sedem Comanorum (1436)[298].

3.112. Калуда, **Калуди**; **Калудин**; **Калума** - антропоними с неславянска етимология., Гръцки. Кало - хубав.

3.113. Камбур - явно името е свързано с неясното по произход тюрк. **kambur** ‘гърбица; гърбав, гърбат’.

3.114. Канагуи, **Канагуни**, **Канагуч** - антропоними с неясна етимология.

3.115. Кара - име, образувано по тюрк. **qara** ‘чер’. То е доста срещан антропоним сред всички тюркски народи. Намираме го между румънските благороднически имена от XV и XVI в. и като кумански антропоним от Унгария: Georgius **Kara** (1527)[299].

3.116. Карабаш - име, произлизащо от тюрк. **qarabaš** ‘монах, калугер; незадомен, неженен; вид черна пшеница’ < **qara** ‘черен’ + **baš** ‘глава’, т. е. ‘черноглав’. Така се наричала и една от най-старите боярски фамилии в молдавската история[300].

3.117. Карагюр - име с неясен тюркски произход. Възможно е да представлява изопачение от **qaragül** ‘каракул, вид овца, от чиито агнета се добиват астраганени кожи’, или да е погрешно разчетено с крайно **„-r“** (ر) вместо **„-z“** (ز) поради липса на диакритична точка в думата **göz**, **köz** (كوز) ‘око’.

Нищо неясно – „Черния Гюро“!?

3.118. Карагьоз - името възхожда към тюрк. **qaragöz** ‘вид едра скумрия; черноок’ < **qara** ‘черен’ + **göz** ‘око’.

---

[286] **Ковачев.** Цит. съч., 107.

[287] **Заимов.** Цит. съч., 115 („ум. от *Кало*, XVI в.“); **Ковачев.** Цит. съч., 106 („ж. разн. на *Кала*, Каля“, като Каля е смятано за женски вариант „по м. Кальо, съкр. от Калина или др. име“, пак там, с. 107).

[288] **Ковачев.** Цит. съч., 106 („м. разн. на Кало, Кальо“; „ж. успор. на м. Кали; разн. на Кала, Каля“); **Заимов.** Цит. съч., 115 („съкратено от *Калиман*, XII в.“).

[289] **Заимов.** Цит. съч., 115 („от *Кало* и *-ика*, XV в.“).

[290] **Заимов.** Цит. съч., 115 („от *Кало* и *-ич*, както *Драг-ич*, *Рад-ич*, XV в.“).

[291] **Заимов.** Цит. съч., 116 („ум. от *Кало*, XV в.“).

[292] Пак там („ум. от *Кало*, *Кальо*, *Калю*, XIV-XV в.“).

[293] Пак там. Заимов наистина не фиксира точно тези форми, но отбелязва **Калун** „от *Кало* и *-ун*“ и **Калуна** „от *Кала* и *-уна*, ж. от *Калун*“. Записаните в регистрите мъжки имена **Калони** (قالوني) и **Калоно** (قالونو) биха могли да се четат също **Калуни** и **Калуно**.

[294] Пак там („от *Калко* и *-ас*, както *Бел-ас*, *Вълк-ас*“).

[295] Пак там („старинно м. от *Кало* и *-ота* по *Доброта*, *Драгота*, *Тихота*, XII в.“).

[296] **Погодин.** Цит. съч., 137.

[297] **Заимов.** Цит. съч., 116 („от *Кало* и *-уш*, XVI в.“).

[298] **Rásonyi.** Les anthroponymes, 141.

[299] **Rásonyi.** Contribution, 14; Tuna, 420; Les anthroponymes, 141.

[300] Срв. **Lăzărescu-Zobian.** Cumania, 270.

3.119. **Караджа** - изключително разпространен български антропоним по тюрк. **qarağa** ‘сърна; мургав, черничък, черноват’ (от **qara** ‘чер’ и умалителния и уподобителен суфикс **-ğa/-ğe, -ča/-če**). Името **Karacha** е засвидетелствано през 1262 г. и като топоним в Унгария. Така през 1469 г. се наричал също един влашки „кнез“ от комитата Kolozs[301]. Названието **Καρατζᾶς** е познато освен това като име на византийски военачалник със „савроматски“ (узски) или „скитски“ (печенежки) произход, който през 1094 г. взел участие в преследването на куманите при тяхното отстъпление[302].

3.120. **Каракаш** - име, произлизащо от тюрк. **qaraqaš** ‘човек с черни и гъсти вежди, черновежд’ < **qara** ‘чер’ + **qaš** ‘вежда’. Не е изключено формата **Каракас**, която също фигурира в османските регистри да се дължи на погрешен прочит поради неизписване на диакритичните точки над арабската буква Šin (س).

3.121. **Каради** - името би могло да се съпостави с формата за 3. л., ед. ч., мин. св. време на глагола **qara-** ‘наблюдавам, следя, проследявам; зачернявам’ (> **qara-di, qara-dï**).

3.122. **Караич** - антропоним с неуточнена етимология.

3.123. **Караман** - това име, което съвпада с географското понятие **Караман** (в Мала Азия), произлиза от тюрк. **qaraman** ‘възчер, мургав’ < **qara** ‘черен’ + уподобителния суфикс **-man/-men**. Така биват наричани вид черно куче и порода овце, отглеждани в Карамanската долина. Названието фигурира сред румънските благороднически имена и като цигански антропоним в Молдавия

---

[301] **Rásonyi.** Valacho-Turcica, 19-20, 87; Contribution, 9; Tuna, 420; Les anthroponymes, 141.

[302] **Moravcsik.** Byzantinoturcica, Index; **Diaconu.** Les Coumans, 48.

(1458)[303]; то е запазено в топонимията на север от Дунава (**Caraman** е езеро по бреговете на Balta Ialomiţei или Borcea във вътрешната делта на Дунава, а **Caraiman** е село в Олтения на запад от Jiu в долината на Dăznăţui и нейните притоци)[304]; среща се и като име на печенег **Καραμάνος**, **Καραμᾶν** (1050) във византийските извори[305].

3.124. **Каран** - име с неизяснена етимология. Й. Заимов го извлича „от *Каро* и *-ан*, XVI в.“, като смята Каро за „производно от гл. *карам* ‘коря строго, мъмря’: пожелателно име - да бъде строг в преценките си, да бъде добър съдник“[306]. **Karan** се наричал и един циганин в Молдавия (1570)[307]. Неясен е произходът и на записаното през XV в. име **Каранчай** (قرانجاى)[308],

3.125. **Карач** - антропоним с неуточнена етимология.

3.126. **Касъм**, **Касимо** - името е образувано по тюрк. **Kasïm**, название на месец ноември (< **kasïm** ‘делител; който дели, който разделя’) и същевременно на деня Осми ноември (Димитровден)[309] - началото на зимния полугодишен период (до 6^{ти} май, Гергьовден или „Хъдърлез, Едерлез“) в народния календар на балканските тюрки. Османските документи регистрират и неговия умалителен вариант, **Касьо**.

---

[303] **Rásonyi.** Contribution, 14, 17.

[304] **Conea, Donat.** Contribution, 154, 158; **Diaconu.** Les Coumans, 27.

[305] **Moravcsik.** Byzantinoturcica, Index.

[306] **Заимов.** Цит. съч., 118.

[307] **Rásonyi.** Contribution, 18.

[308] *ТИБИ* - 2, с. 77: („Каранчай, брат на Нанчул“ от софийското село Поповяни).

[309] На тази дата паметта на Св. Димитър Солунски се тачи от сръбската и руската православни църкви, при които в по-голяма степен е запазено отбелязването на църковните празници по стар стил (Юлиански календар). В българското, гръцкото и румънското православие, както и при арменската апостолическа църква 8 ноември е свързан с архангелите Михаил и Гавраил (*Архангеловден*). Великомъченик Димитрий Мироточец (*Димитровден*) се отбелязва от арменците на 11 ноември, а при българи, гърци и румънци - на 26 октомври, когато арменската църква празнува намирането на Светия кръст.

3.127. Качак - името се обяснява чрез тюркския глагол **qač-** ‘бягам, избягвам; отбягвам; изплъзвам се; тичам’ > **qačaq** ‘беглец’. От формата за причинителен залог на същия глагол са образувани вероятно антропонимите **Качаро** и **Качери** (< **qač-ïr-** ‘изпускам, пропускам; отвличам, открадвам, задигам, похищавам’. Тук може да се отнесе и **Качур** като възможен императив (**qač-ïr**), докато за името **Качилко** (явно диминутив на *Кач-ил* > *Качил-ко*) трябва да се търси една страдателно-възвратна форма на глагола **qač-ïl-**, вариант на **qač-ïn-** ‘отбягвам, отклонявам се, предпазвам се’. Тези антропоними подхождат на номадския начин на живот и биха могли да се отнесат към именната система както на юруците, така и на предосманските тюрки.

3.128. Кендевин - антропоним с неясна етимология. Може да се свърже със старата иранска лексема **kant, känd** (کند) ‘село, град, поселение; крепост, укрепено място’, разпространена в Средна Азия (*Таш-кент*, *Самар-канд*), с перс. **gände**, афг. **ganda** (کنده) ‘зловонен, мръсен, вонящ, гнил’ > **gandav** (کنداو) ‘застояла воняща вода; *Гандав* (название на редица населени пунктове и райони)’, или с някоя от многобройните ирански словоформи на ken- и kend-, притежаващи най-различна семантика.

3.129. Кереш - антропоним с неславянска етимология. Може да произлиза от някоя форма на араб. глагол **kereše** (کرش) ‘гоня, прогонвам; карам (някого) да бърза’.

3.130. Кесас - името наподобява отделни производни на араб. глагол **qaṣṣa** (مص) ‘следвам; разказвам, повествовавам; постригвам, режа, стрижа’, напр. **qaṣṣaṣ** (مصاص) ‘този, който стриже; разказвач, новелист’, **qaṣaṣ** ‘разказ, повествование’.

3.131. Кеслерач - антропоним с неясна етимология, чието начало напомня иран. **kes, kas** (کس) ‘лице, човек, личност, субект, персона, особа’ ≥ тюрк. **kiši, kiži, kiči** ‘лице, човек, индивид’, както и основата на тюрк. глагол **kes-** ‘режа, отрязвам, разрязвам; чупя; коля, заколвам; отсичам, сека’.

3.132. Кичар - антропоним с неясна етимология, евентуално съпоставим с името на куманския предводител **Κιτζῆς**, който към 1094 г. завзел с около 12 000 души дефилетата на Taurokomos. В битката с византийските войски били убити 7000 и пленени 3000 кумани[310].

3.133. Клано - антропоним с неуточнена етимология, записан в края на XV в. в с. Любене (Чеч, Източна Македония). Арабската графема на името (ملانو) позволява също прочита **Калано**, в който случай то би могло да се свърже със сегашната причастна форма на *-an* от тюрк. глагол **qal-** ‘оставам’ и да се тълкува пожелателно.

3.134. Кнак - антропоним с неясна етимология.

3.135. Ковади - името може да се разглежда като деривативна форма в 3 л., ед. ч., мин. вр., желателно наклонение на тюрк. глагол **qov-** ‘гоня, подгонвам, изгонвам; прогъждам’ (> **qov-a-di**).

3.136. Коджа, Коджи - имената произлизат от тюрк. **qoğa** ‘мъж, съпруг; грамаден, огромен; велик, знаменит; възрастен, стар’.

---

[310] **Diaconu.** Les Coumans, 47; **Moravcsik.** Byzantinoturcica, Index.

3.137. Коил, Куил - Заимов извлича антропонима „от *коил* 'билка ковил' или от *Койо* и *-ил*, XVI в.“[311]. Една възможна по-ранна съпоставка обаче предлага **Κούελ**, както се наричал предводителят на второто печенежко племе (края на IX в.)[312].

3.138. Койо, Кою - това широко разпространено българско име Заимов смята за производно „от *Ко-льо*, *Коста* или *Ко-во* и *-ьо* по зват. форма от имена като *Бо-йо*, *Дра-йо* и др.“[313]. Османското изписване на антропонима (قويو) позволява също прочита **Куйо**, която форма Заимов извлича „от *Никул* (*Никола*) или *Костадин*, XVI в.: *Дейо*, *Деян*, *Дельо*“[314]. Като умалителни варианти фигурират **Койко** и **Койчо**, докато за **Койно** се предлага етимология „от *Койо* и -(ъ)*но*“[315]. В османските регистри е записана и формата **Койман**, пропусната от „Именника“ на българския ономаст. Славянската интерпретация на тези имена изглежда убедителна и затова едва ли е необходимо те да се сравняват с тюрк. глагол **qoy-** 'поставям, слагам; оставям; засягам', макар в един ранен стадий на смесване на двете системи той също е могъл да даде подобни производни.

3.139. Коламач - антропоним с неславянски произход.

3.140. Колки - име с неустановена етимология, евентуално производно на **Коло**, което обаче Заимов тълкува като „зват. от *Кола*, съкратено от *Никола*, XVI в.: *Дело, Делко, Делчо*“[316].

3.141. Колуп - антропоним с неславянски произход.

3.142. Кони - антропоним с неясна етимология. Би могъл да се съпостави с мъжкото лично име **Кона**, но то е смятано за женска форма от **Коно**, което Заимов извлича „от *Ни-ко-ла* и -(ъ)*но* или от *Кон-стантин*, XV в.: *Дело*, *Здравко*“[317]. В османските документи е записан и варианта **Коньо**, обяснен от Заимов като звателно от *Коно* по меки основи. Там фигурират и липсващите при българския учен имена **Коница**, **Конар** и **Кондари**. Навярно те също могат да получат подходяща славянска интерпретация. В тюркските езици обаче съществуват глаголи като **qon-** 'кацам; отсядам, установявам се на лагер' и **qondur-** 'карам да постави; хващам, ловя', от които би било възможно да възникнат сходни именни форми.

3.143. Кончар (موجار) - името се среща в Търново към края на XV в.: „Кончар, син на Иван“ и „Куман, син на Кончар“[318]. То явно няма славянска етимология. Подобен кумански антропоним обаче е записан и в Унгария: **Koncha** Cumanus (1264)[319], а руските извори познават половеца **Кончак**. Това дава основание да виждаме в **Кончар** и в евентуалния негов вариант **Кончур** словно наследство от куманската ономастична система.

3.144. Кохиноз - антропоним с неясна етимология.

---

[311] **Заимов.** Цит. съч., 122.
[312] **Moravcsik.** Byzantinoturcica, Index.
[313] **Заимов.** Цит. съч., 123. Срв. **Ковачев.** Цит. съч., 112 (Койо: „видоизм. от Констан-тин, Костадин или Кольо“).
[314] Пак там, 131.
[315] Пак там, 122, 123. Също **Ковачев.** Цит. съч., 112: „от Кой(о) + *но* както Стойо > Стойно“.
[316] Пак там, 123. **Ковачев.** Цит. съч., 112: „с твърд завършек срещу **Кольо, Коле**“
[317] Пак там, 124. Така и **Ковачев.** Цит. съч., 112: „съкр. от Константин > **Кон** + *о*; в Севлиевско, Ловешко, Плевенско и др. от Никола“.
[318] *ТИБИ* - *2*, с. 347 (*Хасове в град Търново*).
[319] **Rásonyi.** Les anthroponymes, 143.

3.145. Коча (قوجه), **Кочо** (قوجو) - Й. Заимов обяснява Кочо „от *Кото* и *-чо* или направо от *Ко-* и *-чо* от *Ни-ко-ла* или *Ко-ста*, XVI в.: *Стойчо*, *Трайчо*, *Твърдко*“[320]. Това име обаче, което османските регистри отбелязват още от средата на XV в., може да се съпостави с общотюркското **qoč** ‘овен, коч; храбрец, смелчага, юнак, джигит’. Лексемата е позната почти из цялата територия, обитавана някога от тюркските ездитни номади. Заедно с куманите тя е проникнала в двете си значения (‘храбрец’ и ‘овен’) даже в грузински език. Няма основание да се мисли, че у нас думата „коч“ е привнесена едва с появата на анадолските турци. Нейното използване в ономастиката също може да датира от предосманския период.

3.146. Коян - Заимов е отбелязал само женската форма Кояна „от *Коя* и *-яна*, *-ана*“, възприемайки Коя за „ж. от *Койо*, *Кою*“[321]. Тук обаче определено става въпрос за мъжко лично име. Във варианта **Goyan** то е познато сред названията на молдавски и влашки бояри, а като **Koyam** - и сред куманските имена от Унгария: **Koyam**palzallas (1438)[322]. Този антропоним се свързва с кипчакската (татарска, но и куманска) дума **qoyan** ‘заек’.

3.147. Крагуй - Заимов дава две фонетични разновидности на името, което в малко изменен вид (**Kragol**) откриваме при влашки „кнез“ в Унгария[323]. Едната от тях, Крагой ученият извлича „от *Краго* и *-ой*, XVIII в.“, като обяснява Краго за „съкратено от *Крагуй*, XVI в.“, а другата, Крагуй свързва с „птицата *крагуй* ‘сокол, ястреб’, XV в.“[324]. Предложената етимология е правилна, но трябва да се подчертае, че *крагуй* или *каргуй* е дума, закономерно определена като кипчакска заемка в българския език[325]. Ето защо нейното използване като антропоним трябва да се свърже с предосманските кумани или татари.

3.148. Куванлъ - това название също има тюркски произход, навярно от **kovan** ‘кошер’ + суфикса -lï/-li (< ile ‘със’). Тук вероятно трябва да се отнесе и названието **Кованил**.

3.149. Кузгун - тюркско име сред българските антропоними (< **quzgun** ‘врана, гарван’), което е съчетано в регистъра с друго тюркско название („Кара Кузгун“)[326].

3.150. Кукуда, **Кукутман** - антропоними с неясен произход.

3.151. Кумаш - името се свързва с араб. **qumāš** (قماش) ‘плат, тъкан; платно; вехтории, парцали’.

3.152. Курд, **Курт**; **Курте** - името произлиза от тюрк. (огуз.) **qurt** ‘вълк; ~~опитен, вещ, сръчен~~’; ‘червей’.

3.153. Курдяр - антропоним с неясна етимология, който наподобява перс. **kerdār** или **kärdār**, афг. **kirdār** (كردار) ‘постъпка, действие; добро дело, деяние; поведение’, респ. афг. **kordāri** (كورداري) ‘връзка, общуване’.

3.154. Курил - антропоним с възможна тюркска етимология. База за съпоставка дава глаголът **qur-** ‘създавам, основавам, образувам; слагам, нареждам, налагам; кроя, замислям’ и неговият страдателно-възвратен

От осетинското kurt – ковач, прабългарско име!

---

[320] **Заимов.** Цит. съч., 126. На същата страница той извлича Кото „от *Ко-ста* или *Ни-ко-ла* и *-то* по *Мито*, *Мето*, XV в.: *Стойо*, *Трайо*, *Твърдко*“.

[321] Пак там, 127.

[322] **Rásonyi.** Contribution, 13; Les anthroponymes, 143.

[323] **Rásonyi.** Contribution, 9.

[324] **Заимов.** Цит. съч., 127.

[325] Срв. **Е. Боев.** Некоторые особенности татарского говора в городе Варна. - *LB*, 1964, № 8, 69-86.

[326] *ТИБИ* - 3, с. 93 (вж. *Подробен регистър на джелепкешани в българските земи от 1576 г.*): „Нено Кара Кузгун“ от махалата Банишюра в София. Не е изключено „Кара Кузгун“ да е прозвище („Нено, Черната врана“), но е възможно също така това да е някаква сложна фамилия („Нено Черновранев“) на въпросното лице.

вариант **qur-ul-** ‘основавам се, устройвам се; бивам сложен, бивам поставен; важнича, гордея се’.

3.155. Куруно - антропоним с неясна етимология. В арабски език **qurūn** (قرون) е форма за мн. ч. от **qarn** (قرن) ‘рог; пипалце, мустаче; шушулка; век, столетие, епоха; поколение’. В използвания изворов материал името е съчетано с друго нетипично название („Узгур Куруно“)[327].

3.156. Куруш - антропоним с неславянска етимология. Може да се съпостави с тур. **quruš, kuruş** ‘грош (= 1/100 от лирата)’.

3.157. Куцар, Кучар - антропоними с неясна етимология.

осетино-българско име, женски вариант Косара

3.158. Кучкан - антропоним с неясна етимология.

3.159. Кучул - антропоним с неясна етимология.

3.160. Къмо - антропоним с неясна етимология.

3.161. Кънер - антропоним с неясна етимология.

3.162. Кърамар - антропоним с неясна етимология.

3.163. Кърбар - антропоним с неясна етимология.

3.164. Кългела, Кългила - антропоними с неясна етимология.

3.165. Кюни - антропоним с неясна етимология.

3.166. Мадамина - антропоним с неясна етимология.

3.167. Майдун - антропоним с неясна етимология.

3.168. Малак - името се свързва с тюрк. **malaq** ‘биволче, малаче’, разновидност на **balaq** ‘малаче’.

3.169. Малкоч - името може да се съпостави с осм. **malqoč** ‘главатар на акънджиите (авангардни военни отреди)’.

3.170. Мамел - антропоним с неясна етимология.

3.171. Мамерул - антропоним с неясна етимология.

3.172. Маркала - антропоним с неясна етимология.

3.173. Махно - антропоним с неясна етимология.

3.174. Мачукан (ماجوقان) - антропоним с неясна етимология.

3.175. Мемучин (ممجن) - антропоним с неясна етимология.

3.176. Меномеч - антропоним с неясна етимология.

3.177. Мерак - името се свързва с тур. (араб.) **meraq** ‘мерак; любопитство, любознателност; интерес, влечение, мания; охота, желание; безпокойство, опасение, тревога’.

3.178. Мердар (مرد ار) - името може да се отнесе към перс. **mordār**, афг. **murdār** (مرد ار) ‘мъртвец, труп, мърша; нечист, поганен, осквернен, мръсен, гнусен’. То се среща като кумански антропоним в Унгария: comanus **Mordar** (1280) < **murdar** (*Cod. Cuman.*) ~ карач. **murdar** ‘леш, гнил, разложен, прогнил, блудница’ и обикновено се смята за защитно име, предпазващо новороденото от лоши духове.[328]

3.179. Merекя (مرکی); **Меркеша** - мъжки лични имена с неясна етимология.

---

[327] *ТИБИ* - 3, с. 479 (*Откъс от регистър на джелепкешаните в каза Енидже кара су от втората половина на XVI в.*).

[328] **Rásonyi.** Tuna, 413; Les anthroponymes, 144..

3.180. Месихно - име, което евентуално може да се отнесе към араб. **mesīḥ** (مسيح) 'месия, божи помазаник; Христос'.

3.181. Мирдан - Й. Заимов тълкува това име като „съсено от *Миродан*, XV в."[329], но то би могло да се съпостави с иранското **märdān** (مردان), форма в мн. ч. от **mard, märd** (مرد) 'мъж, човек; боец, воин; храбрец; мъжествен, храбър, смел, благороден; порядъчен, истински човек'. Вероятно негов вариант е **Мърдян**, фигуриращо също в османските регистри.

3.182. Мирзан (ميرزان) - името навярно стои във връзка с перс. **mirzā** (مرزا), **mirzā** (ميرزا) 'писец, писар, секретар; мирза, господин (титла, употребявана при личните имена на всеки грамотен човек); мирза, княз, принц (титла, поставяна обикновено след имената на лица от шахската династия)'. Като топоним **Mîrza** е название на село в Олтения, разположено в зоната на р. Dăznăţui и нейните притоци[330]. Формата **Миржан**, която също се среща в османските регистри, би могла да бъде погрешно схваната от *Мирзан* или изопачен вариант от перс. **märǧān** (مرجان) 'корал, корали; собствено име *Мерджан*'. Тук може би трябва да се отнесат и антропонимите **Мързан** и **Мързо**, а освен това названието на пловдивското село **Мързян** (с. Бенковски), произлязло от *Мързан*.

3.183. Михин; Михун (ميحون) - имена с неясна етимология. Подобен кумански антропоним е познат от Унгария: **Michi** Dominus de Cumanis (1266)[331].

3.184. Могош - антропоним с неясна етимология. Възможно е да бъде съпоставен с името на печенежкия

княз **Mog (Mag ~ Magh ~ Moch)**, който заемал висша длъжност в Унгария като палатин и бачки върховен жупан[332] и от когото вероятно идват местностните обозначения „**Mak-uta**" и „terra **Mak**". Не е изключено това название (**Mog ~ Mag, Maγ ~ Maq, Mak**) да е залегнало в етнонима *Могуты* (*Moguty*), както бил наричан един от петте торкски рода, участвали в похода на княз Игор срещу половците. Той може да се обясни като **Maγ ~ Maq, Mak** и монголския множествен суфикс **-t** (*Mak-ut*), с което намира паралел в топонима *Mak-lar* (от **Mak** и тюркския суфикс за мн. ч. **-lar**)[333].

3.185. Мукави; **Мукман** - антропоними с неясна етимология. Мукав – [illegible] !

3.186. Мурджо (مورجو) - названието определено се свързва с думата **мурджо** 'възчер, мургав', употребявана днес най-вече като име на куче. Нейният произход би могъл да се потърси в едно любопитно съчетаване между **mavr, maur** (> ***mūr**) 'мавър, негър, африканец' и българския вариант на тюркския умалителен и уподобителен суфикс -ǧa/-ǧe; -ǧï/-ǧi/-ǧu/-ǧü (или -ča/-če; -čï/-či/-ču/-čü), с което тя би имала предосмански произход. В турски език за „възчер, мургав, мурджо" се използват други лексеми, а „**мавър**" се изразява чрез думите mağribi и mağripli, които подобно на иранските форми maġrebi, mäġribi (مغربى) произлизат от араб. maġribi (مغربى) 'мавър; мавритански; западен' < maġrib (مغرب) 'Магреб, Запад' < ġarb (غرب) 'запад'.

3.187. Мурто (مورتو) - антропоним с неясна етимология.

Муртаг, форма на Омуртаг !

---

[329] **Заимов.** Цит. съч., 154.

[330] **Conea, Donat.** Contribution, 154; **Diaconu.** Les Coumans, 27.

[331] **Rásonyi.** Les anthroponymes, 144.

[332] **J. Jerney.** Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845, I. Pesten 1851 (по **Баскаков.** Половецкие отблески, 22).

[333] Срв. при **Gy. Németh.** Maklár. - *MNy*. 27, 1931, 145-147; **L. Rásonyi.** Les noms de tribus dans le „Слово о полку Игоревѣ". - *SK*. 7, 1936, 293-300 (на с. 297); **Gy. Györffy.** Besenyők és magyarok. - *KCsA*, I. Erg.Bd, 1939, 397-500 (вж. на с. 423, 493); **Menges.** The Oriental Elements, 38-39 и др.

3.188. Муса, **Муси**; **Мусо**, **Мусьо**; **Мусал**; **Мусил**; **Мусин** - тези, липсващи при Заимов названия се отнасят навярно към арабската форма **Musa** (موسى) на името Мойсей. Странна е тяхната употреба още през XV в. сред българи християни, при това с такава палитра на разнообразни форми, образувани според местните ономастични традиции (срв. *Мус-о*, *Мус-ьо*, *Мус-ин* и пр.). Въпросът е интересен и с оглед на евентуалното по-ранно ислямско влияние в българските земи и на средновековните българо-арабски контакти. От Мусин е породено названието на търновското или павликянско село **Мусина** (موسنه). Сред войнушките регистри от XVI в. е записана и формата **Моша** (موشه), съпоставима с юдейския вариант **Moše** на названието Мойсей[334].

3.189. Муто - антропоним с неуточнена етимология.

3.190. Мушад - антропоним с неясна етимология. Заимов дава фамилията Мушатов „от *мушат* 'хубав, красив'"[335]. В пущу обаче **mušād** (مشاد) е 'уродлив, безобразен; мрачен, навъсен'. **бълг. муся се!** ср. муся се!

3.191. Мърван, **Мърви** - антропоними с неясна етимология. Мърван съвпада с афганското и/или арабско мъжко лично име **marvān**, **marwān** (مروان) 'Марван', макар да може да се отнесе навярно и към названието на гр. Мари: **marv** (مرو) 'Мерв'. Като съкратен вариант на *Мърван* или като относително прилагателно от **marv > marvi** (مروی) 'марвиец, мерванец' би могло да се смята названието Мърви. Не е изключено обаче двете имена да имат съвсем различен произход.

3.192. Настад (ناستاد)[336] - антропоним с неясна етимология.

3.193. Неджар (نجار)[337] - антропоним с неясна етимология.

3.194. Негой, **Ногой** (نوغی) - Й. Заимов обяснява името Негой „от *Него* и *-ой*, както *Благ-ой*, *Драг-ой*, *Рад-ой*, XV в.", като извлича формата Него „от *Нега* или съкратено от *Нег-ота*, *Него-слав*, XVII в.", а Нега свързва с *нега* 'нежност', пожелателно име, XV в.". На свой ред Ногой е интерпретирано чрез *нога* 'крак' - да има здрави крака, да ходи много, както *Крако*, XVI в." [338]. И двете названия обаче биха могли да се съпоставят с името на татарския хан ***Ногай***, което Заимов отново смята за производно „от *нога*, както *Ногой*".

3.195. Оган - името може да се сравни с тюрк. **oɣan** 'господ, бог'.

3.196. Оглан - името произлиза от тюрк. **oɣlan** 'момче'.

3.197. Огломач - антропоним с неясна етимология.

3.198. Окча - антропоним с неславянска етимология. Може да се тълкува като диминутив на -ča/-če от тюрк.

---

[334] *ТИБИ* - 5, с. 156 (*Откъс от регистър на войнуци от Плевенско, Никополско и Ловешко*, 1570 г.): „Моша, син на Шерю" от с. Продим (Плевенско). Пак там (с. 159), но в търновското село Летниче е записан „Мусал, син на Герчо". В разградското село Костандил (Костандец) в началото на същото столетие живял някой си „Постал, син на Мусил" (*ТИБИ* - 3, с. 370); а в самия Разград към средата на века са отбелязани „Добро, син на Мусин" и „Мусо, син на Грозо" (*ТИБИ* - 3, с. 443, 444).

[335] **Заимов.** Цит. съч., 290.

[336] *ТИБИ* - 2, с. 471 (*Зеамети и тимари в Ксантийско и Драмско*, 1491): „Дука, син на Настад".

[337] *ТИБИ* - *1*, с. 45, 48 (*Откъс от регистър на тимари в Търновско от средата на XV в.*, 1445-1461): „Петри Неджар„ от с. Бахтавани или Чаир кьой (с. Камен, Търновско) и „Саруджа, син на Неджар" от с. Речин (Ресен, Търновско). Преводачът се е усъмнил в името, защото при първия случай е добавил, че може би става дума за „ножар".

[338] **Заимов.** Цит. съч., 164-165; 170.

oq ‘стрела; ос (на волска кола, талига)’ > **oq-ča**. Не е ясно дали името **Око**, което Заимов смята за „съкратено от *Око-мир*, *Око-слав*, XV в.“[339], не би могло да се свърже също и с **oq** (> *Ок-о*, подобно на *Бал-о*, *Баз-о*, *Баш-о*, *Коч-о*, *Кун-о*, *Мус-о* и пр.)?

3.199. **Ормано** - името произлиза от тюрк. **orman** ‘гора, лес’.

3.200. **Палур** - антропоним с неясна етимология, възможен вариант от **belur, bolur** (вж. тук 3.28).

3.201. **Пармак** - името стои във връзка с тюрк. **parmaq** ‘пръст; кол за ограда, за решетка, за плет’. Като негов съкратен вариант трябва да се разглежда **Пармо**.

3.202. **Пачан** - антропоним с неясна етимология. Би могъл да се съпостави с тур. **paça** ‘пача’ < перс. **pāče** (پاچه) ‘крак, краче (под коляното), пищял; пача, ястие от краката на заклан добитък;’ ~ афг. **pāča** (پاچه) ‘овчи крачка (ястие)’; с перс **pāče** (پاچه) ‘долна част на панталони, гаши или шалвари; крачол; маншет на панталон’ ~ афг. **pāyca** (پايڅه) ‘крачол; долнище на шалвари; маншет на панталон’, или пък с афг. **pāčā** (پاچا) ‘крал; цар, шах’, фонетичен вариант на **bāčā** (вж. тук 3.25.).

3.203. **Пашак** - антропоним с неясна етимология. Може би стои във връзка със старата османска титла **paşa** ‘паша, губернатор’ < перс. **pāšā** (پاشا) ‘паша; *Паша* (мъжко собствено име)’. Тя обаче по всяка вероятност представлява съкратен вариант на персийското **pād(i)šāh** (پادشاه) ‘падишах, монарх, крал, цар, господар’ > **pā(d)šāh** > **pāšā(h)**, което прави допустимо формирането на името *Пашак* не на турска основа.

---

[339] Пак там, 173.

3.204. **Пекюр** (پکور)[340] - антропоним с неславянска етимология. Евентуална база за съпоставка предлагат тюрк. **pek** ‘твърд, корав; твърде, много’; перс. и афг. **pāk** (پاک) ‘спретнат, чист; очистен, без примеси; невинен, целомъдрен; неопетнен, честен, безупречен; свят, свещен; пасха’; перс. **pākār** (پاکار) ‘слуга, работник, разсилен; пакар (помощник при събиране на данъците)’, перс. **päkär** (پکر) ‘разстроен, опечален; апатичен, мрачен, навъсен’, афг. **pakar** (پکر) ‘милостиня; просия’, афг. **pəkor** (پکور) ‘зимна шапка’ и пр. Не е изключено обаче името да има съвсем друг произход.

3.205. **Пескяфет** - антропоним с неясна етимология.

3.206. **Пияли** - името би могло да стои навярно във връзка с перс. **piyāle** (پیاله) ‘чаша, купа, бокал; чашка, фиала’ ~ афг. **piyāla** (پیاله) ‘фиала, чашка; купа, дълбока паница’ > мн. ч. **piyāle, piyāli** (پیالی).

3.207. **Рабан** - името наподобява араб. **Rab[b]ān** (ربان) - една от формите за мн. ч. на **rabb** (رب)[341] ‘Господ, Бог; господин, господар, владика, владелец, стопанин’, откъдето произлиза и относителното прилагателно **rabbānī** (ربانی) ‘божествен; набожен, благочестив’. Тук биха могли да се отнесат също вариантите **Робан** и **Рубан**, освен ако те не стоят в някаква връзка с перс. **rūbān** (روبان) ‘лента; ширит’.

3.208. **Рафит** - името би могло да се свърже с производно на арабския глагол **rafada** (رفد) ‘дарявам, награждавам; помагам, поддържам’ > **rāfid** (رافد) ‘помагащ’. В такъм случай то трябва да е проникнало в български език от турски, където **-d** в крайна позиция се обеззвучава (> **-t**).

---

[340] *ТИБИ* - 2, с. 349 (*Хасове в град Търново*, края на XV в.): „Михо, син на Пекюр“.

[341] Тази форма се употребява предимно в ираноезична среда, напр. в пущу, докато сред арабите като мн. ч. на rabb (رب) се предпочита вариантът erbāb (ارباب), проникнал и в български език („ербаб“), но с по-различна семантика.

3.209. Рахман - този антропоним е често срещано арабско мъжко име - от **raḥmān** (رحمان) ‘милосърден, многомилостив (епитет на Аллах)’.

3.210. Рузбайран - съставно име с персийски произход от **rūz** (روز) ‘ден, денонощие; период, време; дата’ и **bayrām** (بیرام) ‘празник, тържество, празненство’, т. е. *Руз-байрам* ‘празничен, тържествен ден’. В използвания изворов материал се среща и антропонимът **Рузбайдан**, който може да е погрешен прочит от *Руз-байран*, поради сходното изписване на арабските букви Rā’ (ر) и Dāl (د).

3.211. Рухад, Рухар - тези имена навярно представляват варианти на един и същ антропоним, възникнали при смесения прочит на буквите Dāl и Rā’ (срв. по-горе). Възможно е да стоят във връзка с араб. **rūḥ** (روح) ‘душа; дух; ветрец’. Тук би могла да се отнесе и формата **Рухолан**, освен ако тя няма някаква по-различна етимология.

3.212. Сакъ - антропоним с неясна етимология, който най-вероятно произлиза от араб. **sāqī** (ساقی) ‘виночерпец’, макар да може да се съпостави също с араб. **sāq** (ساق) ‘пищял; кончов (на ботуш); ствол, стебло’; ж. р. **sāqa** (ساقه) ‘ствол, стебло; ластун, филиз’; с перс. **saq** (سق) ‘небе’ и др. Любопитно е, че основата **saq, sak** фигурира и в „източнохунската“ дума **saq-dak, saγ-dak, say-dak** ‘ботуши, кончов на ботуши, снаряжение’, за която се предполага алтайски, палеоазийски (пра-кетски) или ирански произход.

3.213. Сакърно - антропоним с неясна етимология. В турски език **sakar** означава ‘бяло петно на главата на коня (от челото до носа); лисина’.

3.214. Сама - антропоним с неясна етимология, наподобяващ афг. **sama** (سمه) ‘правилен, верен; равнина, равна местност; *Сама* (област между р. Кабул, Бунер и Сват)’ < **sam** (سم) ‘прям, равен; верен, точен, правилен, истински; честен, порядъчен’. По-слаба възможност за съпоставка предлага; перс. **sām** (سام) ‘оток, подутина, възпаление; мъжко лично име *Сам*’.

3.215. Саман - антропонимът би могъл да се свърже с перс. лично име **Sāmān** (سامان) ‘*Саман* - родоначалник на династията на Саманидите’, с тюрк. **saman** ‘слама, плява’ ~ перс. диал. **sāmān** (سامان) ‘кълцана слама’, или с иранската лексема **sāmān** (سامان) ‘домашни вещи, посуда, имущество; вещи, предмети, стоки, принадлежности; оборудване, снаряжение, материална част; сбруя, конска амуниция; въоръжение; порядък, уреденост; спокойствие, покой; богатство, благосъстояние, могъщество; страна, област; граница, межда; ум, умение, способност, знание; цел, мишена’.

3.216. Самине - име с неясна етимология, наподобяващо араб. **ṣamim** (صمیم) ‘искрен, чистосърдечен, душевен’.

3.217. Самара - името съвпада с фиксираното в руските летописи половецко название ***Самара*** на вливащата се в Днепър река *Снопород, Снепород*. Негов разширен вариант е **Самарино**.

3.218. Сани, Саник, Санин, Сано - антропоними с неизяснен произход. При Й. Заимов фигурира само Сано, което той тълкува като „скъсено от *Сан-до*, м. от *Сана*“, смятайки Сандо за „скъсено от *Алек-санд-ър*“[342]. Възможност за по-различни сравнения дават тюрк. **san** ‘достойнство, чест, известност, репутация, почест’; иран. **sān** (سان)

---

[342] **Заимов.** Цит. съч., 195.

‘парад, преглед (на войските); точилен камък, брус’; араб. **ṣānī** (صانع) ‘занаятчия; творец, създател, производител’ и др. Към тези имена биха могли да се отнесат формите **Санадин**, **Сенадин** (سنادين) и **Сенадино** (سنادينو), ако не съществуваше интерпретацията на Заимов: „от *Сено* и *-адин* по *Костадин*, както *Мил-адин*, *Вълк-адин*“, при което той обяснява Сено „от *сено* - да бъде свеж като прясно сено, да бъде с цвят на сено, или скъсено от *Асен*, *Ясен*“[343].

3.219. **Сар** - името може да се свърже с иран. **sār** (سار) ‘скорец’, с перс. **sār** (سار) ‘глава’, с афг. **sār** (سار) ‘радостна вест’ и др.

3.220. **Саранди**; **Сарандо**, **Сарандьо** - етимологията на тези имена е неясна. Те биха могли да се отнесат към тюркския глагол **sar-** ‘увивам, завивам, навивам, обвивам; увивам се; обсаждам, обкръжавам; прегръщам; привличам, нрави ми се’.

3.221. **Саргун** - антропоним с тюркски произход, образуван чрез именния суфикс -gïn/-gin/-gun/-gün от **sar-** (> **sar-gun**).

3.222. **Сари** - името напомня тюрк. **sari**, **sarï** ‘жълт, блед’, но може да се свърже и с перс. **sāri** (ساری) ‘скорец’ < **sār** (سار) ‘скорец’.

3.223. **Саруджа** (صاروجه , صارجه)[344] - често срещано тюркско име - от **saruğa** (тур. **sarıca**) ‘възжълт, жълтеникав; оса’ (< sarï + -ğa/-ğe).

---

[343] Пак там, 198.

[344] *ТИБИ - 1*, с. 48 (*Откъс от регистър на тимари в Търновско от средата на XV в.*, 1445-1461): „Саруджа, син на Неджар“ от с. Речин (Ресен); *ТИБИ - 2*, с. 471 (*Зеамети и тимари в Ксантийско и Драмско*, 1491): „Йорги, син на Саруджа“ от с. Любене.

3.224. **Саруч** - антропоним с неславянска етимология.

3.225. **Саса** (صصا), **Сасо** (سسو) - имена с неясна етимология.

3.226. **Севасди** - антропоним с неясен произход (от титлата **севаст** или от тюркския глагол **sev-** ‘обичам; милвам, галя’ ?).

3.227. **Севлад** (سولاد) - това име, което при превода на някои извори е разчетено като **Солад**, Заимов обяснява „от *Всевлад*“[345]. Подобно на *Севасди* обаче то може да има и тюркски произход (от глагола **sev-**). Негов скъсен вариант ще да е формата **Сево**. бълг. диал. сева се - святка!

3.228. **Седиян** - антропоним с неясна етимология.

3.229. **Секир** (سكر)- антропоним с неясна етимология, който освен чрез българското „секира“ може да се тълкува и като форма за 3 л., ед. ч., сег. вр. или като сегашна причастна форма на глагола **sek-** ‘скачам, отскачам; офейквам, измъквам се’ > **sek-ir**.

3.230. **Секюк** - антропоним с неясна етимология.

3.231. **Селяхрано** - антропоним с неясна етимология.

3.232. **Семадин** - Заимов обяснява това име „от *Семо* и *-адин* по *Костадин*, както *Мил-адин*, *Сто-ядин* и др., XVI в.“, като смята Семо за „скъсено от изчезнали имена като *Семи-драг*, *Семи-слав*, *Семи-мисъл* или от *Семир*, XV в. - да бъде драг, славен, смислен (мисловен) като човек, като личност“[346]. Подобно на много други примери обаче и това название може да се съпостави с арабски форми, например със **semā’** (سما) ‘небе’, към което чрез добавяне на **dīn** (دين) ‘вяра, религия’ би се получило сложното съставно арабско име **Semā’-d-dīn** (> Semāddīn > Semadin).

---

[345] **Заимов.** Цит. съч., 197.

[346] Пак там, 198.

3.233. Семендре (سمندره) - име с неясен произход, напомнящо названието на хазарския град **Sämändär**. Османското му изписване също позволява този прочит (*Semender-e*).

идва от Св. Роман, името на града в ПБД

3.234. Серакин (سراكين) - име, което би могло да се сравни със „саракин, сарацин“, с араб. **serraq** (سراق) ‘крадлив; крадец’ или да се смята за производно от перс. **sär**, афг. **sar** (سر) ‘начало; глава; вожд, ръководител; връх, върхушка; извор’.

3.235. Серан - антропоним с неясна етимология, произлизащ евентуално от форма за мн. ч. на перс. **sär** (вж. по-горе) > **ser-ān**.

3.236. Серенко - навярно диминутив от *Серан*, възникнал на българска почва.

3.237. Сери - името може да се съпостави с араб. **serī** (سرى) ‘знатен, благороден; дворянин, аристократ’, с перс. **säri** (سرى) ‘власт, върховенство, предводителство [вариант на särväri, سرورى]; метален оглавник за боен кон’, или с перс. **säri** (سرى) ‘жилище, дом, обител, дворец; хан, керван-сарай; покрит пазар [вариант на särāy, سراى]’.

3.238. Серико - вероятно побългарена форма от араб. **sāriq** (سارق) ‘крадец’ > *Серик-о*. Подобно е звученето на **Серко**, но това име, заедно със **Серчо**, може да се разглежда и като умалителна форма от **Сер* (< перс. **sär**, вж. по-горе), или като диминутив от **Серо** (سرو), което Заимов смята за „западна форма на *Сяро*“, а то на свой ред за производно „от говорно *сяр* ‘сив’ по цвета на кожата, както

Сиво, *Бяло Черньо*“[347]. Османските регистри съдържат също названията **Сермин** и **Сернин**, за които не е предлагана българска етимология.

3.239. Сертин (سرتين) - името би могло да се съпостави с тюрк. **sert** ‘твърд, корав, здрав; остър, рязък; груб, суров; силен; бурен’.

3.240. Сетюк (ستوك) - антропоним с неясна етимология. Би могъл да бъде погрешно разчетен от ***Фетюк*** (вж. тук 3.274.).

3.241. Сисло - името би могло да се съпостави с тюрк. **sis** ‘мъгла’.

3.242. Сокер; **Соконо** - антропоними с неясна етимология. В тюркските езици съществува глагол **soq-** ‘вкарвам, втиквам, мушвам; убождам, ужилвам’, чиято основа би могла евентуално да се има предвид при тълкуване на имената.

3.243. Сумарин - антропоним с неясна етимология. Може да е графичен вариант на ***Шумарин*** (вж. тук 3.326.).

3.244. Сурака - антропоним с неясна етимология.

3.245. Сусле - името навярно представлява вариант на ***Шушле***, така както и *Сусман* е разновидност на *Шушман* (вж. тук 2.2.).

3.246. Сърмакеш - антропоним с неясна иранска етимология.

3.247. Сърчо - Й. Заимов тълкува това име като „ум. от *Сърдо* с -(*ь*)*чо*, XVI в.“, извличайки Сърдо „от *сърд* ‘сърдечен, мил’ в *мило-сърд*, *добро-сърд*“[348]. В тюркските езици обаче са познати думите **sïrča** ‘стъкло’, **serče** ‘врабец, врабче', а руската летопис споменава и половецкия хан **Сырчанъ** (1201), брат на прогонения от Владимир Мономах в Грузия хан Отрок (Атрак).

---

[347] Пак там, 198, 213.
[348] Пак там, 213.

3.248. Сюрендик (سورندك) - името съвпада с форма за 1 л., мн. ч., мин. св. време възвратно-страдателен залог на тюркския глагол **süre-** 'следваме без прекъсване един след друг' > **süre-n-di-k**.

3.249. Тарла (تارلا) - името, което към края на XV в. се среща в едно беломорско село[349], съвпада с тюрк. **tarla** 'нива'.

3.250. Тарно - антропоним с неславянска етимология.

3.251. Тасуд - антропоним с неславянска етимология.

3.252. Татин (تاتن), **Татич** (تاتج) - тези имена Заимов обяснява „от *Тате*, *Тато* и *-ин*, около X в.", респективно като „старинно ум. от *Тато*, *Тате*, както *Радич* и др., XV в.", смятайки **Тато** (تاتو) за „скъсено от *Татимир*, *Татомир* или направо от *тато* 'татко', зват., както *чичо* от *чича*, *вуйчо* от *вуйча*, *дядо* от *деда* и др., XVII в."[350]. Византийските извори обаче споменават името на „скитския" или печенежки вожд **Τατοῦς** (< тюрк. **Tatu**)[351], с когото командирът на дунавските жители Нестор се явил в 1070 г. пред Константинопол, настоявайки за свалянето на логотета Никифор. Десетина години по-късно (1084) **Tatus** отишъл при куманите, за да ги привлече в борбата на печенезите срещу Византия.

---

[349] *ТИБИ - 2*, с. 479 (*Зеамети и тимари в Ксантийско и Драмско*, 1491).
[350] **Заимов.** Цит. съч., 215.
[351] **Moravcsik.** Byzantinoturcica, Index.

3.253. Татул - името се тълкува от Заимов чрез „*Тато* и *-ул*, XV в.". Негово производно е **Татулин** („от *Татул* и *-ин*, XVI в."), докато за **Татун** Заимов предлага интерпретация „от *Тато* и *-ун*, XVI в."[352]. Трябва да се отбележи обаче, че антропонимът Татул е познат и в арменската история - в сражението от 451 г. срещу персийския цар Йездигерд II един от предводителите на арменските сили се наричал **Tatul** Vanandaci. След християнското поражение трима родственици на друг един **Tatul** Dimaksean били екзекутирани в Нишапур. Названието напомня тюркската лексема **tatula** 'татул, див орех', но то може да е и с друг произход, докато вариантът Татун би могъл да бъде погрешен прочит от Татул, поради сходното изписване в крайна позиция на буквите Lām (ل) и Nūn (ن).

3.254. Тексар - антропоним с неясна етимология.

3.255. Телиш - антропоним с неясна етимология, напомнящ името на българския кан Телец и названието на народа **Töliš** в тюркските рунически надписи от долината на р. Орхон. Род на име **Tölös** се срещал сред алтайските татари, а родът **Dölös** бил част от племето Sarïbayïš на т. нар. *кара-киргизи*[353].

3.256. Тогал - това име би могло да бъде погрешен прочит от Тоган, Туган (срв. тук 3.76.) поради сходното изписване на буквите Lām (ل) и Nūn (ن) в крайна позиция.

3.257. Топал - името се свързва с тюрк. **topal** 'куц, хром'.

3.258. Торшан - вариантен прочит на Туршан (вж. 3.264.).

---

[352] **Заимов.** Цит. съч., 215.
[353] **Rásonyi.** Les noms de tribus, 294.

3.259. Тотул - това име, което Й. Заимов обяснява „от *Тото* и *-ул*“[354], би могло да представлява всъщност фонетичен вариант на Татул (срв. тук 3.252.).

3.260. Тураница - името е разширение на антропонима Туран, интерпретиран от Заимов чрез „*Туро* и *-ан*, XVI в.“, където Туро би трябвало да идва „от *тур* ‘див бик’ - да бъде як, силен като див бик, по значение като *Бико*, *Бичо*, XIII в.“[355]. Обясненията са приемливи, но трябва да припомни, че с ***Туран*** се обозначавала и обитаваната от ~~тюркско~~ ист. иранско население територия на Средна Азия, разположена северно от Иран.

3.261. Тургул - антропоним, записан през втората половина на XV в. в Перник[356], който може да се свърже с тюрк. **toyrul**, **tuyrul** ‘сокол’.

3.262. Турте - това име Заимов обяснява като „ум. от *Турто*, XVI в.“, тълкувайки на свой ред **Турто** „от *Туро* и *-то*“[357]. Подобен кумански антропоним обаче се среща в унгарските извори. Един от убийците на крал Ладислас IV се наричал **Turtel**, **Turtul**, **Turtule** и неговото име било запазено в селищното название **Törtel**. Тук може би трябва да се спомене и топонима **Therthe**zallas (1436)[358]. Тези форми съдържат навярно кипчакското **tört** ‘четири’ (> каз. **tərt**, кирг. **tərt**, узб. **tўrt** ~ якут. **tүərt** и пр.).

3.263. Турхан - името се съпоставя с тюрк. **turhan** ‘от добър, от знатен род; благородник’, което може да е

---

[354] **Заимов.** Цит. съч., 221.

[355] Пак там, 226.

[356] *ТИБИ - 2*, с. 61 (*Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*): „Райко, син на Тургул“. В арабската транскрипция на текста въпросното име е предадено като „Estūrġūl, Istūrġūl“ (استورغول).

[357] **Заимов.** Цит. съч., 226.

[358] **Rásonyi.** Les anthroponymes, 146; **Pálóczi-Horváth.** Situation, 208.

късен вариант на широко разпространената някога на изток ист.-ир. ~~тюркс~~ка титла **tarhan** ~ [пра]бълг. **ταρκάνος**. , [illegible]

3.264. Туршан (تورشان) - името наподобява афг. **tūršān** (تورشان) ‘черноват’ < афг. **tūr** (تور) ‘черен, тъмен; смугъл, загорял’ и -**šān** (شان) ‘подобен, приличащ’. Като негови варианти биха могли евентуално да се разглеждат антропонимите ***Дурешан*** (вж. тук 3.84.) и особено ***Торшан*** (вж. тук 3.258). Не е ясно дали по-късно на българска почва от ***Туршан***, ***Тор-шан*** не са произлезли формите ***Тру-шан***, ***Тро-шан***, последната от които Заимов извежда „от *Трошо* и *-ан* или от *Трохо* и *-ян*, XVI в.“, обяснявайки Трошо „от *Трохо* и *-йо*, XVIII в.“, а Трохо „от *троха* ‘съвсем малка отронка от хляб’, по значение като *Мало*, *Малчо*, или ‘да бъде ценен като хляба’“[359].

3.265. Туткан - антропоним с възможна тюркска етимология, производен на глагола **tut-** ‘вземам, хващам; обхващам; залавям, ловя, улавям; държа, задържам; поддържам; оказвам влияние’.

3.266. Угрин - антропонимът навярно има етнонимичен произход: от *угр-и*, *у(н)гр-и* (както славянските народи са наричали маджарите) > *Угр-ин*. Негов диминутив е **Угро**, също фигуриращ в османските извори.

3.267. Узгур - антропоним с неясен произход[360], чиято първа сричка съвпада с тюрк. **uz** ‘добър, честен, чист; ясен; мек’ и **öz** ‘чист, истински; собствен, родов, личен’, докато втората напомня **-γur** в някои племенни названия от ранносредновековната история на Източна Европа (> *Uz-γur*, *Öz-γur*). Друга възможност за съпоставка предлагат турските думи **uzgören**, **uzgörür** ‘далновиден, предвидлив' (< **uza** 'далечен' + сегашно причастие от глагола **gör-** 'виждам, гледам; забелязвам'), в който случай *Uzgur* би могло да се свърже с императивната форма на същия глагол и да се интерпретира като пожелателно име (< *uz-gör* 'гледай ясно, меко, честно' или *uza-gör* 'гледай надалеч').

---

[359] **Заимов.** Цит. съч., 224.

[360] *ТИБИ - 3*, с. 94, 479 („Манол Узгур“, „Узгур Куруно“). Срв. също „Узгур, син на Тузо“ във войнушки регистър от Пловдивско през XVI в (*ТИБИ - 5*).

3.268. Улар (اولار) - антропоним с неясна етимология.

3.269. Улувир - антропоним с неясна етимология, регистриран неколкократно през XVI в. като бащино име в Северна България[361]. Първата сричка на името напомня тюрк. **ulu < uluγ** 'велик, голям, грамаден', но втората създава затруднения. Една от фонетичните особености на куманския език в рамките на кипчакската група е преминаването в някои случаи на крайното „меко **g**" във „**v**, **w**" (т. е. **-k/-q/-χ ~ -g/-γ > -w/-v**), например: ta**v** < taγ 'планина'; aro**v** < arïγ, arïq, aruq ~ arï 'чист, свят, невинен'; biti**v**, bitü**v** < bitik, bitiγ 'писмо'; satu**v** < satuq, satuχ 'търговия'; Azo**v** < [Tana] Azaq (тюркското название на Азовско море) и др. В такъв случай кипчакското **uluγ** би могло да даде в кумански формата **uluv**, която да залегне в основата на това название. Друга възможност за съпоставка предлага споменатото в руските извори половецко име **Овлуръ** (Ovlur ~ *Olvur, Ulvur, Uluvur?), чийто произход все още остава неизяснен[362].

3.270. Унгур - името се свързва с народностното название *у(н)гри*, *унгари* (вж. тук също 3.266.).

3.271. Ургур - навярно това е погрешно разчетена форма от *Узгур* (срв. тук. 3.267.), дължаща се на неотбелязаната диакритична точка, което превърнало арабската буква Zāy (ز) в Rā' (ر).

3.272. Урко, **Урука** - антропоними с неясна етимология.

3.273. Фалак (فلق) - името, записано в някогашното софийско село и днес столичен квартал Слатина[363], би могло да се съпостави с араб. **falaq** (فلق) 'зора, зазоряване, разсъмване' от глагола **falaqa** (فلق) 'разцепвам, разчупвам, разтрошавам'. Еднократно през XVI в. е отбелязана и формата **Фелек**[364], която може да е разновидност на *Фалак* или да се свързва с араб. **felek** (فلك) 'небе, небосвод; вселена; съдба, участ, орис, орисия; военен музикален инструмент с конска опашка' - от глагола **felleke** (فلك) 'гадая, предсказвам (за астролог)'.

3.274. Фетюк (فتوق, فتوك) - антропонимът, който се среща от средата на XV в. главно в Северна България (Търновско) и по Беломорието[365], има определено арабски произход. Той би могъл да се свърже с глаголите **fataqa** (فتق) 'разрязвам, разпорвам, намирам, разкривам, показвам' и **feteke** (فتك) 'унищожавам, убивам, погубвам; нахвърлям се, нападам', но арабските речници не съдържат такава лексема. Колебанията в изписването на името подсказват, че изходната форма може да е звучала и по-различно,

---

[361] *ТИБИ - 3*, с. 438, 439, 442, 444, 456 (*Откъс от подробен регистър на мюлкове и вакъфи в Северна България от средата на XVI в.*).

[362] Срв. **Попов.** Кипчаки, 119; **Баскаков.** Половецкие отблески, 21 и особено при **Menges.** The Oriental Elements, 24-25, който обяснява Ovlurъ чрез лабиализация на „а" (о< ȧ) от avlūr < *av-la-ur „ловуващ" < av-la- „ловувам, ловя" < av „лов".

[363] *ТИБИ - 2*, с. 92 (*Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*, 1451-1481): „Фалак, син на Рад".

[364] *ТИБИ - 3*, с. 198 (*Подробен регистър на джелепкешани в българските земи от 1576 г.*): „Фелек Богдан" от с. Беличе-и баля (с. Белица, Разложко).

[365] *ТИБИ - 1*, с. 42 (*Откъс от регистър на тимари в Търновско от средата на XV в.*, 1445-1461): „Байо, син на Фетюк" (فتوق); *ТИБИ - 2*, с. 349 (*Хасове в град Търново*, края на XV в.): „Фетюк Недялко" (فتوك); *ТИБИ - 2*, с. 475 (*Зеамети и тимари в Ксантийско и Драмско*, 1491): „Фетюк, син на Михал" (فتوك).

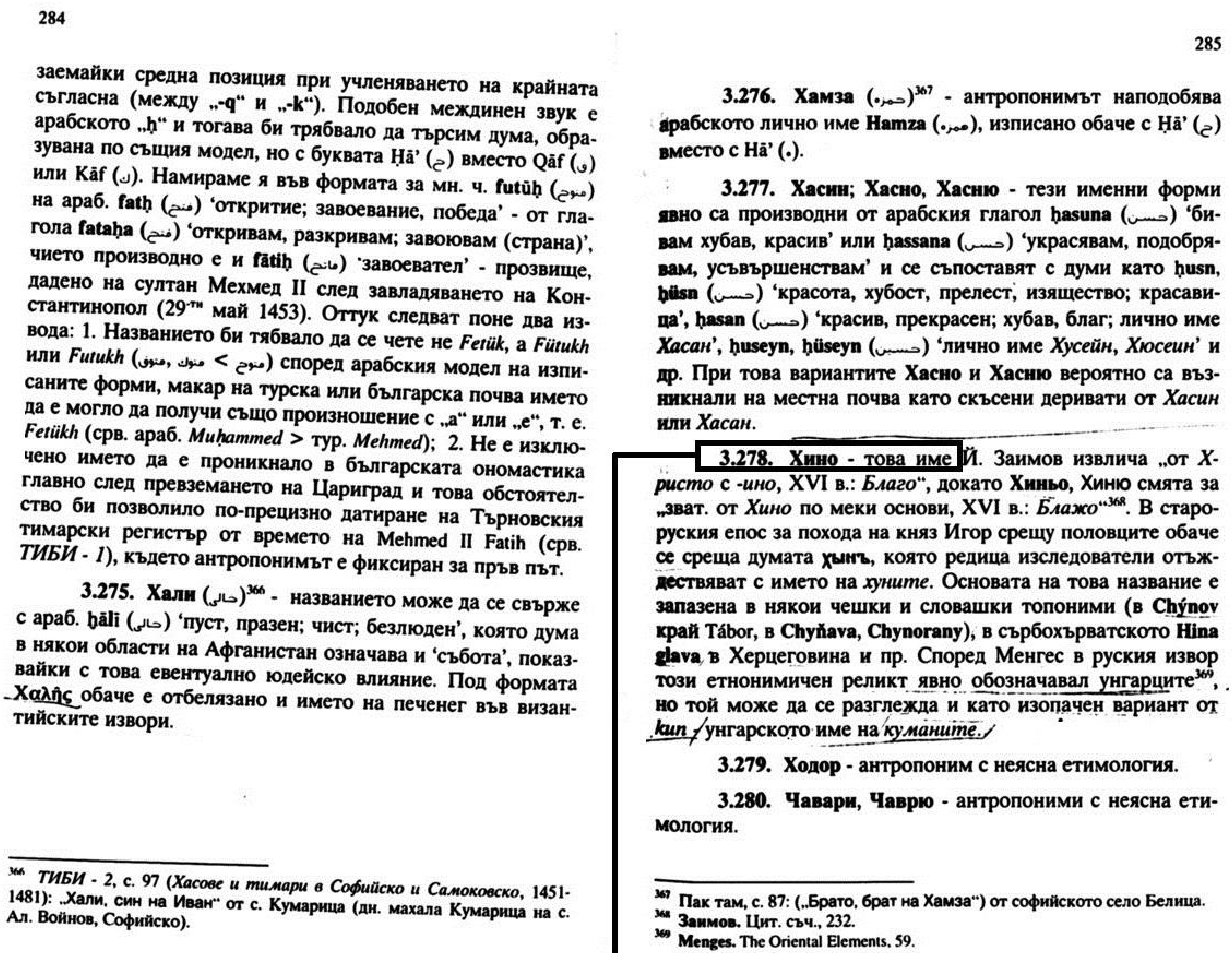

заемайки средна позиция при учленяването на крайната съгласна (между „-**q**“ и „-**k**“). Подобен междинен звук е арабското „**ḥ**“ и тогава би трябвало да търсим дума, образувана по същия модел, но с буквата Ḥā’ (ح) вместо Qāf (ق) или Kāf (ك). Намираме я във формата за мн. ч. **futūḥ** (فتوح) на араб. **fatḥ** (فتح) ‘откритие; завоевание, победа’ - от глагола **fataḥa** (فتح) ‘откривам, разкривам; завоювам (страна)’, чието производно е и **fātiḥ** (فاتح) ‘завоевател’ - прозвище, дадено на султан Мехмед II след завладяването на Константинопол (29-ти май 1453). Оттук следват поне два извода: 1. Названието би тябвало да се чете не *Fetük*, а *Fütukh* или *Futukh* (فتوق، فتوك < فتوح) според арабския модел на изписаните форми, макар на турска или българска почва името да е могло да получи също произношение с „а“ или „е“, т. е. *Fetükh* (срв. араб. *Muḥammed* > тур. *Mehmed*); 2. Не е изключено името да е проникнало в българската ономастика главно след превземането на Цариград и това обстоятелство би позволило по-прецизно датиране на Търновския тимарски регистър от времето на Mehmed II Fatih (срв. *ТИБИ - 1*), където антропонимът е фиксиран за пръв път.

3.275. Хали (حالى)[366] - названието може да се свърже с араб. **ḫālī** (حالى) ‘пуст, празен; чист; безлюден’, която дума в някои области на Афганистан означава и ‘събота’, показвайки с това евентуално юдейско влияние. Под формата Χαλῆς обаче е отбелязано и името на печенег във византийските извори.

---

[366] *ТИБИ - 2*, с. 97 (*Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*, 1451-1481): „Хали, син на Иван“ от с. Кумарица (дн. махала Кумарица на с. Ал. Войнов, Софийско).

3.276. Хамза (حمزه)[367] - антропонимът наподобява арабското лично име **Hamza** (همزه), изписано обаче с Ḥā’ (ح) вместо с Hā’ (ه).

3.277. Хасин; Хасно, Хасню - тези именни форми явно са производни от арабския глагол **ḥasuna** (حسن) ‘бивам хубав, красив’ или **ḥassana** (حسن) ‘украсявам, подобрявам, усъвършенствам’ и се съпоставят с думи като **ḥusn**, **ḥüsn** (حسن) ‘красота, хубост, прелест, изящество; красавица’, **ḥasan** (حسن) ‘красив, прекрасен; хубав, благ; лично име *Хасан*’, **ḥuseyn**, **ḥüseyn** (حسين) ‘лично име *Хусейн*, *Хюсеин*’ и др. При това вариантите **Хасно** и **Хасню** вероятно са възникнали на местна почва като скъсени деривати от *Хасин* или *Хасан*.

3.278. Хино - това име Й. Заимов извлича „от *Христо* с *-ино*, XVI в.: *Благо*“, докато **Хиньо**, Хиню смята за „зват. от *Хино* по меки основи, XVI в.: *Блажо*“[368]. В староруския епос за похода на княз Игор срещу половците обаче се среща думата **хынъ**, която редица изследователи отъждествяват с името на *хуните*. Основата на това название е запазена в някои чешки и словашки топоними (в **Chýnov** край Tábor, в **Chyňava, Chynorany**), в сърбохърватското **Hina glava** в Херцеговина и пр. Според Менгес в руския извор този етнонимичен реликт явно обозначавал унгарците[369], но той може да се разглежда и като изопачен вариант от *kun* /унгарското име на *куманите*./

3.279. Ходор - антропоним с неясна етимология.

3.280. Чавари, Чаврю - антропоними с неясна етимология.

---

[367] Пак там, с. 87: („Брато, брат на Хамза“) от софийското село Белица.
[368] **Заимов.** Цит. съч., 232.
[369] **Menges.** The Oriental Elements, 59.

Виж кутригурското име Хиниалон – означава „отмъстител на аланите.“

3.281. Чакиу - името напомня тюрк. **čaqu, čaqï** ~ перс. **čāqu** (چاقو) 'джобен (често сгъваем) нож, ножче, чекия' > *Чаки* + *-о*.

3.282. Чакър (چاقر)[370] - името произлиза от тюрк. **čaqïr** 'вид сокол; небесносин, гълъбов, синкав, възпепеляв (цвят)'. Негово производно е **Чакъри**.

3.283. Чалиш - антропонимът може да се свърже с основата на тюрк. глагол **čalïš-** 'работя, трудя се; действам, залягам, стремя се; старая се; грижа се за' и в качеството си на императивна форма (**čališ** 'стреми се, работи') да бъде схващан като пожелателно име. Този глагол не е присъщ на всички тюркски езици, където „работя" се изразява чрез обичайното išle- < iš 'работа, дело'. В пущу обаче е позната лексемата **čāl** (چال) 'движение, ход; действие, работа; уловка, хитрост, измама' и тя вероятно е послужила при формиране на тюркското čalïš-. Друга възможност за сравнение предлага перс. **čališ, čaleš** (چالش) 'сблъсък, бой; сражение'.

3.284. Чалък - името произлиза от тюрк. **čalïq** 'изкривен, изместен; отрязан косо; смахнат, побъркан; избелял (за цвят)' и би могло да бъде прозвище на съответното лице.

3.285. Чано - Заимов смята това име за „скъсено от *Вълчан*, *Мом-чан*, *Мир-чан*, от *Ча-ло*, *Ча-ко* с *-но* или гальовно от *Стоян*", докато в **Чанко** вижда „ум. от *Чано*, м. от *Чанка*"[371]. Османските извори обаче съдържат също вариантите **Чанес** и **Чанок**, които не са разгледани от българския учен. Всички тези форми биха могли да се съпоставят с тюрк. **čan** 'камбана, звънец', произходът на която дума с възможен звукоподражателен характер се крие в дълбините на времето.

3.286. Чардо - антропоним с неясна етимология.

3.287. Чаре (چاره) - името е записано по този начин в извора, докато в транскрипцията на публикувания материал е предадено чрез **čārū** (چارو), а в превода - като Цару[372]. В афганската езикова среда **čārū** (چارو) означава 'старателен човек, работяга' < **čāra** (چاره), **čār** (چار) 'работа, дело' ~ **čāl** (چال) 'работа' (срв. тук 3.283.). Както е отбелязан в оригинала обаче, антропонимът се свързва с перс. **čāre**, афг. **čāra** (چاره) 'средство, изход (от положение), начин, способ (на избавление); хитрост; лекарство, лечебно средство, лек, цяр'.

3.288. Чачко - това име Заимов правилно смята за „ум. от *Чачо*, XVI в.", извличайки **Чачо** „от *Ча-слав*, *Ча-гост* или от *Цачо* < *Цветан*"[373]. Други възможности за съпоставка предлагат тюрк. **čeč**, тур. **çeç** 'купен, купа сено; купа зърнени храни, кръстец'; перс. **čäč** (چچ) 'решето, сито; вила (за отвяване на зърно)'; афг. **čač** (چج) ~ **čağ** (چج) 'решето; табла (за сортировка на зърното)'; перс. **čāč** (چاچ) '*Чач* (град в Средна Азия, където се правели отлични лъкове)' и пр.

3.289. Чебул (چبول)[374] - антропоним с неясна етимология, който наподобява тюрк. **čapul** 'плячка, грабеж, плячкосване, ограбване' < перс. **čäpāvol, čäpāul** (چپاول) 'грабеж, мародерство' ~ **čäpov** (چپو); перс. **čäpū** (چپو) 'дребна кражба'; афг. **čəpol** (چپول) 'кривоглед; уродлив; кос, крив' и пр.

- [illegible]

---

[370] *ТИБИ* - 2, с. 67 (*Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*, 1451-1481): „Иванко Чакър" от с. Студена, Пернишко.

[371] **Заимов.** Цит. съч., 242.

[372] *ТИБИ* - 2, с. 75 (*Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*, 1451-1481): „Хабежу Цару" (всъщност трябва да се чете „Дабижив Чаре", چاره دابیزه).

[373] **Заимов.** Цит. съч., 242.

3.290. Чекоз - антропоним с неясна етимология.

3.291. Ченар, **Чинар** - тези две форми на едно и също име се свързват с българското и иранското **činār** (چنار) 'топола; обикновен платан (Platanus vulgaris); чинар, източен платан (Pldtdnus orientalis)'. Подобен женски антропоним *Чинаро* (**čināro**, چنارو) е познат също в Афганистан.

3.292. Ченгер (چنگر)[375] - антропоним с неясна етимология. Може да се съпостави с тюрк. **čengel** 'кука; предмет, извит на кука' ~ перс. **čängāl**, афг. **čangāl** (چنگال) 'вилица, вила; лапа; нокти' < перс. **čäng**, афг. **čang** (چنگ) 'лапа, китка (на ръка), длан с петте пръста; нокти, кука' > перс. **čängol**, афг. **čangul** (چنگل) 'нокти'; перс. **čängār** (چنگار) 'рак, краб' и др. Неговите варианти **Ченгир** и **Ченгяр** също се срещат в османските регистри. Името, съдържащо в себе си общата представа за нещо хищно и грабливо (вила, лапа с извити като куки нокти), е познато също от названието на половецкия хан **Ченгерепа** (1103)[376], което може да се разглежда като комбинация от **čenger** и куманското родово обозначение **-epa** (**-apa**, **-aba**, **-opa**, **-eva** и пр.).

3.293. Червиш - името навярно произлиза от тюрк. **červiš** 'топена лой; сос на ядене'.

3.294. Чергяни - антропоним с неясна етимология, напомнящ тюрк. **čerge**, **čergi** 'циганска палатка; обикновена малка палатка на два кола' и неясното по произход бълг. **черга**. Подобна дума обаче (***čörɣaw** 'пелена') фигурира в *Codex Cumanicus* в графемата čorhau и съгласно Владимир Дримба произлиза от незасвидетелствания в кумански език глагол ***čörgä-** 'обвивам, повивам с пелени' ~ чагат. **čörgä-**, армено-кипч. **čurga-**, караим. **čerga-** 'обвивам, завивам', кирг. **čörgö-** 'завивам, обвивам, увивам, повивам, загръщам, омотавам', като идентичен дериват на куманския се среща в караимския говор от Троки (**čorgav**, **čörgav** 'повой, обвивка; пелена')[377]. Изброените примери са взети от кипчакската група езици, където на началното огузко „**y-**" съответстват „**ğ-**", „**ž-**" или „**č-**". Това подсказва, че и турската дума **yorgan** 'юрган' трябва да е била образувана от огузки вариант на същия глагол, аналог на който намираме в караимското **čörgan-** 'завивам се, обвивам се, загръщам се'. От друга страна и караимски, и армено-кипчакски се смятат за частични приемници на куманския език, поради което думата **черга** (**čerga**) вероятно е проникнала у нас под влияние на усядащите кумани. В българския бит **чергите** се използвали не само за постилане на пода (тази тяхна функция възниква по-късно), но също за покриване при спане и навярно едва през османския период те били заменени отчасти с новата завивка, юргана, като по-бедните слоеве от населението още дълго (и през XX век) продължило да се завива с черги.

3.295. Чернай - Й. Заимов обяснява антропонима „от *Черно* и *-ай*, както *Драг-ай*, *Рад-ай*"[378], с което името се включва към група названия, съдържащи представата за черния цвят (*Черно*, *Черньо*, *Чернико*, *Чернат*, както и липсващите при Заимов *Чернад*, *Чернот*). В руската летопис обаче се среща името на торкския хан **Чюрнай** (1185)[379] и това навява мисълта, че то може да е било руски превод от тюрк. Qara < qara 'черен' (вж. тук 3.115.). Дали подобни явления не са съпътствали асимилацията на средновековните тюрки и в българската етническа територия?

---

[374] *ТИБИ* - 2, с. 61 (*Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*, 1451-1481): „Стоян, син на Чебул" от софийското село Бистрица.

[375] Пак там, 67 („Райко Ченгер" от пернишкото село Студена).

[376] Срв. **Погодин.** Цит. съч., 136; **Попов.** Кипчаки, 118.

[377] **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (III). Notes de critique textuelle. - *RRL*, XVI, 1971, N° 4, 275-286 (вж. на с. 282-283).

[378] **Заимов.** Цит. съч., 243.

[379] **Погодин.** Цит. съч., 137; **Баскаков.** Половецкие отблески, 21.

3.296. Черпану - антропоним с неясна етимология.

3.297. Чира - името напомня афг. **čira** (چیره) 'чалма с дребни гънки' и перс. **čire** (چیره) 'победоносен; смел, храбър, безстрашен; победител, смелчага'. Негов разширен вариант е **Чирадин**, за който също няма подходяща българска етимология.

3.298. Чобан (چوبان) - името е регистрирано още към средата на XV в. и се среща еднакво сред мюсюлманското и християнското население на България. Заедно с вариантите **Чойбан** и **Чупан** то възлиза към тюрк. **čoban** 'овчар, пастир на едър добитък' < перс. **čūbān** (چوبان) ~ перс. **čūpān**, афг. **čopān** (چوپان) 'пастир, овчар; мъжко лично име *Чупан*'. Като антропоним е познато и отвъд Дунава: един влашки бояр през XIV-XV в. се наричал **Cioban**; същото име носела и една от най-старите аристократични фамилии в Молдавия[380]. В румънския речников фонд съществува думата **cioban** 'овчар', която повечето изследователи отнасят към кумано-печенежкото словно наследство[381]. С нея навярно е свързано и названието на едно от печенежките племена (**Τζοπόν**), споменато още през X в. в трактата на император Константин Багрянородни „De afministrando imperio".

3.299. Чокала, **Чокало** - двете форми се съпоставят с тюрк. **čoqal** 'броня, ризница' (> *Чокал-а*, *Чокал-о*).

3.300. Чокано - името би могло да се свърже евентуално със субстантивирана причастна форма на тюрк. глагол **čoq-** 'събирам се', респ. на глагола **čaq-** 'забивам, набивам, зачуквам; блестя, светя; догаждам се, досещам се, разбирам, схващам[382]; завързвам животно на кол'. Подобен тюркизъм (**csákány**) е проникнал през XIII-XIV в. и в унгарски език благодарение на куманите[383].

3.301. Чокур, **Чукур** - името произлиза явно от тюрк. **čuqur** 'яма, трап, ров, вдлъбнатина, дол; пропаст'.

3.302. Чолар - името може да се съпостави с тюрк. **čul** 'груба тъкан от козина; покривало за добитък от вълна или козина, чул', или да се отнесе по-скоро към тюрк. **čöl** 'пустина, степ' < перс. **čūl** (چول) 'пустиня, пустинен', афг. **čol** (چول) 'степ'.

3.303. Чомарин (چومارین)- името, неколкократно регистрирано през XV в. в Търново[384], произлиза от тюрк. **čomar** 'голямо овчарско куче' и това насочва към евентуалната среда, в която то е могло да се породи.

3.304. Чорака - антропоним, възникнал на българска почва чрез *-а* от тюрк. **čoraq** 'безплодна, неплодородна почва; горчив (за вода); почва, богата на селитра'.

3.305. Чорес, **Чорин**, **Чорно**, **Чорчо** - антропоними с неясна етимология, които биха могли да се съпоставят с тюрк. **čör** 'болест, демон; трън'; с перс. **čūr** (چور) 'фазан' или с афг. **čur** (چور) 'връхлитане, грабеж, набег', имащо и най-различни други значения: 'късче, прах, стърготини; дупка, ров, трап, овраг; изцяло, напълно, абсолютно, съвсем; остър камък (за клане на добитък)'. Фамилните имена, съдържащи тази лексема, също се обясняват различно. Й. Заимов извлича *Чоров* „от чор 'болест, демон трън': Трънев, Трънков", Ст. Илчев търси в *Чорев*, *Чоревски* циганска дума **чор** 'крадец, крадлив' или евентуално българско **чоро** 'беден, бедняк', докато М. Моллова открива личното име **Čor** сред тюрките, като при древните уйгури **čor** била 'титла, давана на член от свитата на владетеля'[385].

---

[380] **Lăzărescu-Zobian.** Cumania, 270.

[381] Срв. при **Diaconu.** Les Coumans, 12-13.

[382] Дали оттук не са произлезли също българските пейоративни глаголи „*чаткам*" и „*чаткисвам*" в смисъл на 'светва ми, схващам, досещам се' и пр. - като изменение на основата в мин. св. вр. на тюрк. čaq- (> čaq-ti, čaq-ti > [?] čat-qi-, čat-ki-)?

[383] **Rásonyi.** Tuna, 414

[384] *ТИБИ* - 2, с. 349, 351, 353 (*Хасове в град Търново*, края на XV в.): „Чомарин, син на Димо"; „Димо, син на Чомарин"; „Чомарин, син на Калин"; „Кириаки, син на Чомарин"; „Рад, син на Чомарин"; „Чомарин, син на Русен"; „Чомарин, син на Манчо"; „Чомарин, син на Герги".

3.306. Чохно (جوخنو)[386] - антропоним с неясна етимология.

3.307. Чочломен - антропоним с неясна етимология. Изворите съдържат и формите **Чоче**, **Чуче**, **Чочо** и **Чучин**, които Й. Заимов обяснява съответно като „ум. от *Чочо*", „ум. от *Чучо*", „от *Цочо* с назадно уподобяване в детския говор" и „от *Чучо* и *-ин*", извличайки Чучо „от *Чу-до* и *-чо*, както *Чу-ко*, *Чу-но*"[387]. Чочломен обаче явно не се вписва в тази традиция и напомня по-скоро едно възможно *Чоч(о)ло* ~ *Чочолу* ~ *Чочоолу* < **Čoč-oylu** 'син на *Чоч*' (?) + **-man/-men** 'подобен'.

3.308. Чочур - антропоним с неясна етимология, стоящ може би във връзка с изброените по-горе (3.307.) имена и наподобяващ неуточнената по произход българска дума „**чучур**", която по всяка вероятност възлиза към перс. **čočūr** (جوجور) - разговорна форма от **čočūl** (جوجول) 'пенис'.

3.309. Чувалар, **Чувар** - антропоними с неясна етимология.

3.310. Чуйе - антропоним с неясна етимология.

Чочур е вариант на Чочо, а не означава „курчо" ?!

3.311. Чунджу (جونجو)[388] - името навярно представлява вариант на **Чунчо**, което Заимов смята за „ум. от *Чуно*", приемайки Чуно за „скъсено от *Кра-чун*, *Рай-чун* или от *Чу-до* и *-но*"[389].

3.312. Чуре (جوره) - формата е фиксирана в Костинброд през XV в. („Берие, брат на Чуре")[390] и може да се сравни с тюркското име **Čura** или **Čor** (срв. тук 3.305.), засвидетелствано сред имената на молдавски и румънски бояри, например: „**дочци Ѧзгирн, внүцн Чүрн**" = „Azghir neapoatele lui **Ciurea**" (1607), като унгарски топоним: Blasius **de Chura** (1371) и като антропоним при татари и башкири (Чура, Ак-чура, Кан-чура, Бай-чура, Чора-Батыр, Джура-бек)[391]. Възможно е тюркското **Čura**, **Čora** да идва от иранската лексема **čurra**, **ğurra** (جره) - название за всякаква мъжка птица или животно, но най-вече за 'мъжки сокол', използвано също метафорично като 'герой' или 'смел мъж' (срв. тук 3.73.). Османските документи съдържат и варианта **Чуро** (جورو). Не е изключено в някои записи тези две форми (*Чуре* и *Чуро*) да се припокриват с *Джуре*, *Джура* и *Джуро*, доколкото диакритичните точки невинаги били отбелязвани от регистратора (срв. тук също 3.73.).

3.313. Чухарин - името е фонетичен или графичен вариант на ***Джухарин*** (срв. тук 3.74.).

3.314. Шабадин - антропоним с неясен произход, който може да се съпостави евентуално с перс. **šab** (شب)

---

[385] Срв. при **Заимов.** Цит. съч., 305; **M. Mollova.** Quelques anthroponymes bulgares d'origine turke orientale-asiatique et septentrionale. - *MT*, 17, 1996, 15-27 (вж. на с. 16).

[386] *ТИБИ* - *1*, с. 49 (*Откъс от регистър на тимари в Търновско от средата на XV в.*, 1445-1461): „Братула, син на Чохне" от с. Димча. Името обаче е транскрибирано като „Чохно", а не „Чохне".

[387] **Заимов.** Цит. съч., 245, 246.

[388] *ТИБИ* - 2, с. 63 (*Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*, 1451-1481): „Стоян, син на Чунчи" от Перник. Името е дадено в транскрипцията „Чунджу, Чунджо", а не „Чунчи".

[389] **Заимов.** Цит. съч., 246.

[390] *ТИБИ* - 2, с. 89 (*Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*, 1451-1481). Пак там е записан и „Чуре, син на Добре", но в транскрипцията името е предадено чрез „Ğim" (ج), т. е. „Джуре", подобно на „Джуре, син на Драголин" от същата страница.

[391] **Rásonyi.** Valacho-Turcica, 84-86; Contribution, 13; Tuna, 420.

български сабя

‘вечер, нощ; нощем’, с афг. **šāb** (شاب) ‘хладно оръжие, кинжал; двуостър клин’ или с араб. **šābb** (شاب) ‘юноша, младеж, млад мъж’ < **šābba** (شب) ‘израствам, ставам юноша’. Втората съставка на името вероятно е възникнала на българска почва (както *Коста-дин*, *Мила-дин*, *Стоя-дин* и пр.), но може да е преосмислена заедно с цялото название от араб. **dīn** (دين) ‘вяра, религия’, т. е. **Šab(b)-ad-dīn** или **Šāb(b)-ad-dīn** (> Šabadin).

3.315. Шабакин - антропоним с неясна етимология. База за сравнение предлагат араб. **šabaq** (شبق) ‘въжделение, силно желание; полово влечение, похот’ или **šabakaᵗ** (شبكه) ‘решетка; воал; мрежа’ < **šabaka** (شبك) ‘обърквам, разбърквам, смесвам, размесвам; вплитам, преплитам; усложнявам; сгодявам’.

3.316. Шабанко - името се свързва с перс. **šäbān, šobān** (شبان) ‘пастир (< čobān ?); мъжко лично име Шабан’, макар да наподобява и араб. **ša‘bān** (شعبان) ‘ша’бан (8-мия месец на мюсюлманския лунен календар)’ > *Шабан-ко*.

3.317. Шабил - антропоним с неясна етимология, съпоставим с афг. **šābil** (شابيل) ‘острие на стрела’ и в по-малка степен с перс. **šebl** (شبل) < араб. **šibl** (شبل) ‘лъвче’.

3.318. Шаин - име с неяснен произход, частично наподобяващ перс. **šāyān** (شايان) ‘заслужаващ, достоен, подобаващ; забележителен’ и араб. **šā’n** (شان) ‘дело; отношение, връзка; достойнство, важност, значение; свойство, особеност; заинтересованост’.

3.319. Шано - Заимов смята това име за „съкесено от *Ду-шан*, *Ви-шан*, *Ти-шан*, *Тро-шан* и др.“[392], но то може да се съпостави също с афг. **šān** (شان) ‘образ, способ, вид, род; радостна песен’, с перс. **šān** (شان) ‘восъчна или медена пита’ и с тюрк. **šan** ‘слава, известност, репутация, бележитост; добро име, достойнство’ < перс. **šān** (شان) ‘престиж, достойнство; положение, сан, ранг’ < араб. **šā’n** (شان) ‘престиж, достойнство, положение’ (вж. по-горе, 3.318.), т. е. *Шан-о*. Негова умалителна форма е **Шанко**, също записана в османските регистри.

3.320. Шахин (شاهين)[393] - антропонимът произлиза от перс. **šāhīn** (شاهين) ‘ястреб за лов на пъдпъдъци; бял сокол, сокол-шахин, рижеглав сапсан (ловна птица); мъжко лично име ***Шахин***’.

3.321. Шерно, Шерю - имена с неясна етимология, които биха могли да се съпоставят с афг. **šur, šər, šir** (شر) ‘плисък (на вода); шум (на дъжд); шуртене, шумолене’ или с перс. **šer(r)** < араб. **šerr** (شر)‘злост, злоба, яд; беда, бедствие, нещастие, зло; вреда; подлост, низост’..

3.322. Шиаловик (شيلويل)[394] - антропоним с неясен произход.

3.323. Шиарино - името би могло евентуално да се свърже с араб. **ši‘ār** (شعار) ‘лозунг; принцип’.

3.324. Ширмерд - антропоним с неясна етимология, който напомня отчасти тюрк. **šeremet** ‘безнравствен, безсрамен’ и перс. **šärm** (شرم) ‘срам, позор, безчестие; свян, стеснение, смущение; свенливост, срамежливост, скромност’.

3.325. Шуле - името би могло да произлиза от тур. **şule** ‘лъч, пламък, блясък’< араб. **šu‘leᵗ** (شعله) ‘пламък’.

---

[392] **Заимов.** Цит. съч., 247.

[393] *ТИБИ* - 2, с. 77 (*Хасове и тимари в Софийско и Самоковско*, 1451-1481): „Шахин, син на Хрельо“ от софийското село Поповяни.

[394] Пак там, с. 69: („Райко, син на Шиаловик“ от Перник).

3.326. Шумарин (شومارين)[395] - антропоним с неясна етимология. Навярно фонетичен вариант на ***Сумарин*** (вж. тук 3.243.) или дори на ***Чомарин*** (вж. тук 3.303.).

3.327. Яман - името може да се свърже с тюрк. **yaman** 'боен, боеви; опасен, буен, дързък, упорит; лош, зъл, жесток, строг, свиреп; удивителен, който учудва'.

3.328. Янук (يانوق)[396] - името вероятно произлиза от тюрк. **yanuq**, **yanïq** 'изгорен, обгорен, опален, подпален; загаряне, загар; изтощен, страдащ от любов' *< **yan-** 'изгарям, обгарям, загарям; горя, светя; запалвам; страдам, съкрушавам се'.

3.329. Ярмен - Й. Заимов обяснява това име „от *Ярмо* и *-ен*, XVI в.", смятайки Ярмо за „скъсено от *Ярмил*"[397]. Трябва да се отбележи обаче, че подобно куманско име **Yarman** е познато и от Унгария: **Jarman** elekzallasa (1436), **Jarman** от **Gyarman**zallasa (1459), **Gyarman** Ilese [комитат Бихар] (1472) и пр. То може да се съпостави с тюркския глагол **yar-** 'разцепвам, разсичам; пробивам (фронт) или с кипч. **yarman** 'закачи се, залови се' - императивната форма на фиксирания още от M. Kāšġarî (XI в.) среднотюрк. глагол **yarman-** 'изкачвам се' ~ тел., алт., чаг. **yarman-** 'изкачвам се, държейки се с ръце'[398]. Османските регистри съдържат също формата **Ярмин**, смятана от Заимов за производно „от *Яр(о)м* и *-ин*", като Яром той приема за „скъсено от *Яромин*, както *Радом* от *Радомир*"[399]. Това име обаче може да бъде диалектна разновидност на Ермин (според Заимов - „от *Ермо* или *Ярмо* и *-ин* или от *Ярмин*")[400], или погрешен прочит (поради сходното изписване в крайна позиция на буквите „n" и „l") от личното име **Ярмил**, което название Заимов извлича „от изчезнало ***Яр****(о)мил*, а то от *Яр(о)мир*", макар и то да може да се съпостави с вариант като Ермил (по Заимов - „от *Ермо* и ***-ил*** или от *Ярмир*")[401].

3.330. Ярул (يارول)[402] - Заимов обяснява формата „от *Яро* и *-ул*", смятайки Яро за „скъсено от *Яро-мир*, *Ярослав*"[403]. Но така той тълкува и Ярун („от *Яро* и *-ун*") - едно половецко име в късните руски летописи[404].

4. Представеният списък не съдържа всички български имена с евентуален тюркски, ирански или арабски произход, срещани в османските регистри през XV и XVI в, но и това, което е включено в него (а то обхваща навярно поне 10-20 % от целия ономастичен фонд), предлага достатъчно поводи за размисъл. Преди всичко трябва да се подчертае, че привлеченият антропонимичен материал е хетерогенен. В него има не само възможни кумано-печенежки реликти, не само имена с по-стар българо-тюркски или българо-ирански произход, но и названия, които макар и за кратък период от време просъществували в българския лексикон, привнесени от допира с ислямската османска култура. Тази уговорка е нужна, за да не изпадне читателят в заблуда и изхождайки от заглавието да припише на автора твърдения, каквито той не е възнамерявал да прави. Тук нека бъде изтъкнато също, че опипвайки предпазливо граничната полоса между историческото и езиковото познание, съм се стремял да предлагам допълнителни възможности за съпоставка между някои имена и отделни източни лексеми, но не и да налагам категорични етимологии, каквито могат да си позволят единствено или ерудираният мултилингвист, или ентусиазираните лаици. За една значителна група названия е отбелязано само, че са с неясен произход - те са включени в списъка като „съмнителни форми“, нуждаещи се от по-нататъшно проучване[405]. Наблегнато е на имена, записани през XV в. (те обикновено са представени и на арабица), но са разгледани освен това антропоними, попаднали в изворите и през следващото столетие. Така се създава по-пълна представа за чуждите наименования, адаптирани от българския народ в първите векове на османското владичество. Някои от тях са спорадично явление в използвания изворов материал, други се срещат по-често; едни са характерни за определен регион (или дори само за дадено селище), а други намираме почти из цялата българска етническа територия. В резултат на всичко гореизложено могат да бъдат направени следните по-важни обобщения:

---

[395] *ТИБИ - 2*, с. 353 (*Хасове в град Търново*, края на XV в.): „Кочо, син на Шумарин".

[396] Пак там, с. 351: („Янук, син на Михо").

[397] **Заимов.** Цит. съч., 252.

[398] Срв. при **Rásonyi.** Les noms toponymique, 133-135; Les anthroponymes, 147.

[399] **Заимов.** Цит. съч., 252.

[400] Пак там, 103.

[401] Пак там, 252, 103.

[402] *ТИБИ - 2*, с. 87 (Хасове и тимари в Софийско и Самоковско, 1451-1481): „Ярул, брат на Койо" от софийското село Белица.

[403] **Заимов.** Цит. съч., 252.

[404] **Попов.** Кипчаки, 118, бел. 7.

4.1. Още при първите османски регистрации на поземления фонд и населението, извършени към средата на XV в., т. е. около едно поколение след окончателното завладяване на българските земи, в местната ономастика наред с типичните общобългарски (славянски и християнски) лични имена се откриват също такива с тюркски, ирански и дори арабски произход (*Алдомир*, *Балик*, *Гогул*, *Доган*, *Душман*, *Джуре*, *Кара*, *Качур*, *Куман*, *Муса*, *Тургул*, *Туршан*, *Фетюк*, *Хамза*, *Чакър*, *Чобан*, *Шахин*, *Шушман* и др). И тъй като времето от една генерация не е достатъчно

за адаптиране на нови, културно чужди антропоними, тези названия трябва да се отнесат към именната традиция на част от автохтонното християнско население и по-конкретно към ономастикона на интегриралите се вече в българския народ средновековни тюрки (печенези, кумани), както навярно и на намиралите се под тяхното културно влияние власи. В повечето случаи тези имена са съчетани с обичайни местни названия, което говори за напреднала фаза на българизация на техните носители. Понякога обаче личи приемствеността, особено когато личното и бащиното име принадлежат към една и съща „небългарска“ категория, или ако са регистрирани в регион, силно наситен с подобни наименования. Такива зони се очертават най-вече в ***Плевенско*** и ***Ловешко***, във ***Видинско*** и ***Врачанско***, в ***Перник*** и околните му села, в близките до ***София*** селища, а на юг - в Панагюрище и отчасти в Калофер. За съжаление липсата на пълна изворова база за цялата българска поселищна територия през XV в. не позволява въз основа на подобни ономастични податки да се градят по-прецизни изводи за конкретното усядане на тюркски етнически елементи в рамките на средновековна България.

4.2. Основание да се свържат такива имена с тюркските ездитни народи ни дава тяхната семантика, отразяваща номадския начин на живот. Голяма част от тях представляват названия на характерни животни - заек (*Коян*), овен (*Коч*), бивол (*Малак*), вълк (*Курт*), сърна (*Караджа*), куче (*Барак*, *Чомар*), различни видове ловни птици (*Балабан*, *Баше*, *Джура*, *Доган*, *Крагуй*, *Туган*, *Чакър*, *Шахин* и пр.), както и евентуални производни на глаголи със специфично значение (бягам, избягвам, гоня, преследвам, хващам, залавям, обкръжавам, връхлитам, усядам и т. н.). Друга група имена могат да се съпоставят с предмети от ежедневния бит. Те са възникнали навярно съгласно старата тюркска практика да се назовава детето по първата произнесена след раждането дума или по първия видян от родилката обект. Отделни наименования имат пожелателно значение, докато някои съдържат представата за нещо мръсно, отблъскващо, което им придавало защитна функция. Не липсват също случаи, в които името е свързано с времето, мястото и други обстоятелства на раждането, или загатва за поредността на съответното дете. Разбира се не трябва да се изключва вероятността под влияние на новонастанилото се турско население палитрата на тюркизмите в българската именна система да била допълнително разширена (*Дамар*, *Дурган*, *Ириш*, *Кузгун*, *Куруш*, *Малкоч*, *Оглан*, *Пармак*, *Тарла*, *Топал*, *Чакър*, *Чалък*, *Чукур*, *Яман*, *Янук* и пр.). Особена роля при това изглежда се падала на юруците, които съхранили на Балканите подвижния пастирски бит и подобно на малоазийските българи (обозначавани в османските извори също като *юруци*)[406] се намирали в контакт с повече селища от даден регион.

---

[405] Вж. тук в § 3 №№ 5, 8, 14, 16, 17, 18, 19, 22, 29, 30, 32, 41, 46, 58, 59, 61, 67, 68, 72, 75, 77, 79, 80, 82, 85, 86, 87, 89, 90, 94, 95, 96, 99, 108, 110, 112, 114, 122, 125, 134, 139, 141, 144, 150, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 179, 185, 187, 189, 192, 193, 197, 205, 224, 225, 228, 230, 231, 240, 243, 244, 246, 250, 251, 254, 268, 272, 279, 280, 286, 290, 296, 306, 309, 310, 322.

4.3. Немалка част от разглежданите антропоними показват ирански произход (*Базо*, *Бахадър*, *Мирзан*, *Пияли*, *Рузбайран*, *Саман*, *Сар*, *Туршан*, *Чаре*, *Ченгер*, *Чира*, *Чупан*, *Чочур*, *Шабил*, *Шахин* и др.). В това няма нищо странно, тъй като и кумани, и печенези (а още в по-голяма степен [пра]българи) по един или друг начин са били подложени на влиянието на иранската култура. Любопитно е да се отбележи обаче, че в редица случаи афганският фонетичен вариант (респективно афганската семантика) на дадена лексема стои по-близо до българските именни форми, отколкото техните персийски съответствия. Това насочва към Средна Азия, откъдето и трите народа по различно време се отправят на запад в Европа. Все пак отделни персийски названия може също да са били привнесени от новия османски елемент.

---

[406] Срв. при

4.4. Още през XV в., но по-често през следващото столетие, сред българите се срещат имена с определено арабски произход (*Ахрин*, *Ганем*, *Кесас*, *Кумаш*, *Мерак*, *Муса*, *Рафит*, *Рахман*, *Самине*, *Фалак*, *Хасин*, *Шабакин* и пр.). Някои от тях са проникнали у нас чрез иранско посредничество, за което свидетелства спецификата на съответната форма. Други може да са продукт на евентуални по-ранни контакти, но в преобладаващата си част арабският именен материал (така, както и редица персийски словоформи) ще да са навлезли в местната ономастика благодарение на османските турци. Наистина, това са единични примери и те бързо излизат от употреба, но самото им съществуване поставя въпроса за културния синкретизъм на Балканите още през първите османски векове. Днес може да звучи странно, християнин да се наричал *Фетюк*, *Джевадин*, *Замир*, да е назовал детето си с името на султан *Баязид* или да е носел типично персийско или турско наименование, което, ако не било онаследено от по-ранни тюркски предци, трябва да се е дължало на влиянието на османския етнически конгломерат. Културното взаимопроникване обаче е факт и без него едва ли бихме разбрали редица черти от българския бит и манталитет, както и наличието на толкова много турцизми, включително в техния „побългарен“ вариант.

4.5. В хода на изследването като страничен резултат бе обърнато внимание на връзката между някои остарели български глаголи с жаргонен, пейоративен характер и техните тюркски първоизвори (срв. „**бучкам**“ от „bučaq“, ‘нож’; „**чаткам, чаткисвам**“ от „čaq-ti“ ‘светна му; схвана, разбра’). Подобни „трансформирани“ лексеми в българския език са стотици, а заедно с непроменените турски заемки и хиляди (над 7 000 според турския лингвист Хасан Ерен). Крайно време е езиковедите българисти и тюрко-

---

наши дни. Ст. Загора, 1998, с. 7, 111, 245.

лози да проучат по-задълбочено това словно богатство с оглед на произход, употреба и семантика, на фонетико-морфологичните изменения, настъпили на българска почва, да подложат на социолингвистичен анализ някои похарактерни форми, да се опитат да прецизират предосманския тюркски суперстрат в българския език, което само би обогатило и разширило сравнително еднопосочните ни познания за миналото. Като скромен принос към една такава изключително трудоемка задача тук е предложена възможността думата **черга** да има кумански произход. Любопитно е колко много „ключови“ понятия от нашия бит намират своите корени в Изтока. Българите са се завивали с „**черги**“ или с „**юргани**“ - две думи с явно тюркско потекло. С времето те са се научили да спят върху „**дюшеци**“ (döšek от döše- ‘постилам, покривам; облицовам; мебелирам’), заменили славянските „сламеници“. Част от тези термини са проникнали в езика ни навярно в резултат на досега с мюсюлманската култура (срв. тур. и перс. „**чаршаф**“, „**чадър**“, „**чешма**“ и пр.). Някои обаче може да са и с по-стар, предислямски произход („чешма“ например се съпоставя с перс. „češm“ ‘око’, а българинът от край време е свързвал в едно представата за бистрите извори и очите). В този контекст тук е обърнато внимание и на думата „**чучур**“ или „**чочур**“, която трябва да се смята за стар иранизъм („ирано-българизъм“ ?) в българския език.

4.6. Преобладаващият брой имена с възможен източен произход са получили на местна почва разширения (чрез *-а/-е*, *-и*, *-о*, *-ик*, *-ил*, *-ин*), от които впоследствие възникнали умалителни форми (на *-че/чо*, *-ке/-ко*) и различни други производни, като само една по-малка част от тези антропоними се отнася „едно към едно“ спрямо възможния си първоизвор. Би могло да се допусне, че в първия случай са налице по-стари лексикални заемки, допълнително преработени съгласно българската именна практика, за което е било нужно достатъчно време, макар че и в другата група названия определено фигурират доста предосмански образци. При това положение тук възникват две хипотетични възможности. От една страна не е изключено при усядане на тюркоетничните групи в хода на тяхната интеграция с местното население да е имало период на наслагване и взаимодействие между двете ономастични системи (автохтонната и привнесената), водещо не само до взаимния обмен на антропоними, но и до вероятността, близки по звучене имена да получавали ново осмисляне, съобразно господстващата традиция (*Берк-о* и *Бер-ко*, *Борч-о* и *Бор-чо*; *Джуре*, *Чуре* и *Джор-е*; *Кал-о*, *Кой-о*, *Кон-о* и пр.). От друга страна в новата езикова среда някои тюркски названия са могли да бъдат „преведени“ на български, запазвайки старата си семантика (*Бельо* ~ Aq; *Черньо* ~ Qara; *Сиве* ~ Boz, *Вълко* ~ Kurt, Börü; *Сърньо* ~ Karağa, *Гарван* ~ Kuzgun). Всичко това допълнително затруднява етимологичните търсения, особено като се има предвид, че в сферата на българската ономастика и най-вече по отношение на съкратените форми няма ясни правила. Знае се например, че ***Митро*** е производно на *Ди-мит-ър*, но не се търси причината защо някъде възникнал тъкмо този дериват, а не обичайното *Димо*. Защо било предпочетено ***Тано*** като „скъсено от *Ви-тан*, *Кръс-тан*, *Цве-тан*, *А-тан-ас*“ (както го обяснява Заимов), а не съответно *Ви-то*, *Кръсто*, *Цвето* и *Насо*? Какво е обусловило появата на ***Гого***, а не *Гошо* (от *Георги*), на ***Коло*** или ***Коно***, а не *Нико* (от *Никола*) и не се ли крият зад подобни названия опитите на [пра]българи, печенези и кумани да нагодят и осмислят чуждите за тях имена съобразно собствената си традиция?

4.7. Поставените тук въпроси не са без значение за бъдещите проучвания. Навярно те ще намерят някога своето решение. Може би източните ономастични податки също ще станат обект на по-задълбочен анализ, който да съобрази както българския текст, така също транскрипцията и факсимилния материал от публикуваните регистри, да предложи убедителни етимологии за всеки пример, да включва честотата на употреба на срещаните имена и процентното им съотношение спрямо останалите антропоними (30% от имената в *Перник* към средата на XV в. например са такива), като уточни селищата с най-голяма наситеност на тези форми (срв. пернишкото *Студена*, софийските *Бистрица*, *Требич*, *Белица*, *Костинброд* и др.), в които може да е имало предосманско тюркско население. Тук само е начената една нова област, очакваща своите изследователи.

* * *

Приложение:

СПИСЪК НА РАЗГЛЕЖДАНИТЕ ИМЕНА

(цифрите указват на съответния параграф)

Азмара - 3.1.
Айдемир - 2.4.
Алдо - 2.4.
Алдомир - 2.4.
Алтимир - 2.4.
Андомир - 2.4.
Араб - 2.10
Арбуч - 3.2.
Арчо - 3.3.
Асен - 2.5.
Асьо - 2.5.
Асян - 2.5.
Ахрин - 3.4.

Бабал - 3.5.
Баберник - 3.5.
Бабин - 3.5.
Бабли - 3.5.
Бабо - 3.5.
Бабул - 3.5.
Багандино - 3.6.
Баджан - 3.7.
Баджньо - 3.7.
Баджура - 3.7.
Бадоко - 3.8.
Бадък - 3.8.
Базмен - 3.9.
Базо - 3.9.
Баин - 3.10
Байко - 3.11.
Байно - 3.11.
Байо - 3.11.
Байчан - 3.11.
Бакаро - 3.12.
Бако - 3.13.
Бакун - 3.13.
Бакур - 3.14.
Балабан - 2.6.6.
Балван - 2.6.5.
Балдо - 2.6.4.
Баленка - 2.6.4.
Баленко - 2.6.4.
Бали - 2.6.4.
Балик - 2.6.1.
Балика - 2.6.1.
Балико - 2.6.1.
Балин - 2.6.2.
Балина - 2.6.2.
Балинко - 2.6.2.
Балица - 2.6.4.
Балкан - 2.6.4.
Балке - 2.6.4.
Балкин - 2.6.4.
Балко - 2.6.4.
Бало - 2.6.4.
Балой - 2.6.4.
Балука - 2.6.1.
Балуки - 2.6.1.
Балул - 2.6.4.
Балуркид - 3.15.
Балуш - 2.6.3.
Балушко - 2.6.3.
Балчин - 2.6.4.
Балчо - 2.6.4.

Бальо - 2.6.4.
Балю - 2.6.4.
Балюл - 2.6.4.
Банхоб - 3.16.
Барак - 2.7.
Барви - 3.17.
Барло - 3.18.
Барсо - 2.8.
Барсю - 2.8.
Барчула - 3.19.
Баръp - 3.20.
Басараба - 3.9., 3.21.
Басарина - 3.21.
Баско - 3.21.
Басун - 3.21.
Басура - 3.21.
Батика - 3.22.
Батин - 3.22.
Батихо - 3.22.
Батно - 3.22.
Бато - 3.22.
Батули - 3.22.
Батучи - 3.22.
Бахадър - 3.23.
Бахица - 3.24.
Бахльо - 3.24.
Бахне - 3.24.
Бахни - 3.24.
Бахно - 3.24.
Бачи - 3.25.
Бачо - 3.25.
Бачови - 3.25.
Бачун - 3.25.
Башали - 3.26.
Баше - 3.26.
Башеног - 2.10.
Башин - 3.26.
Башко - 3.26.
Башо - 3.26.
Башоре - 3.26.
Башто - 3.26.
Баю - 3.11.
Баян - 3.11.
Беленк - 2.6.4.
Бели - 2.6.4.
Белокя - 3.27.
Белук - 3.27.
Белука - 3.27.
Белури - 3.28.
Белуш - 2.6.3.
Беран - 3.31.
Берберид - 3.29.
Берджан - 3.30.
Берендей/-ди - 2.7.
Бери - 3.31.
Берие - 3.31.
Берик - 3.31.
Берико - 3.31.
Берил - 3.31.
Берин - 3.31.
Берко - 3.31.
Беро - 3.31.
Берчо - 3.31.
Берьо - 3.31.
Берю - 3.31.
Бехадиоз - 3.32.
Бехреян - 3.33.
Бехриви - 3.34.
Бехро - 3.34.
Бехул - 3.34.
Било - 3.36.
Биляка - 3.37.
Билян - 3.38.
Бино - 3.39.
Биньо - 3.39.
Битуш - 3.40.
Бичин - 3.40.
Биюкя - 3.35.
Бияк - 3.35.
Бобул - 3.41.
Боил - 2.11.
Бой - 3.43.
Бойкул - 3.43.
Бойл - 3.42.
Бойлан - 3.43.
Бойо - 3.43.
Бокчо - 3.44.
Б(о)луш - 2.6.3.
Бораки - 3.45.
Боре - 3.49.
Борик - 3.49.
Борика - 3.49.
Борил - 3.49.
Борилко - 3.49.
Борин - 3.49.
Борине - 3.49.
Борица - 3.49.
Борке - 3.49.
Борко - 3.49.
Борнар - 3.46.
Борозан - 3.47.
Борсо - 2.8.
Боруджа - 3.48.
Борун - 3.49.
Борчин - 3.49.
Борчо - 3.49.
Борьо - 3.49.
Борю - 3.49.
Борян - 3.49.
Бою - 3.43.
Бояк - 3.35.
Бояр - 2.11.
Бубул - 3.41.
Будак - 3.50.
Булбулино - 3.51.
Булгар - 2.10.
Бундим - 3.52.
Бурине - 3.53.
Бурнатин - 3.53.
Бурно - 3.53.
Бусман - 3.54.
Бучак - 3.55.
Бъргой - 3.56.
Бърне - 3.56.
Бърно - 3.56.
Бюзюрк - 3.57.

Варсама - 3.58.
Воил - 2.11.

Гагура - 3.59.
Ганем - 3.60.
Гафид(и) - 3.61.
Гезендик - 3.62.
Гечитлю - 3.63.
Гогул - 3.64.
Гомар - 3.65.
Гонар - 3.65.
Горбан - 3.66.
Гробан - 3.66.
Грубадин - 3.66.
Грубан - 3.66.
Гурбадин - 3.66.
Гурбан - 3.66.
Гурлин - 3.67.
Гусам - 3.68.
Гьон - 3.69.
Гюн - 3.69.
Гюндар - 3.69.
Гюне - 3.69.
Гюнек - 3.69.

Дамар - 3.70.
Дамаре - 3.70.
Дерман - 2.1.
Джевадин - 3.71.
Джеряк - 3.72.
Джоре - 3.73.
Джорко - 3.73.
Джоро - 3.73.
Джур - 3.73.
Джура - 3.73.
Джуре - 3.73.
Джуре-хан - 3.73.
Джурил - 3.73.
Джурин - 3.73.
Джурица - 3.73.
Джуркан - 3.73.
Джуркин - 3.73.
Джурко - 3.73.
Джуро - 3.73.
Джухарин - 3.74.
Дилоркач - 3.75.
Доган - 3.76.
Домрош - 3.77.
Дорми - 3.78.
Дорура - 3.78.
Досиман - 3.79.
Дочман - 3.80.
Дугяни - 3.81.
Дугяно - 3.81.
Дукяни - 3.81.
Дундар - 3.82.
Дундаро - 3.82.
Дурган - 3.83.
Дурешан - 3.84.
Дурман - 2.1.
Дурхавер - 3.85.
Дусак - 3.86.
Дусиле - 3.86.
Духли - 3.87.
Душман - 2.3.
Душмано - 2.3.
Дърман - 2.1.

Екино - 3.88.
Елдар - 3.89.
Ераро - 3.90.
Ердирик - 3.91.
Еремин - 3.92.
Еркин - 3.93.
Ерлад - 3.94.
Ероил - 3.95.
Ерхур - 3.96.
Есан - 3.97.
Есман - 3.98.
Ести - 3.99.
Есьо - 3.97.

Замир - 3.100.

Илмен - 3.101.
Ириш - 3.102.

Йерина - 3.103.
Йолко - 3.104.
Йоло - 3.104.
Йондо - 3.105.
Йорендик - 3.106.

Кабал - 3.107.
Кайрар - 3.108.
Калбуру - 3.109.
Кале - 3.111.
Кали - 3.111.
Калика - 3.111.
Калич - 3.111.
Калкас - 3.111.

Калко - 3.111.
Калмуни - 3.110.
Кало - 3.111.
Калони - 3.111.
Калоно - 3.111.
Калота - 3.111.
Калубер - 3.109.
Калуда - 3.112.
Калуди - 3.112.
Калудин - 3.112.
Калума - 3.112.
Калуни - 3.111.
Калуш - 3.111.
Калчо - 3.111.
Калю - 3.111.
Камбур - 3.113.
Канагуи - 3.114.
Канагуни - 3.114.
Канагуч - 3.114.
Кара - 3.115.
Карабаш - 3.116.
Карагюр - 3.117.
Карагьоз - 3.118.
Караджа - 3.119.
Каради - 3.121.
Караич - 3.122.
Каракас - 3.120.
Каракаш - 3.120.
Караман - 3.123.
Каран - 3.124.
Каранчай - 3.124.
Карач - 3. 125.
Кардам - 2.11.
Кардан - 2.11.
Касимо - 3.126.
Касъм - 3.126.
Касьо - 3.126.
Качак - 3.127.
Качаро - 3.127.
Качери - 3.127.
Качилко - 3.127.
Качур - 3.127.
Кендевин - 3.128.
Кереш - 3.129.
Кесас - 3.130.
Кеслерач - 3.131.
Кичар - 3.132.
Китан - 2.9.
Клано - 3.133.
Кнак - 3.134.
Кобилир - 2.11.
Ковади - 3.135.
Кованил - 3.148.
Когяна - 2.11.
Коджа - 3.134.
Коджи - 3.134.
Коил - 3.135.
Койко - 3.138.
Койман - 3.138.
Койно - 3.138.
Койо - 3.138.
Койчо - 3.138.
Кою - 3.138.
Коламач - 3.139.
Колки - 3.140.
Коло - 3.140.
Колуп - 3.141.
Кона - 3.142.
Конар - 3.142.
Кондари - 3.142.
Кони - 3.142.
Коница - 3.142.
Коно - 3.142.
Кончар - 3.143.
Кончур - 3.143.
Коньо - 3.142.

Кордан - 2.11.
Кохиноз - 3.144.
Коча - 3.145.
Кочо - 3.145.
Коян - 3.146.
Крагуй - 3.147.
Куванлъ - 3.148.
Кузгун - 3.149.
Куил - 3.137.
Кукуда - 3.150.
Кукутман - 3.150.
Кума - 1.
Кумалин - 1.
Кумалич - 1.
Куман - 1.
Куманин - 1.
Куманина - 1.
Кумано - 1.
Кумаш - 3.151.
Кумли - 1.
Кумо - 1.
Кумчо - 1.
Кумьо - 1.
Кунбек - 1.1.
Куне - 1.1.
Куни - 1.1.
Кунин - 1.1.
Кунина - 1.1.
Кункин - 1.1.
Кунко - 1.1.
Кункьо - 1.1.
Куно - 1.1.
Кунчо - 1.1.
Курд - 3.152.
Курт - 3.152.
Курте - 3.152.
Курдяр - 3.153.
Курил - 3.154.
Куруно - 3.155.
Куруш - 3.156.
Куцар - 3.157.
Кучар - 3.157.
Кучкан - 3.158.
Кучул - 3.159.
Къвкан - 2.11.
Къмо - 3.160.
Кънер - 3.161.
Кърамар - 3.162.
Кърбар - 3.163.
Кържела - 3.164.
Кържила - 3.164.
Кюни - 3.165.

Мадамина - 3.166.
Майдун - 3.167.
Малак - 3.168.
Малкоч - 3.169.
Мамел - 3.170.
Мамерул - 3.171.
Манестро - 2.11.
Маняк - 2.11.
Маркала - 3.172.
Махно - 3.173.
Мачукан - 3.174.
Мемучин - 3.175.
Меномеч - 3.176.
Мерак - 3.177.
Мердар - 3.178.
Мерекя - 3.179.
Меркеша - 3.179.
Месихно - 3.180.
Мирдан - 3.181.
Миржан - 3.182.
Мирзан - 3.182.
Михин - 3.183.
Михун - 3.183.
Могош - 3.184.
Моша - 3.188.
Мукави - 3.185.
Мукман - 3.185.
Мурджо - 3.186.
Мурто - 3.187.
Муса - 3.188.
Мусал - 3.188.
Муси - 3.188.
Мусил - 3.188.
Мусин - 3.188.
Мусо - 3.188.
Мусьо - 3.188.
Муто - 3.189.
Мушад - 3.190.
Мърван - 3.191.
Мърви - 3.191.
Мърдян - 3.181.

Настад - 3.192.
Неджар - 3.193.
Негой - 3.194.
Ногой - 3.194.

Оган - 3.195.
Оглан - 3.196.
Огломач - 3.197.
Око - 3.198.
Окча - 3.198.
Ормано - 3.199.

Палур - 3.200.
Пармак - 3.201.
Пармо - 3.201.
Пачан - 3.202.
Пашак - 3.203.
Пекюр - 3.204.
Пескяфет - 3.205.
Пияли - 3.206.

Рабан - 3.207.
Рафит - 3.208.
Рахман - 3.209.
Робан - 3.207.
Рубан - 3.207.
Рузбайдан - 3.210.
Рузбайран - 3.210.
Рухад - 3.211.
Рухар - 3.211.
Рухолан - 3.211.

Сабин - 2.11.
Савине - 2.11.
Сакъ - 3.212.
Сакърно - 3.213.
Сама - 3.214.
Саман - 3.215.
Самара - 3.217.
Самарино - 3.217.
Самине - 3.216.
Санадин - 3.218.
Сани - 3.218.
Саник - 3.218.
Санин - 3.218.
Сано - 3.218.
Сар - 3.219.
Саранди - 3.220.
Сарандо - 3.220.
Сарандьо - 3.220.
Саргун - 3.221.
Сари - 3.222.
Саруджа - 3.223.
Саруч - 3.224.
Саса - 3.225.
Сасо - 3.225.
Севасди - 3.226.

Севлад - 3.227.
Сево - 3.227.
Седиян - 3.228.
Секир - 3.229.
Секюк - 3.230.
Селяхрано - 3.231.
Семадин - 3.232.
Семендре - 3.233.
Сенадин - 3.218.
Сенадино - 3.218.
Серакин - 3.234.
Серан - 3.235.
Серенко - 3.236.
Сери - 3.237.
Серико - 3.238.
Серко - 3.238.
Сермин - 3.238.
Сернин - 3.238.
Серо - 3.238.
Серчо - 3.238.
Сертин - 3.239.
Сетюк - 3.240.
Сивин - 2.11.
Сивине - 2.11.
Сисло - 3.241.
Сокер - 3.242.
Соконо - 3.242.
Солад - 3.227.
Сомори - 2.11.
Сумарин - 3.243.
Сурака - 3.244.
Сусле - 3.245.
Сусман - 2.2.
Сърмакеш - 3.246.
Сърчо - 3.247.
Сюрендик - 3.248.

Тарла - 3.249.
Тарно - 3.250.
Тасуд - 3.251.
Татарко - 2.10.
Татин - 3.252.
Татич - 3.252.
Тато - 3.252.
Татул - 3.253.
Татулин - 3.253.
Татун - 3.253.
Тексар - 3.254.
Телиш - 3.255.
Тервел - 2.11.
Тогал - 3.256.
Топал - 3.257.
Торшан - 3.258.
Тотул - 3.259.
Туган - 3.76.
Тураница - 3.260.
Тургул - 3.261.
Турте - 3.262.
Турто - 3.262.
Турхан - 3.263.
Турчан - 2.10.
Турчин - 2.10.
Туршан - 3.264.
Туткан - 3.265.

Угрин - 3.266.
Угро - 3.266.
Узгур - 3.267.
Улар - 3.268.
Улувир - 3.269.
Унгур - 3.270.
Ургур - 3.271.
Урко - 3.272.
Урука - 3.272.

Фалак - 3.273.

Фелек - 3.273.
Фетюк - 3.274.

Хали - 3.275.
Хамза - 3.276.
Хасин - 3.277.
Хасно - 3.277.
Хасню - 3.277.
Хино - 3.278.
Хиньо - 3.278.
Ходор - 3.279.
Хърнак - 2.11.

Чавари - 3.280.
Чаврю - 3.280.
Чакиу - 3.281.
Чакър - 3.282.
Чакъри - 3.282.
Чалиш - 3.283.
Чалък - 3.284.
Чанес - 3.285.
Чанко - 3.285.
Чано - 3.285.
Чанок - 3.285.
Чардо - 3.286.
Чаре - 3.287.
Чачко - 3.288.
Чачо - 3.288.
Чебул - 3.289.
Чекоз - 3.290.
Ченар - 3.291.
Ченгер - 3.292.
Ченгир - 3.292.
Ченгяр - 3.292.
Червиш - 3.293.
Чергяни - 3.294.
Чернай - 3.295.
Черпану - 3.296.
Чинар - 3.291.
Чира - 3.297.
Чирадин - 3.297.
Чобан - 3.298.
Чойпан - 3.298.
Чокала - 3.299.
Чокало - 3.299.
Чокано - 3.300.
Чокур - 3.301.
Чолар - 3.302.
Чомарин - 3.303.
Чорака - 3.304.
Чорес - 3.305.
Чорин - 3.305.
Чорно - 3.305.
Чорчо - 3.305.
Чохне - 3.306.
Чоче - 3.307.
Чочломен - 3.307.
Чочо - 3.307.
Чочур - 3.308.
Чувалар - 3.309.
Чувар - 3.309.
Чуйе - 3.310.
Чукур - 3.301.
Чунджу - 3.311.
Чунчо - 3.311.
Чупан - 3.298.
Чуре - 3.312.
Чуро - 3.312.
Чухарин - 3.313.
Чуче - 3.307.
Чучин - 3.307.

Шабадин - 3.314.
Шабакин - 3.315.
Шабанко - 3.316.
Шабил - 3.317.

Шаин - 3.318.
Шанко - 3.319.
Шано - 3.319.
Шахин - 3.319.
Шерно - 3.320.
Шерю - 3.320.
Шиаловик - 3.321.
Шиарино - 3.323.
Ширмерд - 3.324.
Шишман - 2.2.
Шишо - 2.2.
Шуле - 3.325.
Шумарин - 3.326.
Шушле - 2.2.
Шушман - 2.2.

Яман - 3.327.
Янук - 3.328.
Ярмен - 3.329.
Ярул - 3.330.
Ясско - 2.5.

Bulgaro-Turcica 3:
History of the Study of *Codex Cumanicus*
(Summary)

This study is the first attempt in academic literature to provide a more comprehensive summary of the history of research, the essence, structure and significance of *Codex Cumanicus* as a unique monument of Medieval practical Oriental studies and an invaluable source not only on a linguistic, but on a cultural and historical plane as well. Attention has been paid to the idea of the Cumans in early European historiography, particularly in the works of outstanding 18th century scholars like **V. N. Tatishchev, G. de Pray, J. Thunmann, J.C. Engel, D. Cornides, P. F. Suhm** and **A. L. Schlözer**, among others. The study covers the period between the publication of the first part of the *Codex Cumanicus* by **J. Klaproth** and the complete edition published by Count **Géza Kuun**, when people like **A. Kunick, M. Pogodin, H. Howorth, R. Roesler, P. Bourchakov** and **O. Blau** wrote on the matter of the Cumans. There is a review of G. Kuun's contributions and the subsequent publications on the *Codex* by **E. Teza, W. Radloff, C. Frati, W. Bang** and **C. Salemann**, as well of the research on various aspects of this source on the part of **J. Németh, J. Grzegorzewski, A. Samoilovich, T. Kowalski, S. E. Malov, D. A. Rasovskij, K. Grønbech, G. Györffy, A. Zajączkowski, A. von Gabain, A. Tietze, N. A. Baskakov, A. Kuryshzhanov, D. Monchi-Zadeh, A. Bodrogligeti, L. Bazin, L. Ligeti, V. Drimba, M. Mollova, D. Drüll** and **Y. Dashkevich**, among others.

If we ought to summarize in brief the results of more than 150 concrete publications connected with this monument (together with the works, where by one or other way in passing different of it's aspects have been treated, the volume of the scientific literature becomes significantly bigger), so the interest of the individual researchers has been mainly directed towards the questions of the structure, composition and the contents of the Codex for his dating and origin, authors and designation, as well as towards the problem, whether it was an original one, a copy or replica of a copy. At the same time a special attention has been paid to the religious texts, to the Cumanian riddles and calendar and to the

multitude linguistic examples as well, which outline the significance of the source not only in the sense of linguistic, but in cultural-historical one. However the outstanding value for the science has the Turkic language coded in (late Cumanian? Old Tatarian?), distributed at the end of XIII and the first half of XIV century in the Crimean-Black Sea coastal area of South Russia. Although the Persian glossas , together with the German and Latin-Italian linguistic letters are of the same importance, as well as the foreign loan-words penetrated in the basic languages of the Codex: Arabian, Iranian, Slavic and Greek ones. With it's special terminology and contents the monument is of significant importance as a historic source too - as the civilized history of the Medieval Turkic people in Eastern Europe (we can refer here to the preserved in it letters for their calendar system, folk art, religion , etc.) as well as for the history of missionary activity of the Christian Church amidst the Turkic language's population in Zlatna Orda (Golden Orda - for comparison use the translated religious texts) and last but not least - for the history of commerce and economic relations between East and West during this transition period.

In this situation it's interesting to understand, to what rate the Codex helps for clarifying of some not yet enough studied aspects of our past, i.e. whether it has any importance to the Bulgarian history as well. The answer of this question isn't synonymous. It depends on the real interpretation of the monument itself, as well as on number of preliminary studies, for example about the possible commercial contacts between Dobrujan coast and Genoese colonies in Crime and the precious check of the gathered till now and just partly promulgated linguistic, folklore and ethnographic material from the North-Eastern part of our country. Only after that there could be taken any more serious attempts for seeking parallels between the Cumanian riddles and akin genre forms in the folk literature of the Bulgarian-Turkic language population from the region (Turks, Tatarians, Gagauzians etc.) and to juxtapose some separate glossas from the Codex with some dialecticism, and basic terms of the Bulgarian linguistic fund (for example: hoop, buckle, pickaxe, must, blockhead, rag-carpet, etc.), which ought to be additionally analyzed with a view of their possible Pre-Ottoman origin.

Bulgaro-Turcica 4: Non-Slavic, Cumanian-Pechenegian Anthroponymics in Bulgaria during the 15th Century

(Summary)

In the early Ottoman registers there are many Bulgarian names of Turkic, but Non-Ottoman origin. They can be attributed to the Pre-Ottoman Turkic peoples, who settled down in the Balkan area during the Middle Ages. Most of these personal names are usually considered by the Bulgarian scholars as ones with Slavic etymology. But in fact they have counterparts in many popular Cumanian names, or can be explained from Turkish. This article offers examples of probably Cumanian and Pechenegian names, used by the Bulgarians during the first centuries of the Ottoman rule.

For the purpose of the investigation data was examined from the already published onomastic materials in the *Fontes Turcici Historiae Bulgaricae* (FTHB). The attention was drawn on the personal names of dwellers from Bulgarian villages and districts, who were sometimes explicitly noted as 'infidel' (Pers. **gäbrān**), as well as on names of Voynuks, who were at that time recruited exclusively from the local Christian population. And if one finds among them Non-Slavic, Non-Greek and Non-Christian names of possible Turkic or Iranian origin, they must be linked most probably to the (Proto)Bulgarian and to the Cumanian or Pechenegian name-tradition, whose bearers were absorbed into the medieval Bulgarian people. As the time passed some of these names entered durably into the Bulgarian onomastics and do not testify necessarily any particular ethnic origin. There are Slavic etymologies, frequently offered for them, and only a broad linguistic analysis can suggest more different possible interpretations. In other cases the use of such names is limited in time and space, reflecting a practice, already dying away. They are often combined with customary Bulgarian (Slavic) names and this fact speaks about the advanced stage of Bulgarization of their bearers. Last but not least the preservation of such forms in the 15th century is also due to the characteristic of the patriarchal society „reproducing“ of old names, whereby the newborne kid received the name of his grandfather or of some other ancestor of the family. So was made a bridge over the generations and sometimes this is the only sign of their possible Turkic origin.

The research is made on arbitrary selected names, fixed in the Ottoman registers after the model **„X,** ***son*** (or *brother*, or *son-in-law*) ***of*** **Y“**, or through the more rarely appearing variant „**X** - **Y**“, where „X“ means the proper name and „Y“ reflects the father's name of the registered person.

The studied source material shows clearly, that already in the first Ottoman records of land possessions and population, made by the middle of the 15th century, i. e. about a generation after the conquest of Bulgaria, along with the typical Bulgarian (Slavic or Christian) names are found also designations with Turkic, Iranian and even Arabian origin (*Aldomir, Balik, Čakăr, Čoban, Dogan, Dušman, Fetük, Gogul, Hamza, Kara, Kačur, Kuman, Musa, Šahin, Šišman, Turgul, Turšan* etc.). And because one generation period is not enough for the adapting of new alien anthroponyms, these appellations must be related to the name-tradition of a part of the local population and especially to the onomastics of the medieval Turks, still integrated into the Bulgarian people, as well as probably to the Valakhians, beeing under their cultural influence. In most cases these names are combined with customary designations, which speaks of the advanced stage of Bulgarization of their bearers. Sometimes however the continuity is more evident, especially when the proper name and the father's name belong to the same „Non-Bulgarian“ category, or if they were recorded in a region, strongly saturated with similar forms. Such areas emerge mostly in the districts of ***Pleven***, ***Lovech***, ***Vidin*** and ***Vratsa***, in the town of ***Pernik*** and the neighbouring villages, in the settlements near ***Sofia***, as well as far to the east in ***Panagyurishte*** and partly in ***Kalofer***. We can suppose therefore, that already before the Ottomans arrived Turkic ethnic elements had settled down in these areas of medieval Bulgaria.

A ground to connect such names with the Turkic equestrian peoples gives us their semantics, reflecting the nomadic way of life. The great part of them represents designations of typical animals - hare (*Koyan*), ram (*Koč*), buffalo (*Malak*), wolf (*Kurt*), roe (*Karağa*), dog (*Barak, Čomar*), different species of hunting birds (*Balaban, Baśe, Čakăr, Dogan, Ğura, Kraguy, Šahin, Tugan*) etc., as well as possible derivatives of verbs with specific meaning (e. g. to run, to escape, to chase, to pursue, to catch, to surround, to swoop down, to settle etc.). Another group of names can be juxtaposed with objects from the everyday life. They arose probably along the old Turkic practice to name the child according to the first word, pronounced after the birth, or the first object, seen by the lying-in woman. Some appellations have a desiring meaning, others contain the idea of something dirty or repulsive, which gives them a protective function. There are also cases, in which the meaning of the designation is connected with the time, the place or other circumstances of the birth, or allude to the succession of the corresponding child. Of course, we must not exclude the possibility of additional enlargement of the palette with Turkic names under the influence of the new-arrived Turkish population (cf. *Čakăr, Čalăk, Čukur, Damar, Durgan, Iriš, Kuruš, Kuzgun, Malkoč, Oglan, Parmak, Tarla, Topal, Yaman, Yanuk* etc.). The so called Yuruks, who preserved for a long time the mobile pastoral way of life and so were in contact with more settlements of one area seemed to have played a special role at that.

Some of the suspicious proper-names show an Iranian origin (*Bazo, Bahadăr, Čare, Čenger, Čira, Čočur, Čupan, Mirzan, Piyali, Ruzbayran, Saman, Sar, Šabil, Šahin, Turšan* etc.). This is not strange, because both the Cumans and the Pechenegs (and to a higher degree the early Bulgarians, too) were in one way or another subjected to the influence of the Iranian culture. It is curiously to note however, that in many cases the Afghanian phonetic variant (respectively the Afghanian semantics) of some words stays closer to the Bulgarian forms than their Persian counterparts. This refers to Central Asia, from where the three people set out in different times to the West.

Still in the 15th century, but more often during the following one, amongst the Bulgarians were found names of a definite Arabian origin (*Ahrin, Falak, Ganem, Hasim, Kesas, Kumaš, Merak, Musa, Rafit, Rahman, Samine, Šabakin* etc.). Some of them penetrated through the Iranian mediation, which is proved by the peculiarity of the corresponding forms. Others can be a result of probably earlier contacts, but in the prevailing part the Arabian name-material (such as many Persian word-forms) should have entered the local onomastics thanks to the Ottoman Turks. These are indeed single examples and they soon went out of use, but their existence by itself put the question of the cultural syncretism in the Balkans during the first Ottoman centuries.

It may sound very strange today, that a Christian once might have a name like *Fetyuk, Ğevadin* or *Zamir*, that he could call his child after the name of Sultan *Bayezid*, or that he bore a typical Persian or Turkish designation, which, if not inherited from earlier Turkic precursors, could have been due to the influence of the Ottoman ethnic conglomerate. However the cultural interaction was a fact and without considering it we could hardly understand many characteristic features of the Bulgarian style of life and mentality, as well as the existence of all those Turkish loan-words, in their Bulgarianized variants included.

Книгата се издава с помощта
на почтенородния г-н Станислав Танев,
управител на предприятие "Елфор"

Валери Стоянов

История на изучаването на Codex Cumanicus
Неславянски, кумано-печенежки
антропоними в България през XV век

Българска, първо издание

Редактор *Пламен Анакиев*

Издателска къща "Огледало"
ISBN 954-90553-4-5

БИБЛИОТЕКА „ЕЛБЕГЕН“

ОТ ДНЕС КЪМ ВЕЧНОСТТА

Издателска къща *Огледало*

В своята библиотека „ЕЛБЕГЕН“ представя:

- неизвестни и малкоизвестни извори за българската история;
- интересни мемоарни творби и пътеписи;
- историографски, теоложки, езиковедски, етнографски, краеведски и библиографски изследвания.

В библиотека „ЕЛБЕГЕН“ очаквайте:
Монографията на Г. М. Давлетшин
„Духовната култура на Волжка България“
в превод на Гео Донев;

Монографията на Петер Юхас
„Кирил и Методий в Българската Моравия“.

На тел. 66 99 24 поръчайте книгите на
Издателска къща *Огледало*!